

म. प्र. सं. ठाणे.

विषय

सं. क्र.

सुप्रवास
२३५

साता सुमुद्रापत्राकडे

वांगार वाडगीव

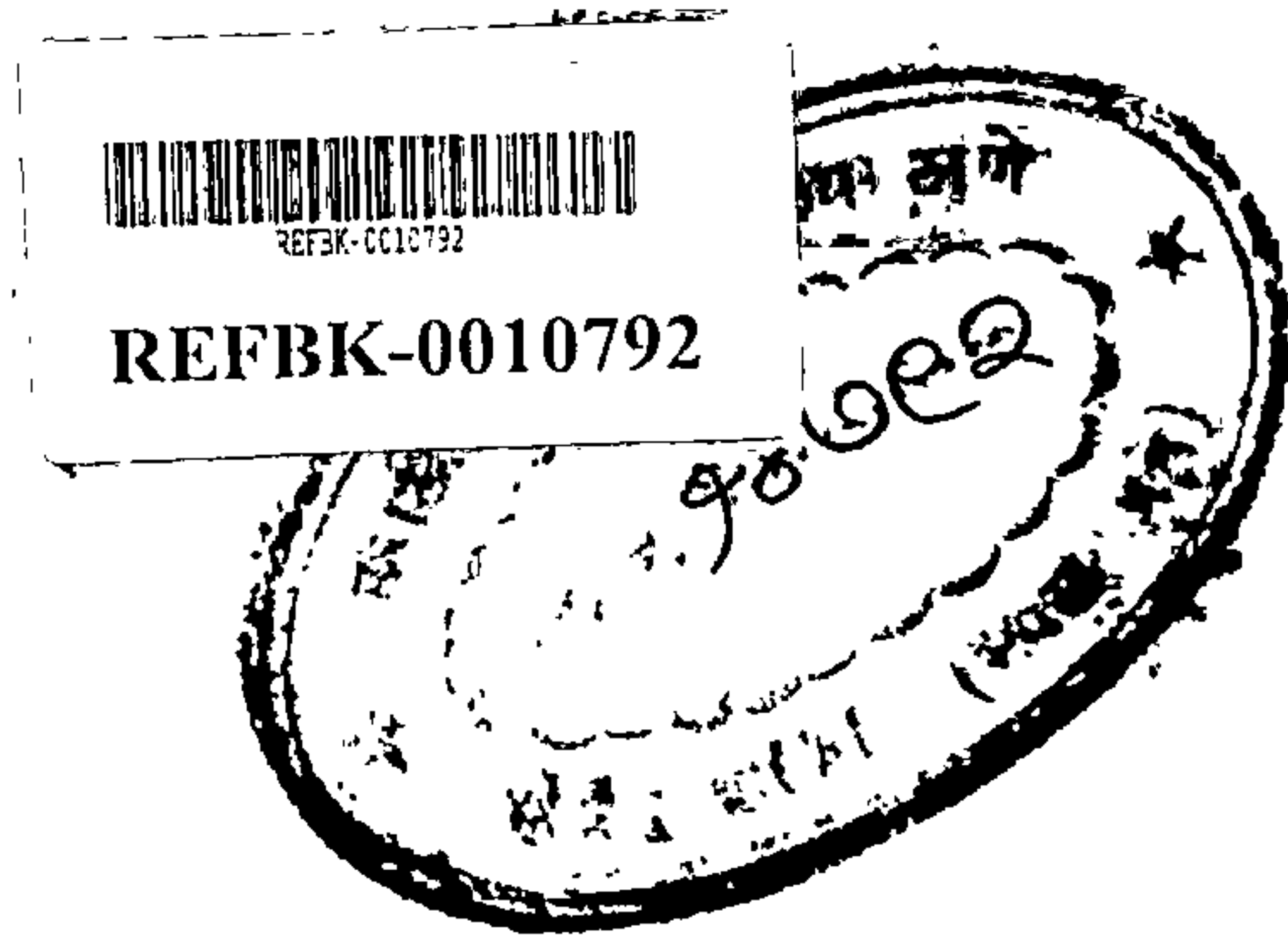
REFBK 0010792

REFBK-0010792

साता समुद्रापलीकडे

गंगाधर गाडगीळ

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळप्रत.
अनुक्रम २५००६ वि: ५-प्रवास
क्रमांक २५९ नों दि: १५/११/९९

मौज प्रकाशन गृह, मुंबई ४

किंमत साडेचार रुपये

मौज प्रकाशन : ३८

पहिली आवृत्ती : ३ सप्टेंबर १९५९

© गंगाधर गाडगीळ : १९५९

वेष्टनावरील चित्र
दीनानाथ दलाल

मुद्रक :
वि. पु. भागवत
मौज प्रिंटिंग ब्यूरो
खटाववाडी, मुंबई ४

प्रकाशक :
वा. पु. भागवत
मौज प्रकाशन गृह
खटाववाडी, मुंबई ४

चि. अभिजित यास—

तो बरोबर असल्यामुळे

आमचा प्रवास अधिकच रोमांचकारी झाला.

२२००६
२०८
१५.५.५१.३७
१५.११.५१

प्रास्ताविक

‘गोपुरांच्या प्रदेशांत’ हें प्रवासवर्णनात्मक पुस्तक मीं कांही वर्षांपूर्वी लिहिलें. प्रवासांत आलेल्या अनुभवांची व स्फुरलेल्या विचारांची कालक्रमाने नोंद करायची, ह्या रूढ पद्धतीचा उपयोग मीं तें लिहितांना केला. तें पुस्तक पुरें केल्यावरदेखील मीं भारतांत पुष्कळ प्रवास केला. परंतु पुन्हा त्याच पद्धती या प्रवासाविषयी लिहावें असें वाटेना. कारण त्या प्रकारें लिहिल्यामुळे लेखाला सर्व प्रकारचे अनुभव व विचार स्वैरपणें व्यक्त करतां येतात हें जरी खरें असलें, तरी त्या पद्धतीमुळे लेखकावर कांही बंधनेंही पडतात. एक तर ज्या जा ठिकाणीं लेखक गेला असेल, त्या त्या ठिकाणांविषयी कांहीएक किमान माहिती देण्याची जबाबदारी लेखकावर पडते. आणि पुष्कळदा लेखकाला जें सांगाचें असतें त्याच्या संदर्भांत ही माहिती केवळ आनुषंगिक आणि अनावश्यक असते. शिवाय लेखकाला स्वतःचे अनुभव व विचार कालानुक्रमाने मांडां लागतात. आणि ह्या अनुक्रमांत नेहमी कलात्मक संगती असतेच असें नाही आणखी एक जो विचार या पद्धतीच्या संदर्भांत मला मांडायचा आहे तो आपणाला कदाचित विचित्र वाटेल. तो असा की या पद्धतीने लिहितांना लेखाला फारच स्वातंत्र्य मिळतें. सर्वच प्रकारचे अनुभव व विचार तो आपल्या लेखांतून व्यक्त करूं शकतो. नव्हे, तसें करावें अशी अपेक्षा वाचकांच्याच नव्हेतर त्याच्याही मनांत निर्माण होते. हें स्वातंत्र्यच मला त्रासदायक वाटूं लागलें. एका नवकथाकाराने असें म्हणावें हें कांही वाचकांना विसंगत वाटेल. परंतु जरा नीटपणें या बाबतींत विचार केला, तर नवकथेच्या स्वरूपासंबंधीच्या गैरसजामुळे आपणाला असें वाटत आहे असें या वाचकांच्या ध्यानांत येईल, आणि नवकथेसंबंधीच्या त्यांच्या कल्पना अधिक स्पष्ट होतील.

१९७-१९५८ सालीं रॉकेफेलर फाउंडेशनतर्फे मिळालेल्या अभ्यासवृत्तीमुळे

मला अनेक देशांत प्रवास करतां आला. या प्रवासांत मला जे विविध अनुभव आले ते व्यक्त करणें मला आवश्यक वाटलें. (याला एक मानसशास्त्रदृष्ट्या गंमतीचें कारण असें की ते व्यक्त केल्याशिवाय मला दुसरें कांही लिहितांच येईना.) परंतु प्रवासवर्णनाची रूढ पद्धती मीं वरील कारणांमुळे त्याज्य ठरविली होती. त्यामुळे या पुस्तकांत एकत्रित केलेल्या स्फुट लेखनाच्या द्वारे मीं ते अनुभव आणि विचार व्यक्त केले.

हें लेखन करतांना कोणत्याही प्रकारची माहिती वाचकाला देण्याची जबाबदारी माझ्यावर आहे असें सामान्यपणें मी मानलेलें नाही. तसेंच अनुभवांची मांडणी-देखील कालानुक्रमानुसार केलीच पाहिजे असें स्वतःवर बंधन घालून घेतलें नाही. माझ्या अनुभवांत जे कांही सलग आकार मला आढळले ते या स्फुट लेखनांतून मीं व्यक्त केले आहेत. अनुभवांच्या प्रकृतीनुसार या लेखनाचे घाट वेगळेवेगळे आहेत! 'काप्री' अगर 'कॅलिफोर्नियांतील कांही प्राणी' या लघुकथा आहेत असेंच मी म्हणेन. जपानसंबंधीचा लेख पुष्कळसा निबंधांतच जमा होईल. आणि 'न्यूयॉर्क' आणि 'डिस्नेलॅंड' हे ललित लेख आहेत, असें स्थूलमानाने म्हणतां येईल. प्रवासांतल्या अनुभवांना योग्य असे वेगवेगळे घाट देण्याचा माझा प्रयत्न सर्वच बाबतींत यशस्वी झालेला नाही, हें जाणत्या वाचकांच्या ध्यानांत येईलच. ह्याचा बराचसा दोष माझ्याकडे येतो. पण प्रवासाबाबत लिहायचें असें ठरविल्यावर कांही अंशीं हें अपयश अपरिहार्य आहे असेंही मला वाटतें.

हें सारें लेखन वेगवेगळ्या प्रकारचें आहे. त्याचे घाट तर वेगळे आहेतच पण त्याची प्रकृतीही भिन्न आहे. विनोदी आणि गंभीर असें दोन्ही प्रकारचें लेखन या पुस्तकांत एकत्र केलेलें आहे. या गोष्टीचें कलात्मक भूमिकेवरून समर्थन करणें अवघड आहे. त्या बाबतींत मी इतकेंच म्हणूं शकेन की प्रवासांतल्या अनुभवांना स्वतःची अशी एक वेगळी चव असते; आणि ही वेगळी चव हेंच या सर्व लेखनाला एकत्र जोडणारें सूत्र आहे.

३-९-५९

ए-४ हिरजी गोविंदजी विल्डिंग
नवा नागपाडा रस्ता, मुंबई ८

—गंगाधर गाडगीळ

पराग प्रय सभ्रहालय, ठाण. स्थळप्रत.

अनुक्रम २५७०६ वि: ११.५१.३७

क्रमांक २४६ नों दि: १.५.१९५४

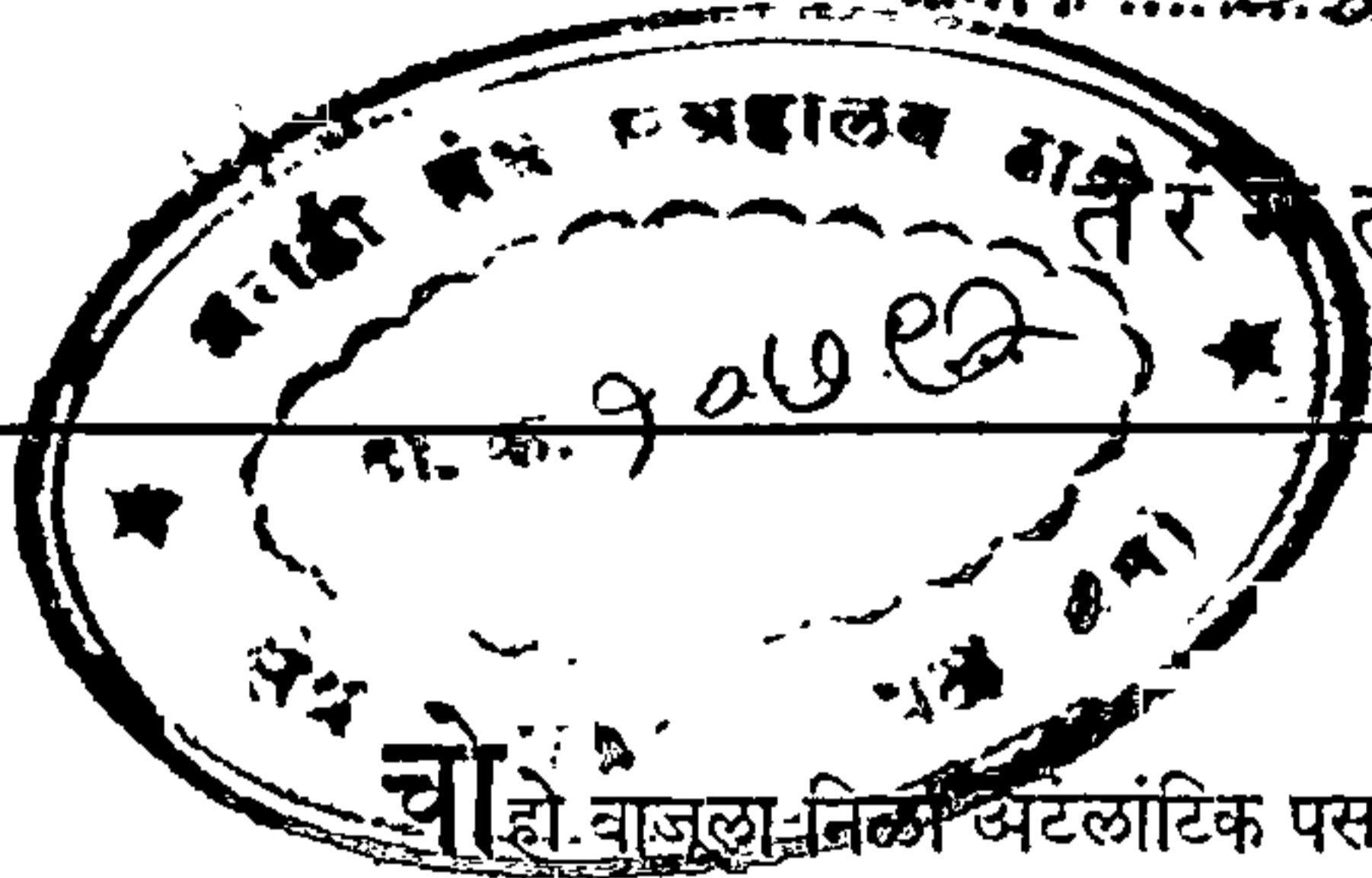
अनुक्रम

१	तरंगता दिवस	१
२	काप्री	१०
३	रोमांचकारी रोम	२०
४	चिरंतन रोम	३३
५	व्हेनिस	४७
६	न परवडणारें पॅरिस	५८
७	न्यूयॉर्क	७२
८	कॅलिफोर्नियांत	८४
९	कॅलिफोर्नियांतील कांही प्राणी	९६
१०	डिस्नेलँड	१०८
११	माझी अमेरिकन सायकल	१२०
१२	जपान	१३३

असुता २५००६ : १५५१३७

क्रमांक ... २४६६ ... १५११४

ता दिवस

चो हो वाजला निळी अटलांटिक पसरला आहे. त्याचें पाणी इतकें निळें आहे—इतकें निळें आहे. तें निळेपण शीतल द्रवासारखें माझ्या सर्वांगांतून वाहतें आहे. माझ्या शरीरांतला कणकण नवस्नात पक्ष्यासारखा पंख फडफडावून अंग हलकेंहलकें, मोकळेंमोकळें करतो आहे. त्या निळ्या अंजनांत बुडवलेलें बोट कोणी तरी हळुवारपणें, पुन्हापुन्हा माझ्या पापण्यांवर आंतून फिरवतें आहे.

डेकच्या कठड्याला रेलून मी उभा आहे. निळ्या मनाने निळेपणांतून निळेपणाकडे पाहतों आहे.

हवा कशी ताजीताजी, भुरभुरीत वाटते आहे. ऊन पांढऱ्याशुभ्र लाहीसारखें फुललें आहे.

पाण्यावर उमटणाऱ्या दोन बगळ्यांच्या रांगा क्षितिजाकडे भरारा चालल्या आहेत. उन्हांत लोळणारी एकेक लोट मध्येच पोटाला गोडशी दुशी मारते आहे.

अगदी शांत असलेल्या वातावरणांत प्रसन्नता पाखरांच्या थव्यासारखी किलबिलते आहे.

माझ्यामागे डेकवर माणसें उघड्या अंगांनी लोळत आहेत. एक तरुण आपल्या शेजारीं पडलेल्या तरुणीचा हात हातांत घेऊन त्यावरच्या रेषा जरा निरखतो आणि हळूच दाबून सोडून देतो. डोळे न उघडतांच ती स्मित करते. तें स्मित तिच्या चेहऱ्यावर तसेंच रेंगाळत राहतें. एक पोर पडल्या पडल्या हनुवटी छातींत खुपसून आपल्या बेंवीकडे पाहतें आणि मग उपडें वळून डेकवर गाल टेकतें. त्याचे डोळे मिटतात.

एक गरगरीत वाटोळा पोरगा कुठून तरी लगबगीने येतो आणि आपल्या मित्रांना ढोसकीत म्हणतो,

“ Hey ! Come along ! Let us play a game of cards. ”

त्याचे मित्र त्याला नुसते हातवारे करूनच हुसकावण्याचा प्रयत्न करतात. आणि तो जास्त गडबड करू लागतो, तेव्हा त्याची तंगडी ओढून त्याला आपल्या शेजारीं पाडवतात. तो उठण्याचा जरासा प्रयत्न करतो आणि मग तसाच पडून राहतो. हातांतल्या पत्यांशीं चाळा करीत राहतो.

एक मुलगी पोहण्याच्या हौसतें धपदिशी उडी मारते आणि जरा हात मारल्यावर सारा प्रयत्न सोडून देते. डोळे मिटून स्तब्धपणें पाण्यावर तरंगत राहते. हौदांतलें पाणी पुन्हा नितळ होतें.

“Attention, Attention please...” दुरून कुठून तरी बोटीवरच्या लाउडस्पीकरचा आवाज येतो. आणि मग पुढचे शब्द धड ऐकूच येत नाहीत.

निग्रो लोकांचें एक टोळकें डेकर येऊन उन्हांत कोंडाळें करून वसतें. उन्हांत त्यांचा काळा रंग छानपैकी खुलतो. मग त्यांतला एक गिटार वाजवूं लागतो. दुसरा खोल खरदार आवाजांत गाणें म्हणूं लागतो. ताल मंद झोके घेत राहतो. आवाजाच्या कंपाने वातावरणांत संथ वर्तुळें उमटत राहतात. तासन्-तास हा माणूस गात राहतो. गिटार वाजत राहतो. विअरची वाटली मधूनच कोंडाळ्यांत फिरते.

किती तरी वेळ मी तंद्रींत उभा राहतों. कानशिलांना छानशी ऊब आली आहे. समुद्रांत रुपेरी नाण्यांची अविरत वृष्टी होते आहे. अगदी सावकाश, रंधारंध्रांत साखळून राहिलेल्या प्रसन्न शांततेला जराही धक्का लागणार नाही अशा वेताने मी पाऊल टाकतो. सावकाश येरझारा घालत राहतों.

दुपारच्या जेवणाचा जडपणा सावरत सावरत मी कष्टाने जिना चढून येतो. आणि अलगद डेकचेअरच्या गादीवर अंग झोकून देतो. सुस्तीच्या धुक्यांतून अहेतुपूर्वक भोवताली पाहत राहतों. खरें म्हणजे माझे फारसें कोठेच लक्ष नाही. अन्नाने आलेला मिष्ट जडपणा अंगभर हुळहुळतो आहे आणि त्याची शहाळ्यांतल्या मलईसारखी चव चाखण्यांत मी मशगूल आहे.

शेजारच्या खुर्चीवर एक ढेरपोट्या अमेरिकन म्हातारा चिरूट ओढीत बसला आहे. बसल्याबसल्या जवळच्या खुर्चीवरच्या पोरीची थडामस्करी करतो आहे —फाजीलयणाकडे झुकणारी. ह्या म्हातान्याला आपण केव्हाही चुटकीसारखा दूर सारूं शकूं हें त्या पोरीला माहीत आहे. आणि म्हणूनच निर्धास्तपणें ती त्या मस्करींत सामील होते आहे. त्या म्हातान्याला थोडेंसें उत्तेजन देते आहे. ह्या

सान्या प्रकाराचा वेचवपणा च्युइंगगमसारखा तोंडांत घोळवते आहे. जरा वेळाने तरुणांचें एक टोळकें येतें आणि म्हातान्याच्या अंगावर निष्काळजीपणें एक हास्य भिरकावून ती त्या टोळक्याबरोबर अदृश्य होते.

म्हातारा मख्खपणें चिरुटाच्या जाड धुराची चव तोंडांत घोळवीत जागच्या जागीं बसून राहतो. हें सगळें तात्पुरतें आहे हें त्याला माहीत नसतें असें थोडेंच आहे ?

पण ह्या फिक्या, वांझोऱ्या अनुभवांनादेखील एक ओषट चव असते. गोड अपेक्षेचा माफक ताण मनावर पडला की रक्त जरा तापतें. चुलीमागच्या मांजरासारख्या स्मृती सुखाने गुरगुरूं लागतात. तेवढेंच पुरें असतें.

त्याने सोडलेल्या चिरुटाच्या जाड धुराचा दर्प माझ्या नाकांत शिरतो. मला अस्वस्थ करतो. खरें म्हणजे मला त्या वेळीं सिगरेट ओढायची नसते. अंगांत हुळहुळणाऱ्या मिष्ट जडपणाची शुद्ध चव मला तेव्हा चाखायची असते. त्यामुळे मी क्षणभर असा निर्धार करतो की तेथून उठून जायचें. पण निर्धार करण्यांतच माझें बळ संपून जातें. मी सान्या वृत्ती सैल सोडतो आणि खिशांतली सिगरेट काढून शिलगावतो. तिची मातट कोरडी चव तोंडांत घोळूं लागते. एकीकडे माझ्या अंगांत सुख झिणझिणूं लागतें. एकीकडे स्वतःची चीड येते.

शेजारच्या खुर्चीवर तो म्हातारा तसाच मख्खपणें चिरुटाची चव चाखत बसलेला असतो.

पलीकडे एका टेबलाजवळ दोन जर्मन बसले आहेत. अगदी गंभीरपणें, विचारमग्न चेहऱ्यांनी. कोणाला वाटेल की अत्यंत महत्त्वाच्या कामकाजाविषयी त्यांचें बोलणें चाललें असावें. पण खरें म्हणजे त्यांच्या हातांत पत्ते असतात आणि टेबलावर नाण्यांचा एक लहानसा ढीग असतो. तासन्तास गंभीरपणें त्यांचा डाव चाललेला असतो.

मी सिगरेट टाकून देतो आणि उगीचच तोंड हलवून त्यांच्या त्या सुखाची चव चाखण्याचा प्रयत्न करतो.

मला वाटतें की त्या दोघांच्या मनांत मोठालीं ऑफिसें असावीं आणि त्यांत त्यांनी अनुभवलेल्या प्रत्येक क्षणाची यंत्रांनी तपासणी होऊन त्यांची योग्य त्या फायलींत रवानगी होत असावी. ह्या मानसिक टापटिपीचा शुष्क आनंद क्षणभर माझ्या जिभेवर उतरतो. निदान मला तसा भास होतो आणि मग माझ्या शरीरावर आलेल्या सुखदायक सुस्तींत मी पुन्हा बुडी मारतो.

तेवढ्यात एक म्हातारी मिशनरी बाई लग्नगीने येतांना मला दिसते. माझ्या

खुर्चीसमोर थांबून 'Are you from Madras?' असा प्रश्न ती मला विचारणारू हें मला माहित आहे. कारण थोड्या वेळापूर्वी हा प्रश्न तिने माझ्या बायकोला विचारलेला असतो. अपेक्षेप्रमाणे ती माझ्या खुर्चीसमोर उभी राहते आणि उत्सुकतेने निथळणाऱ्या चेहऱ्याने मला तो प्रश्न विचारते. मग माझ्या उत्तराकडे फारसे लक्ष न देतां ती आपल्या मिशनच्या मद्रासमधल्या कामकाजाची पाल्हाळिक हकीकत मला सांगते. आपलें दंतहीन तोंड हलवीत हलवीत पुढे निघून जाते.

तिच्या त्या विचित्र सुखाची चव मी तोंडांत घोळवण्याचा प्रयत्न करतां. आणि मग तें बुळबुळीत सुख पचकन् थुंकून टाकतां.

माझ्या समोरून अमेरिकन पोरें सारखीं आइसक्रीमचे कोन चघळत इकडून तिकडे जात आहेत. त्यांचे चेहरे माझ्या डोळ्यांसमोर नाचत आहेत. तोंडाच्या दर आकारांत, दर हालचालींत एक वेगळी चव आहे.

आणि पलीकडे एक वाई आवळलेल्या तोंडाने आपल्या आयुष्यांतला सगळा वेचवपणा लांब टोकदार सुयांवर विणत बसली आहे.

मी एक जांभई देतां. आणि खुर्चीखाली ठेवलेलें पुस्तक उचलून हातांत घेतां. बुडहाउसची एक जाडजूड कादंबरी. जाडजूड अन् हलकी. कुरकुरीत वेफर्सच्या भल्यामोठ्या पुडक्यासारखी.

आतापर्यंत वेफर्सचीं अशीं तीन भलींमोठीं पुडकीं मीं फस्त केलीं आहेत. हें चौथें. छे ! नको ! आता नको ! आणि सिगरेट ? सिगरेटही नको. ते हजारां झुरके. दर झुरक्यांत पकडलेलें तें सुख. पकडतां पकडतां निसटलेलें, आणि मग तें पुन्हा पकडण्याकरिता मारलेला आणखी एक झुरका.

नको ! सिगरेट आता मला नको आहे. मला आता कुठचीच कसलीच चव नको आहे. मी दमलों नाही. कंटाळलों नाही. तृत झालों आहे.

पंगणाऱ्या नजरेने मी कठड्यापलीकडे हेलावणाऱ्या पाण्याकडे पाहूं लागतां. बोट कलली की पाणी वर येतें. इतकें वर येतें—इतकें वर येतें की मी त्यांत बुडून जातां. निळें निळें पाणी. आपल्या निळेपणाचीच सुस्ती त्याच्यावर चढली आहे. उघड्या डोळ्यांनी रुपेरी स्वप्ने पाहत तें स्वतःच्या निळेपणांत लोळत पडलें आहे.

मी साऱ्या वृत्ती आणखीनच सैल सोडतां. माझी नजर निळेपणाने काठोकाठ भरते. आणि त्या निळेपणावर मी सावकाश, अगदी अलगद माझ्या पापण्या टेकतां.

धवू असा आवाज होतो आणि मी दचकून जागा होतो. माझ्या खुर्चीला अडखळून पडलेली एक चारपाच वर्षांची पोरगी उठून उभी राहतांना मला दिसते. उभी राहिल्यावर ती माझ्याकडे पाहून 'ही ही' करून हसते. मग ती मला सांगू लागते,

“You know what ! I am looking for mum. But I can't find her.”

त्या बडबडण्याच्या ओघांत मी कुठे तरी वाहत जाऊं लागतो. अखेर जातां-जातां ती मला खाजगी रीत्या सांगते,

“You know what ! She is a silly old bundle of rags.”

आपल्या मातृदेवतेविषयीचें तिचें हें प्रांजल मत ऐकून मी अधिकच दचकतो. पुन्हा डोळे मिटल्यावर मला जेव्हा गुंगी येते, तेव्हा चिंध्यांची एक भलीमोठी बाहुली हात वर करून किंचाळत धावतांना मला दिसते. तिच्या मागून एक चिंध्यांची छोटी बाहुली आपल्याला न पेलणारा चिंध्यांचा सोटा घेऊन धावत असते. आणि ह्या दोघींच्या मागून एक तिसरी बाहुली हातवारे करीत, वेड्या-वाकड्या उड्या मारीत, ओरडत धावतांना मला दिसते. ह्या तिसऱ्या बाहुलीच्या आरड्याओरड्याचें मला हसू येतें. चिंध्यांच्या बाहुल्यांची मारामारी ती काय अन्...

पण तेवढ्यांत माझ्या ध्यानांत येतें की ती तिसरी बाहुली म्हणजे मीच आहे.

संध्याकाळ झाली आहे. बोटीच्या नाळीवर फडकता वारा अंगावर घेत मी उभा आहे. वाऱ्याने माझ्या डोळ्यांत पाणी तरारलें आहे. आणि त्या पाण्यांत सूर्यकिरण सोनेरी चिन्हांनी कसलेंसें गीत लिहीत आहेत. गीताच्या तालावर नाळ झुलते आहे—झुलते आहे. आकाश डोलतें आहे.

त्या गाण्याचा अर्थ पाण्यावर लिहिलेला आहे. वाऱ्यांत भरलेला आहे. माझ्या रक्तांत तो मोहोरतो आहे. पांढऱ्या नाळीवर आरूढ होऊन, पांढरा फेस उधळत, मी क्षितिजाचा भेद करायला चाललों आहे. वाऱ्याचा प्रचंड फडकता ध्वज खांद्यावर घेऊन भरारा चाललों आहे.

लाल सूर्यत्रिंश कोणी चिमटींत धरून अलगद खाली सोडावें तसें क्षितिजाखाली जात आहे—गेलें आहे. ढगांच्या किनाऱ्यावर प्रकाशाला ओहोटी लागली आहे.

अंतराळांत काळोख भुरभुरतो आहे. वारा आपल्याशींच कांही तरी बडबडतो आहे. म्लानता क्षितिजावर गाल टेकून झोपली आहे.

माझ्या मागे काचेला चिकटलेले दहापंधरा चेहरे सूर्यास्त पाहत आहेत. तसे ते चेहरे साधे आणि निरुपद्रवी आहेत. पण मला त्यांची भीती वाटते.

वर त्रिज्वर दोन अधिकारी यंत्रचलित माणसांसारखे निर्विकार चेहऱ्यांनी समोर पाहत आहेत. काळोखाच्या आणि म्लानतेच्या आरपार पाहत आहेत. त्यांचीदेखील भीती वाटते.

आकाशांत उलटा टांगलेला भुरका संधिप्रकाश चीत्कारतो आहे—फडफडतो आहे. आणि माझा जीव गुदमरतो आहे. कमरेभोवती हात घालून नाळीवर आलेलें तें जोडपें तसेंच मनमुराद खिदळतें आहे. साऱ्या वातावरणाने नाकावर बोट ठेवून 'श् श्' केलें, तरी डेकवरच्या मोकळ्या जागेंत मुलें तशींच दंगा करीत आहेत. फक्त माझा जीव गुदमरतो आहे.

काळीभोर मखमली रात्र फुलली आहे. सरपटणाऱ्या संधिप्रकाशाच्या शरीरांतून हें झगमगतें फुलपाखरूं बाहेर पडलें आहे. प्रसन्नतेचा गुलाबपाण्यासारखा सर्वत्र झिडकाव झाला आहे.

पांढऱ्याशुभ्र प्रकाशांत पांढराशुभ्र फेस विरघळतो आहे. आणि हे फेसाचे तळपते ताटवे पाण्यांत सोडत दिव्यांनी नटलीथटलेली बोट झगमगत्या तोऱ्यांत पुढे चालली आहे.

डायनिंग रूम, लाउंज, बार हीं सगळीं ठिकाणें माणसांनी फुललीं आहेत. टवटवीत चेहऱ्यांच्या माणसांनी फुललीं आहेत. हास्यविनोद बहरला आहे. संभाषणाची झिमझिम सारखी चालू आहे.

अन्नाचे सजवलेले ढिगारे घेऊन वेटर धावताहेत. बारटेंडर लांब चमच्याने कॉकटेलस मिसळतो आहे. चपळाईने, उसंत न घेतां मद्यांत मद्य मिसळतो आहे. आपल्या चपळ हालचालींचाच त्याला कैफ चढल्यासारखा झाला आहे. ऑर्केस्ट्रांतलीं वाद्यें प्रकाशांत तळपताहेत. आणि त्यांतून निघालेले नाचरे सूर नृत्यभूमीवर उतरत आहेत.

अन्नाचा कैफ, मद्याचा कैफ, नृत्याचा कैफ. कैफाचा झगमगाट. झगमगाटाचा कैफ.

“Another Manhattan please!”

“Wodka! I will have it neat. And make it large please.”

बाहेरचें वातावरण थंडीने शहारतें आहे. काळोखाचा आणखी एक प्याला रिता करून अधिकच तर्रें होतें आहे. आकाशाचा विस्तार सारखा वाढतो आहे — सारखा वाढतो आहे. आणि वर मान करून पाहत राहिलें की, आकाशांतले सगळे तारे खळकन् तुटून अंगावर कोसळत आहेत.

“Isn't the night beautiful?” एक तरुण आर्ततेने विचारतो.

“Oh! it is lovely!” त्याची मैत्रीण छपील रुकार देते आणि त्याचा टाय सारखा करते.

तो तिच्याकडे आश्चर्याने पाहतो. मग त्याच्या डोळ्यांतल्या आश्चर्याचें कौतुक होतें. तो तिला विचारतो, “Shall we dance?” आणि तिच्या कमरे-भोवती हात घालतो. कमरेनेच ती रुकार देते. डेकवरच्या अंधारांत तीं नाचूं लागतात. संगीताचे पुसलेले स्वर बाहेर झिरपत असतात. आणि त्या स्वरांच्या तालावर त्यांचीं शरीरें अंधारांत झुलत राहतात.

लाउंजमध्ये प्रकाश झगमगतो आहे. लांब चमचा कॉकटेल्स मिसळत नाचतो आहे. नृत्यभूमीवर नाचणारे पाय स्वरांत गती मिसळत आहेत. आणि ऑर्केस्ट्रांतले एकाक्ष बँड तारवटलेले स्वर उमटवत, तारवटलेल्या डोळ्यांनी ह्या साऱ्या दृश्याकडे पाहत आहेत.

तो मरुख म्हातारा एका टेबलाजवळ एका प्रौढ जर्मन बाईचा हात हातांत धरून बसला आहे. त्या दोघांच्या समोर मद्याचे प्याले आहेत. ती भरल्या अंगाची जर्मन बाई उत्तेजित झाली आहे. आपले मोडकेतोडके दात दाखवीत मोडकेतोडके इंग्रजी बोलते आहे. तिचा सानेरी दात चमत्कारिक उत्तेजकपणे चमकतो आहे.

“आपण आणखी मद्य घ्यायचें का?” तो म्हातारा विचारतो.

ती “नको” म्हणते.

म्हातारा पुन्हा आग्रह करतो.

ती मूर्ख हास्य करते.

तो म्हातारा मद्याचे प्याले भरून आणतो. आणि तिचा हात कुरवाळीत तिच्या चमकणाऱ्या सोनेरी दाताकडे पाहत राहतो. त्याचे गाल एव्हाना गुलाबी झालेले असतात. डोळ्यांत थोडेंसें धुकें जमा झालेले असतें. पण त्याची नजर तशीच मरुख आणि स्थिर असते.

त्या म्हातान्याला दुपारी झुकाटणी देणारी ती पोरगी आपल्या चौघां मित्रांच्या टोळक्यांत बसली आहे. तिच्याकरिता त्यांची चाललेली चढाओढ, कोकाकोला पीत थंड नजरेने पाहते आहे. पोलादाच्या पाजळलेल्या पात्यासारखा तो थंडपणा !

एका कोपऱ्यातून हा-हा-हा, हा-हा-हा असा बटवटीत हसण्याचा आवाज पुन्हापुन्हा येतो आहे. आणि त्यामुळे वातावरणांत विक्षेप येतो आहे, की त्याचें नैसर्गिक स्वरूप खुलतें आहे हें सांगणें कठीण आहे.

आपले गरम कपडे आणि नवरे घेऊन खुर्च्या अडवून बसलेल्या म्हातान्या नापसंतीने पुन्हापुन्हा त्या कोपऱ्यात पाहत आहेत. पण त्यांच्या निषेधाला न जुमानतां तो बटवटीत हास्याचा आवाज पुन्हापुन्हा साऱ्या वातावरणाला तडा देतो आहे.

एका कोपऱ्यांत एक सालस, गरीब चेहऱ्याचा मनुष्य पाठींत वाकून बसला आहे. तळहातावर हनुवटी आधारून तो जगाकडे पाहतो आहे. त्याच्या चेहऱ्यावर दयाळूपणाचा भाव आहे. जणू त्याला सगळें समजलें आहे आणि त्याने सर्वांना क्षमा केली आहे. स्वतःलादेखील त्याने क्षमा केली आहे. इतक्या सुंदरपणे त्याच्या चेहऱ्यावर हा भाव व्यक्त झाला आहे ! मी त्याच्याकडे पाहतच राहतों. कांहीशा आदराने पाहत राहतों.

आणि एवढ्यांत तो खुळचट हास्य करतो. खुर्ची मागे ढकलून उभा राहत एकदम मोठ्याने हसतो. त्याच्या होऱ्याने साऱ्या वातावरणाला तडा जातो. त्या तड्यांतून पाहिलें की सगळेंच दुहेरी दिसतें. माणसाच्या चेहऱ्याचा वरचा भाग कणवेने भारलेला दिसतो. आणि खालचा ! खालचा हावरेपणामुळे सुजल्यासारखा दिसतो. जमीन तिरकी होते. एका माणसाचें शीर दुसऱ्या माणसाच्या धडाला चिकटल्यासारखें दिसतें. हास्य फाटतें आणि अर्ध्या हास्याचें रडूं होतें. साऱ्या गोष्टी चमत्कारिकपणे एकमेकांत मिसळून जातात. नव्हे, अनैसर्गिकपणें वेगळ्या केलेल्या सगळ्या गोष्टी नैसर्गिकपणें एकमेकांत मिसळून जातात.

मी सरकन् खुर्ची सरकवतो आणि त्या अपारदर्शक प्रकाशाने भरलेल्या वातावरणांतून बाहेरच्या पारदर्शक काळोखांत येतो.

बाहेर सारें शांत असतें. काळेंभोर पाणी, काळाभोर गारठा. काळोखाच्या पाळण्यांत घालून रात्र मला मंद झोके देते. आकाशांतला तेजोमय उत्सव पाहत मी मंद झोके घेत राहतों.

मी मूकपणें विचारतां, “कसला हा उत्सव ? कसला ?”

आकाशांतली चंद्रकोर मंदपणें हसते आणि मग सगळे प्रश्न मिटतात.

काळोखाच्या अंजनाने थंडावलेल्या वृत्तींनी मी जिना उतरतो. हळूहळू केब्रिनकडे जाऊं लागतो.

चालतांचालतां जिण्याच्या पायरीवर ठेवलेली रिकामी बिअरची बाटली लाथाडली जाते आणि खळ्ळकन् फुटते.

आडोशाला उभी राहून एकमेकांचीं आसुसलेलीं चुंबनें घेणारीं तरुणतरुणी क्षणभर दृष्टीच्या कवडशांत येतात आणि मग अदृष्टाच्या काळोखांत विलीन होतात.

कुठे तरी कोपऱ्यांत ग्रामोफोन लावून दोनतीन जोडपीं नाचत असतात. प्रकाशाच्या झोतांत तीं मला पेपरवेटमध्ये गोठलेल्या आकृत्यांसारखीं दिसतात.

आणि खाली, अगदी माझ्या केब्रिनच्या दाराशीं, एक तेराचौदा वर्षांची मुलगी पांढरा गणवेश घातलेल्या स्टुवर्डच्या अगदी तोंडाजवळ तोंड आणून आतुरतेने कांही तरी बोलत असते. इतक्या आतुरतेने की तिच्या कंठावरच्या निळ्या शिरा उठून दिसतात. मला पाहून तिची नजर घाबरटपणें फडफडते. पांढरा गणवेश घातलेला स्टुवर्ड परीटघडीच्या आदबशीरपणें मला म्हणतो,

“ Good night, Sir. ”

मी म्हणतो, “ Good night. ” आणि केब्रिनचा दरवाजा लावून घेतो.

त्या पोरसवदा मुलीची मला कणव येते. तिला काय हवें आहे ?

त्या झगमगाटाच्या झोतांत अडकलेल्या त्या सर्वांनाच काय हवें आहे ? आणि माझे कांही तरी हरवलें आहे असें मला सारखें कां वाटतें आहे ? मला माहीत नाही. मनांतला हा पारा चिमटींत पकडायचा खेळ आता मला खेळायचा नाही.

अंधाराच्या पाळण्यांत घालून रात्र मला झोक देते आहे. आणि चंद्रकोरीच्या मंद हास्यांत मी विरघळून जातो आहे.

का प्री

इटलींत या आणि सूर्यप्रकाशाची मौज लुटा !

काप्री !

इटलीच्या निसर्गश्रीचा एक मुकुटमणी !

इवलेंसें वेट !

सागरांतून अवचितपणें वर आलेलें ! सौंदर्याने निथळणारें !

रंगांची उधळण ! रोमन साम्राज्याच्या वैभवशाली इतिहासाच्या पुसट खुणा
—कोरलेल्या, खोदलेल्या !

आणि बल्यू ग्रॉटो !

वरुणाच्या नगरींतली एक रत्नमंजूषा !

जणू सागरांत निवास करणाऱ्या कोणा राक्षसाला हें अमोल रत्न सापडलें आणि त्याने आपल्या राकट खडकाळ तळहातावर ठेवून तें अलगद पाण्यावर धरलें. साऱ्या विश्वाने पाहावें म्हणून. कुबेरनगरींतल्या यक्षांनी हेवा करावा म्हणून !

इटलींत या आणि सूर्यप्रकाशाची मौज लुटा !

पण आकाश ढगांनी कोंदलें आहे. आणि समुद्र प्रक्षुब्ध झालेला आहे. समुद्रांतून अवचितपणें वर येऊन आणि जमिनीला बिलगलेलें मळकट वातावरण टर्कन् फाडून, आकाशांत उद्गारचिन्हांसारखे स्थिर झालेले काप्रीचे सुळके विमनस्क आणि अंतर्मुख झाले आहेत. त्यांच्या उन्नत मस्तकांभोवती अवजड ढग सावकाश गिरक्या घेत आहेत.

हॅम्लेटच्या मस्तकांत भ्रमण करणारे भयाण विचार !

ह्या सुळक्यांच्या पावलांशीं, आंगठ्याजवळच्या दुवेळक्यांत वोट थांबते. लिलिपुटचे नागरिक गलिव्हरच्या पावलांवर चढूं लगतात.

...पहिल्याने बल्यू ग्रॉटोच्या सौंदर्याची जादुगिरी अनुभवायची ! मग परत

281 . १५.११.५९ काप्रा : ११

आल्यावर सुळक्यांच्या कडेवर बसून समुद्राकडे पाहत जेवायचें. हा हा हा ! घाबरूं नका. तुम्ही अगदी सुरक्षित असाल. एका उत्तम हॉटेलांत बसून तुम्ही जेवणार आहांत. आलें ना लक्षांत ? तुम्ही आणि कपाळमोक्ष यांमध्ये एक चांगली भक्कम भिंत उभारलेली आहे. हा हा हा ! आणि बरें का ? जेवण झाल्यावर गावांत फेरफटका ! मोटारींतून ! थोडें निसर्गसौंदर्य ! थोडा रोमन इतिहास ! सुप्रसिद्ध सिनेमा-नट्यांचीं घरें ! मग भटकायला आणि खरेदी करायला आम्ही तुम्हांला चांगले तास-दीड-तास मोकळे सोडणार आहोंत. मग परत. आमची जबाबदारी फक्त आमच्या ऑफिसपर्यंत तुम्हांला नेऊन सोडायची. अर्थात शक्य तों आम्ही लोकांना त्यांच्या हॉटेलवर नेऊन सोडतो. पण तसें करायला आम्ही बांधलेले नाही. आलें ना लक्षांत ? आम्ही बांधलेले नाही.

फक्त अडीच हजार लीरा ! ह्यांत सगळें आलें. जेवणसुद्धा. पण जेवतांना तुम्हीं मद्य घेतलेंत तर त्याचे पैसे तुम्हांलाच द्यावे लागतील. काय म्हणालांत ? बक्षिशी ? तो तुमच्या मर्जीचा प्रश्न आहे. छे ! पण कसल्या व्यावहारिक गोष्टी करीत बसलों आहोंत आपण ! तें पाहा—समोर पाहा—काप्री तुम्हांला बोलवीत आहे. पैसे ! पैसे इकडे नाही द्यायचे. समोर बँकिंग डिपार्टमेंटमध्ये ते भरा आणि रिसीट आणा. फक्त पाच मिनिटें राहिलीं बरें का ! तेवढ्यांत जायचें की नाही तें तुम्हीं ठरवलें पाहिजे. काय म्हणालांत ? Well ! It is entirely up to you !

...ब्ल्यू ग्रॉटो ! छे ! आज कसला ब्ल्यू ग्रॉटो ! जरा समुद्राकडे पाहा ! त्या पाहा ब्ल्यू ग्रॉटोकडे जाणाऱ्या होड्या बंदरांत परतल्या.

Sorry ! आमची कंपनी प्रवाशांची मर्जी नेहमी संभाळते. पण समुद्राची मर्जी संभाळणें आम्हांला अजून जमलेलें नाही.

हा हा हा ! हा हा हा !

पण काप्री तुम्हांला निराश करणार नाही. तुम्ही आज दुसरी गुंफा पाहा. प्रवासी ती सहसा बघत नाहीत...

ब्ल्यू ग्रॉटो ! कसा असेल हा ब्ल्यू ग्रॉटो ! ग्रॉटो ! कांही शब्द चवदार असतात नाही ? चवदार, बोलके, मनांत अवोध पडसाद उमटविणारे !

माझ्या मनाच्या गुहेतला एक दगड सावकाश सरकतो आहे, आणि विस्मयाने, उत्सुकतेने, भयाने मी आंत डोकावतो आहे. काय आहे आंत ? काळी गुहा. नितळ, निळा डोह. अधांतरीं तरंगणारा एक प्रकाशाचा झोत आणि त्या परावर्तित प्रकाशांत फुललेलीं रत्नांचीं फुलें. डुलणारीं, झुलणारीं, फिकट, अधोमुख होऊन

गळून पडणारीं; पण पुन्हा डुलण्याकरिता, पुन्हा कोमेजण्याकरिता...

...चला ! चला ! आपला कार्यक्रम ठरलेल्या वेळांपत्रकानुसार उरकला पाहिजे. बरोबर दीड तास वेळ आहे तुम्हांला. अर्धा तास जायला, अर्धा तास थायला; आणि अर्धा तास त्या विचित्र एकाकी गुंफेंत तुम्ही देहभान विसरून फिरू शकतां. पण जपून बरें का ! नाही तर चटकन् खडकावरून पाय घसरेल आणि....

चला ! चला ! बसा ह्या लॉचमध्ये. खूप मजा करा अन् काय !

समुद्राचें पाणी हिंदूकळतें आहे. वारा दुशा मारीत आणि शेपटीला पीळ भरीत वेडावाकडा उधळला आहे. टारत इंजिन होडीला पुढे रेटतें आहे. झोकांड्या खात आम्ही पुढे सरकत आहोंत.

। हत्तीच्या पावलाभोवती मुंगीने भुळभुळावें तशी आमची होडी काप्रीच्या ओबडधोबड सुळक्यांच्या कडेकडेने चालली आहे.।

पाणी सपकारतें आहे. त्याच्या स्पर्शाने साऱ्या रक्तांत धारदार काटा थारारून फुलतो आहे. अस्फुट, अवोध प्रेरणा धुमारताहेत. चोहो बाजूंनी कवटाळत आहेत. अवाढव्य सावल्यांसारख्या अस्थिर सागरावर नाचत आहेत.

मी झपाटल्यासारखा अंग आवरून बसलों आहे. सिगरेट शिलगावलेली आहे. माझ्या साऱ्या वृत्ती पेटल्या आहेत. आसुसल्यासारखा मी झुरके मारतो आहे. क्षणाच्या अवधींत सारें आयुष्य फुंकून टाकतो आहे. सागराच्या रक्षापात्रांत राख गळून पडते आहे.

होडीच्या नाळेवर बसलेल्या त्या इटालियन तरुणीचे मधाच्या नव्हे मद्याच्या रंगाचे केस वाऱ्यावर उडत आहेत. मद्याच्या रंगाचे ते केस वाऱ्यावर उडत आहेत—क्षितिजापर्यंत पसरले आहेत.

एक अमेरिकन म्हातारी दुसरीला विचारते आहे,

“ अं ? तुला पोहतां येतं ? येतं पोहतां ? ”

चष्म्यांतून भीतभीत खाली उतरून तिची नजर चाचपडत सुरक्षितता शोधते आहे.

एकाएकी प्रकाश अगदी मंद होतो. नाटक सुरू व्हायच्या वेळेला करतात तसा. आणि पावसाचे पैशाएवढे थेंब भरारा खाली येतात. इटलींतला पाऊसदेखील नाटकी !

“ खरं सांगूं ? इटलींतलं कांहीच मला खरं वाटत नाही. कॉलॉझियमदेखील. सगळं कसं रंगभूमीवर उभारलेल्या देखाव्यासारखं दिसतं. ”

—इंग्लिश रंगभूमीशीं निकटचा संबंध असलेली एक आयरिश बाई

मला सांगत होती. भुवया उडवीत, हातवारे करीत, आवाजाला अनावश्यक आंदोलनें देत ती बोलत होती.

ह्यावर मी खूप मोठ्याने हसलों होतो...

मी एकाएकी हसलों म्हणून शेजारचीं माणसें माझ्याकडे पाहू लागतात. दचकून मी त्यांच्याकडे पाहतो. त्यांचे चेहरे मला खोटे, नाटकी वाटतात. मुखवट्यांसारखे. मातीने थापल्यासारखे...

माझी नजर अर्थशून्यपणें घसरत, सरकत, घरंगळत दूर जाते. त्या कड्यां-जवळ अडते. उगीचच प्रयत्नपूर्वक कडा वेधू लागते. आणि मग एकदम त्या चेहऱ्यावर खिळते. खडकांत खोदलेल्या वीतभर कोनाड्यांतून तें मुंडकें माझ्याकडे पाहत राहतें. आपल्या नजरेच्या खिळ्याने मला जागच्या जागीं खिळवतें. जागच्या जागीं नव्हे, अंतराळांत कोठे तरी. त्रिशंकूच्या शेजारीं.

माझ्या साऱ्या वृत्ती बधीर होतात. अनादिकालापासून खडकांत चिणून ठेवलेल्या त्या माणसाचा एकाकीपणा आपले काळे, वेडेविद्रे पंख फलकावीत माझ्यामागे अवजडपणें उतरतो. आपल्या गारगार हातांनी मला कवटाळतो. माझ्या बरगड्यांवरून सावकाश आपले पंजे वरवर सरकवतो. आणि मग अगदी प्रेमळपणाने, आपुलकीने माझा गळा दाबू लागतो. मी कांहीच प्रतिकार करीत नाही. कां ? मला माहीत नाही. मला फक्त इतकेंच जाणवतें की, माझा चेहरा आता थिजला असेल. मुखवट्यासारखा दिसू लागला असेल.

खडकांतल्या कोनाड्यांत चिणून ठेवलेल्या स्वतःच्या चेहऱ्याकडे मी पाहत राहतो.

...पुरातनकाळचें एक थडगें ! पुरातन आणि चिरंतन !

इटलींत गेल्यावर माणसाची भाषादेखील किती नाटकी होते पाहा !

कालगतीने खोदलेल्या त्या विचित्र गुंफेजवळ आता आमर्च नौका आली आहे. डुचमळत्या नौकेंतून एक मनुष्य वेडावाकडा उतरतो. उगीच घाई करतो. त्याचा पाय सरकतो. सरकन् चिरतो. रक्त वाहू लागतें. समुद्राच्या पाण्यांत ठिपकून विरू लागतें. झपाट्याने विरणान्या त्या रक्ताकडे मी पाहत राहतो, आणि मग एकदम वाटतें की, त्या कड्यावर उभें राहून आपल्या दंडांतर्ल धमनी सरकन् चिरावी. आणि शरीर रितें होईपर्यंत रक्त वाहू द्यावें. मग तें समुद्रांत विरून जाईल आणि मी मुक्त होईन. विश्वांतलीं सगळीं वादळें माझ्या रक्तांत सामावतील.

अर्थात् मी असलें कांहीच करीत नाही. मी जपून उतरतो, आणि इटलीला

भरपूर उत्पन्न देणाऱ्या गुलहौशी प्रवाशांच्या सोयीकरता बांधलेल्या नीटनेटक्या पायऱ्या चढून त्या गुंफेत जातां.

काळोख ! त्या काळोखांत उमटलेले आणि लपलेले अस्फुट आकार ! खडकाच्या पारंब्या ! कालवृक्षाचीं पाळेंमुळें ! स्वप्नांत भेटणाऱ्या माणसांचे चेहरे. दृष्टिक्षेपावरोवर उमटणारे आणि पुसले जाणारे. आणि त्या चेहऱ्यांखालचीं शरीरें. धुण्यांसारखीं कोणीं पिळून टाकलेलीं आणि तरी सजीव ! पाणी-वाऱ्याने खोदलेल्या कमानी. त्यांवर लगडलेलें विचित्र नक्षीकाम. अज्ञाताच्या अपुऱ्या मंदिराची सुरवात आणि शेवट. लगडलेलें, लोंबलेलें नक्षीकाम. पाहतां पाहतां सरपटत अंगावर चढणारें. अंगावर वाहू लागणारें.

अवचितपणें खडक तुटतो. नजर निळ्या डोहांत कोसळते. डोह आपल्याशींच बोलतो आहे. घुमतो आहे. त्याच्या बरळण्याचे पडसाद गुहेंत थिजले आहेत.

ह्याचा अर्थ काय ? मी डोहांत वाकून आतुरतेने विचारतां. मूर्ख प्रश्न. दोन-चार माणसें काड्या शिलगावून गुहेंतला काळोख निरखीत आहेत.

मी स्वतःशींच हसतां आणि सिगरेट पेटवण्याकरिता काडी ओढतां. नाटकी-पणाने काडी धरलेला हात वर करतां.

१ “Stay as you are.” क्लिक. ती अमेरिकन म्हातारी माझा फोटो माझ्या पत्त्यावर पाठवून द्यायचें अनाहूतपणें कबूल करते. अंधारांतच, अक्षरें दिसत नसतांना माझा पत्ता मी तिला लिहून देतां.

सगळे जातात. मी क्षणभर थांबतां. तें विचित्र नक्षीकाम माझ्या अंगावर वाहू लागतें. ते चेहरे बोलण्याकरिता तांडें वासतात. एक लाट खालच्या डोहांत घुसते. गर्कन् स्वतःभोवती फिरते. धप्पकन् खाली कोसळते. त्या आवाजांत गुहेंतल्या चेहऱ्यांचें बोलणें वाहून जातें.

मी मूढपणें जागच्या जागी उभा असतां. पलीकडे मला समुद्र दिसत असतो. आकाश दिसत असतें. दोन माणसांना घेऊन जाणारी होडी दिसत असते. पण हें सगळें मला रंगवलेल्या देखाव्यासारखें खोटें वाटतें. विमनस्कपणें मी चालू लागतां. सगळ्यांच्या शेवटीं होडींत बसतां.

त होडी चालू लागते. मी पाण्याकडे पाहत बसून राहतां. माझ्या मनाच्या गुहेंत पहरवून जातां. अंधारांत कालगतीने खोदलेले आकार. अर्थ शोधणारे आणि अर्थाला चुकवणारे. तळ नसलेला काळाभोर डोह. गुढमरलेल्या हवेंत कोंडलेला एक हुंदका आणि हातांत न सापडणारे असीम आनंदाचे—सौंदर्याचे क्षण !

कोणी तरी रुपेरी, पारदर्शक यक्ष हसतखेळत माझ्या मनाच्या दारावरून जात

होता. आणि त्याने धड डोकावूनदेखील न पाहतां ही दिव्य क्षणांची मूठ आंत उधळली.

६...अमेरिकन म्हातारी जपून जमिनीवर पाय टेकते आणि टुणूटुणू चालू लागते. भडाभडा बोलू लागते. तिची स्वतःला तरुण समजणारी मैत्रीण एका इटालियन माणसाला त्याचे केस कुरळे आहेत असें सांगते.. तो तिच्याकडे तिरक्या नजरेने पाहतो आणि मग कमरेंत वाकून तिला आदरशीरपणें मुजरा करतो. त्यानंतर सूचक विनोदाचे छरे अधूनमधून तिच्यावर सोडत राहतो. ती चाई सारखी हसत राहते.}

वा ! असें कसें ! इटलींतल्या प्रवासाचा हा एक महत्त्वाचा भाग आहे. इटालियन पुरुषांची प्रसिद्धी तुम्हांला माहीत नाही वाटतें ?

हे असले रंगीवेरंगी फुलपाखरांसारखे क्षण आपल्या आयुष्यांत यदृच्छेने येतील म्हणून वाट थोडीच पाहायची असते ! हीं फुलपाखरें मुठींत पकडून आपण भोगलेल्या सुखांच्या चिकटवर्हींत टाचणीने अडकवून ठेवायचीं असतात.

काय ? मजेदार सहल झाली की नाही ? चला. आता जेवण. आणि हें पाहा, काप्रीचें खास मद्य घ्यायला विसरूं नका. ह्या मद्याने साऱ्या दिवसाला निराळी खुमारी येईल. आणि पुन्हा स्वस्त आहे. जेवण झालें म्हणजे थोडी ऐतिहासिक स्थळें, थोडें निसर्गसौंदर्य, थोडी गंमत...

“...आणि वन्याचशा टिप्स !”

एक टारगट मनुष्य वाक्य पुरें करतो.

अशा वेळीं आपण सगळ्यांत मोठ्याने हसायचें असतें बरें का. धंदेवाईक मार्गदर्शकाने कधी खट्टू होऊन चालत नाही.

मनांतल्या गुहांत चाचपडण्यांत कांही अर्थ नाही. दिवा लावावा आणि स्वच्छ, पारदर्शक उजेड पाडावा. निरर्थकतेचें चुळकाभर द्रव घ्यावें आणि दिव्यावर तापत ठेवावें. थोड्या वेळाने शब्दांचे स्फटिक चमकू लागतात. मग अर्थ लागायला कितीसा उशीर ! मनांतल्या वेड्यावाकड्या आकारांवर धारदार छिन्नी चालवावी आणि पिळदार स्नायू असलेल्या स्वरूपसुंदर तरुणांचे पुतळे निर्माण करावे. ओवडधोवड शिळा चौकोनी केल्या आणि एकावर एक चढवल्या की, वाटेल तेवढे भव्य इमले उभारतां येतात. कायदा आणि सुव्यवस्था यांच्या इमारती रचणें तितकेंच सोपें असतें.

सेनादलें उभारा. साम्राज्यें निर्माण करा. सगळ्यांच्या रचनेचें तत्त्व एकच. अंधारांत चाचपडायचे थांबा आणि आधी दिवा लावा.

! कित्येक शतकांपूर्वी आधी ग्रीसमध्ये आणि मग रोममध्ये हा दीप पेटवण्यांत आला. आणि एक महान् साम्राज्य आणि महान् संस्कृती निर्माण झाली. माणसाने रानटीपणावर विजय मिळविला. त्या विजयाचीं आणि त्या संस्कृतीचीं आपण वाळें आहोंत.!

इतिहासाचा तो महानद चिमुकल्या काप्रीवर कांही अवशेष ठेवून गेला. त्या अवशेषांकडे मी पाहतों आहे. हा रोमन सम्राटाचा भव्य प्रासाद, ह्या कड्यावरून आपल्या विरुद्ध कट करणाऱ्या शत्रूंचा कडेलोट करून आमका रोमन बादशहा स्वतःची करमणूक करीत असे.

ते प्रासाद आणि ते तुटक्या डोक्यांचे पुतळे माझ्या मनावर कांहीच परिणाम करूं शकत नाहीत. खरें म्हणजे मी भयचकित व्हायला हवें. आदराने नम्र व्हायला हवें. पुन्हापुन्हा थक व्हायला हवें.

मला हें सगळें पटतें. पण तरी मी मातीच्या गोळ्यासारखा थंड आहे. कारण मी तो काळोख आज पाहिला आहे. निरर्थकतेच्या त्या डोहांत मी हात बुचकळला आणि तो अजून थिजलेलाच आहे. त्या हाताच्या हालचालींवर माझा तावा राहिलेला नाही. तो वेडावाकडा, झटका आल्यासारखा हलतो आहे. आणि वेडेवाकडे, मनावर चेदुक करणारे आकार अस्तित्वांत येत आहेत. ह्या सान्या अर्थशून्यतेने मला भुरळ घातली आहे.

मातीच्या गोळ्यासारखा मी रोमन साम्राज्याच्या वैभवाचे आणि कर्तृत्वाचे अवशेष पाहतों आहे. पुन्हापुन्हा त्या कड्यावरून गडगडत खाली जातों आहे.

...इटलींत या, आणि सूर्यप्रकाशाची मौज लुटा. इटलींत या, आणि एका भव्य प्राचीन संस्कृतीशीं सलगी करा. रोमन सम्राट आपल्या तुटक्या नाकांचें प्रदर्शन करीत तुमच्या सोयीकरिता आदवशीर रांगेंत उभे आहेत.

ती स्वतःला तरुण समजणारी अमेरिकन बाई आपल्या मैत्रिणीला सांगते आहे,

“Oh ! He is so charming.”

मातीच्या गोळ्यासारखा मी थंड आहे. काळाचे कण हातांतून खाली गळूं देतों आहे. सावकाश. निर्विकारपणें. जणू त्या क्षणांपासून माझें अस्तित्व अलग झालें आहे. जणू कालगतीपासून मी मुक्त झालों आहे. कालाच्या पसरलेल्या अवकाशांत मी कुठेही फेरफटका मारूं शकतो. कुठल्याही शतकाचें कवाड उघडून मी आंत डोकावून पाहूं शकतो.

स्वतःच्या मूर्खपणाचें मला हसूं येतें. अशक्य ! अशक्य ! काळाच्या पकडींतून मृत्यूशिवाय सुटका नाही.

पण जे मेले त्यांचे काय? त्यांचीं भुतें आपल्याभोवती सैरावैरा धावत असतील, नाही? आपला काळ पुन्हा सजीव होईल, अशी वेडी आशा करीत असतील. जे जिवंत आहेत त्यांना आपल्या कालखंडांत खेचून नेण्याकरिता त्यांच्या वाह्या ओढत असतील. त्यांना भुरळ घालायला पाहत असतील.

कधीकधी मला जाणवतें की, असेंच कोणी तरी माझी बाही ओढतें आहे. इतिहासाचा एखादा क्षण मग एकाएकी सजीव होतो. क्षणभर मी तेथे रमतों आणि मग पुढे चालायला लागतो. पण एखाद्याला मुळी पुरती भुरळच पडते. तीं भुतें त्याचा कवजा घेतात. तो माणूस मग भूतकाळाचा बंदिवान होतो.

एका स्वीडिश डॉक्टराचें असेंच झालें. तो काप्रीला आला आणि ह्या भुतांनी त्याला भुरळ घातली. मग गतकाळाच्या संगतींत तो काप्रीलाच अखेरपर्यंत राहिला. लोहचुंबकाभोवती लोहकण गोळा व्हावे तसे इतिहासाचे अवशेष त्याच्याभोवती गोळा झाले. तुर्कस्थानांत फिरतांना धुर्णी धुण्याचा एक दगड त्याला म्हणाला, “मी रोमन संस्कृतीचा अवशेष आहे.” एक रोमन बादशहा म्हणाला, “समुद्राच्या तळाशीं मी हरवलों आहे.” आणि त्या स्वीडिश डॉक्टराने त्याला वर काढलें. रोमन स्तंभ त्याच्यासमोर उभे राहून म्हणाले, “आम्ही तुझें घर खांद्यावर घेऊन उभे राहूं.” इजिप्तमधले वेगळीच गूढ भाषा बोलणारे अवशेष म्हणाले, “आम्ही तें सजवूं.”

रोमन उमरावांचे पलंग, मध्ययुगांतल्या खुर्च्या, कुठली तरी किटली, कुठलें तरी भांडें, दात विचकणारा मुखवटा !

भूतकाल जिवंत झाला. त्या स्वीडिश डॉक्टराचें घर उभें राहिलें. ‘San Michael’.

हें घर मी पाहतों आहे. कड्यावर बांधलेलें. निळ्या समुद्रावर अधांतरीं लटकणारें. ह्या घरांत ढग मोकळेपणाने वावरत असतात. ह्या घराच्या सज्ज्यांत फुललेल्या फुलांच्या पाकळ्या गळून सरळ समुद्रांत पडतात. येथे ह्या घराच्या इवल्याशा बगिचांत शतशतकांतल्या प्रीतीचीं कूजितें गुणगुणलीं जातात. इतिहासाचा धूप येथे सदैव दरवळत असतो.

तो स्वीडिश डॉक्टर आता भूतकाळांत जमा झाला आहे. तेथे त्याला अगदी घरीं आल्यासारखें वाटत असेल. आणि त्याच्या घरांतल्या त्या पुरातन वस्तू परकेपणाने माझ्याकडे पाहत आहेत. एका अनिर्वचनीय औदासिन्याची छाया त्या घरावर पसरली आहे.

त्या घरांतून मी विमनस्कपणें फिरतो. मी मध्येच थांबतो. हातांतून गळणारे

काळाचे कण घड मुठींत धरून ठेवायचा प्रयत्न करतो. आणि मग मूठ सैल सोडून चालायला लागतो. निरर्थकपणाच्या थंडगार काळ्या डोहांत पाऊल टाकतो.

...चला! चला! उशीर झाला. बसा मोटारींत. आपल्याला अजून खूप बघायचें आहे. काय म्हणतां? तरंगत्या खुर्चीत बसायचें? नाही, नाही. ह्या हवेत तें जमायचें नाही. पाऊस केव्हा पडेल त्याचा नेम नाही. म्हणून तर तुम्हांला San Michael दाखवेलें. आमचा असा नियम आहे की, तरंगत्या खुर्चीत तुम्हांला बसवणें शक्य नसेल, तेव्हा San Michael दाखवायचें.

चला! चला! उशीर झाला. अजून आपल्याला खूप बघायचें आहे. आमच्या दहा तासांच्या कार्यक्रमांत तुम्हीं जास्तींत जास्त पाहावें आणि जास्तींत जास्त मजा करावी, अशी आमची इच्छा असते...

...काप्रीच्या अरुंद रस्त्यांतून मी फिरतो आहे. वावभर रस्ता. दोन्ही बाजूंना नजर अडविणाऱ्या भिंती. भिंतीवरून डोकावणारीं फुलें. भिंतींत उघडणारे दरवाजे. चढउतार. वळणें. आपण कुठे जात आहोंत याबद्दलची चिमुकली अनिश्चितता. खांद्यावर बसून कानांत किलबिलणारी.

मध्येच एखादी भिंत सखल होते आणि काप्रीच्या सौंदर्याचा एखादा पैलू चमकून चमकतो. कड्यांवरून निथळणारी वनश्री. पाण्यांत सोड बुडविणारे सुळके. निळा मेडिटरेनियन.

मेडिटरेनियनच्या पलीकडे आफ्रिका आहे. एक निराळेंच विश्व!

त्या विश्वाची छाया काप्रीवर पडली आहे. किंचित्शी! हरून अल् रशीद एखाद्या भिंतींतल्या दरवाजांतून बाहेर पडेल असें सारखें वाटतें आहे.

...आता असें वाटतें आहे की, पाइड पायपर कुठच्याही क्षणाला पलीकडच्या वळणावरून येईल. पाइड पायपर आणि त्याच्या मागे धावणारीं मुलें. छोटीं मुलें! मोठीं मुलें! लड्ड मुलें! काटकोळीं मुलें! सोनेरी केसांचीं. चमकत्या डोळ्यांचीं. मुलेंच मुलें.

पाइड पायपरचा पावा माझ्या अंगभर घुमतो आहे. निरर्थकपणाच्या डोहांत मी मजेंत डुंबतो आहे.

मला आता कोणतेच प्रश्न विचारूं नका. पाइड पायपरला विचारा. धावा त्याच्यामागे. विचारा. नुसतेच त्याचा पावा ऐकत त्याच्यामागून चालत राहा.

हीं मुलें युगानुयुगें त्याच्यामागून चालत आलीं आहेत. युगानुयुगें अशींच चालत राहणार आहेत. काळ मागे थांबला आहे.

चला. साडेपाच वाजले. Time to go, ladies and gentlemen !
Time to go.

“ कित्ती मजा आली नाही का...आयुष्यांत मी हा दिवस विसरणार नाही. ह्या दिवसाचें स्मृतिचिन्ह म्हणून मीं ही पोवळ्यांची माळ घेतली आणि...तूं काय घेतलेंस ? ”

“ मीं कांहीच घेतलें नाही. ” मी तुटकपणें म्हणतो.

त्या बाईच्या चेहऱ्यावरचें इटलीच्या सूर्यप्रकाशासारखें हास्य मावळतें आणि ती आश्चर्याने माझ्याकडे पाहूं लागते.

रो मां च कारी रो म

पोर्टची टिप शंभर लीरा ! विमान कंपनीच्या बसचे सहाशे लीरा ! टॅक्सीचे हजार लीरा ! साध्याशा हॉटेलांतल्या खोलीचे दिवसाचे तीन हजार लीरा ! हजारो लीरा माझ्या हातून उडताहेत. ह्या लीरांचा हिशेब ठेवायचा प्रयत्न मीं सुरवातीलाच सोडून दिला आहे.

काड्याच्या पेटीएवढ्या मोटारी रस्त्यांतून सुसाट धावताहेत. आपण जणू ध्वनिमर्यादेचा भंग करणारीं जेट विमानें आहोंत, अशा थाटांत एवढ्याशा लॅंब्रेटा फरारताहेत. जवळजवळ रस्त्यांवर झोपत बेफाटपणें वळणें घेत आहेत. कुटुंबांच्या कुटुंबां या लॅंब्रेटांवरून प्रवास करीत आहेत.

दिवसाला निंदान दहा माणसें तरी जिवें मारायचीं, असा प्रत्येक मोटारवाल्याने जणू चंग बांधला आहे ! त्यांचा तो संकल्प पुरा होईल याविषयी माझ्या मनांत यत्किंचितही शंका राहिलेली नाही.

मी शेजारीं बसलेल्या अमेरिकन माणसाला विचारतां,
“आज येथे कांही विशेष आहे की काय ? हे सगळे लोक इतक्या घाईने चालले आहेत कोठे ?”

“दुपार झाली ना आता ? हे लोक जेवायला आणि मग दोन तास वामकुक्षी करायला चालले आहेत.”

“म्हणजे ? अर्धा दिवसच काम करतात हे ?”

“नाही. ह्यांची जेवणाची सुट्टी तीन तासांची असते.”

तो आपला चेहरा रुक्ष ठेवतो. पण डोळ्यांच्या कोपऱ्यांतून गमतीने माझ्याकडे पाहतो.

दुपारची झोप व्यायला इतक्या अटीतटीने धावणाऱ्या त्या लोकांकडे मी खुळ्यासारखा पाहत राहतां.

रस्त्यावरचा लाल दिवा लागतो आणि मोटरी एकदम ब्रेक मारून थांबतात. अनेक कुत्रीं एकदम केकाटत मेलीं असा भास होतो.

एक मोटारवाला दोन्ही हात उंच करून ह्या घोर अन्यायाबद्दल आकाशांतल्या बापाला जाब विचारतो. दुसरा डोकें घडू आवळून धरून मोटारीपेक्षादेखील जलद गतीने बडबडू लागतो, हातवारे करून आपल्या शेजारीं बसलेल्या प्रेयसीला कांही तरी सांगू लागतो. वैतागतां वैतागतां एकदम तिचें चुंबन घेतो. दोन्ही हात उत्साहाने हवेंत उडवतो.

शेजारींशेजारीं उभ्या असलेल्या मोटारींतले सगळे लोक एव्हाना सगळ्या लोकांशीं बोलू लागलेले असतात. सगळेच एकदम बोलत असतात.

आयुष्यांतली ही एकमेव आणि अखेरची संधी—ह्या भावनेने पदचारी रस्त्याच्या आरपार धावत आहेत.

लाल दिव्याचा हिरवा दिवा होतो आणि एकाएकी झपाटल्यासारखे दिशा-चक्रांवर वाकून मोटारवाले आपल्या मोटरी चालू करतात. आचक्यासरशी पुढे फेकल्या जात मोटारी पिसाटासारख्या धावू लागतात.

माझ्या आसपास सगळे लोक एकदम बोलत आहेत. उच्चारांतील ऱ्हस्व-दीर्घांच्या वेलांच्या अशा लफ्फेदार आहेत म्हणतां ! एक आश्चर्योद्गार तर आगगाडीच्या शिडीसारखा उमटतो आणि मी टुणकन जागेवरून उडतो. तो आश्चर्योद्गार इतका लांबतो, की कुठून तरी कात्री आणून तो कापून टाकावा आणि बोलणाऱ्याला मोकळें करावें असें मला वाटतें. कुठची तरी हकीकत आपल्या मित्राला सांगतांना एक इटालियन मनुष्य हातावर गाल टेकून झोपल्याचें नाटक करतो. बहुधा आगगाडींत बसतात तसे तो आपल्या अंगाला हिसके देतो आहे. हें नाटक इतका वेळ चालतें, की बोलतांबोलतां त्याला झोप लागली असावी, असा मला संशय येऊं लागतो. तेवढ्यांत तो टुणकन् उडी मारून उभा राहतो आणि आपल्या मित्राचें बकोट धरून त्याला गदगदा हलवीत पुढची नाट्यपूर्ण हकीकत सांगू लागतो.

मी सुस्कारा सोडतो. ज्याने रोम पाहिलें नाही, तो व्यर्थ जगला, ही उक्ती मला पटते.

तेवढ्यांत ते दोघे उठून एकमेकांचे पापे घेतात आणि वेगवेगळ्या दिशांनी निघून जातात. मी दचकून आजूबाजूला पाहतों. अनेक पुरुष आपल्या मित्रांचे पापे घेऊन निरोप देत आहेत हें माझ्या ध्यानांत येतें. ह्या पाप्यांच्या देवघेवींत चुकून माझाही पापा घेतला जायचा अशी मला धास्ती वाटते ! अभावितपणें

मी दोन्ही गालांवर हात ठेवतो.

मी रोममध्ये येऊन दाखल झालों आहे हें माझ्या मनावर पुन्हा एकदा ठसतें.

‘खिसेकापूपासून सावध राहा’ अशा अनेक पाठ्या मी येथे वाचतो आहे. याच स्वरूपाचे मित्रत्वाचे इषारेदेखील अनेकांनी मला दिले आहेत. त्यामुळे खिशावर हात आवळूनच मी सतत हिंडत असतो. सुदैवाने अजून कोणी माझ्या खिशारीं लगट केलेली नाही. त्यामुळे ह्या इषान्यांत इटालियन अतिशयोक्तीचा बराचसा भाग असावा अशी मला शंका येऊ लागली आहे. ह्या बाबतींत खरें काय याची शहानिशा करावी म्हणून मी हिंदी वकिलातींतल्या एका मद्रासी माणसाला विचारतो,

“येथे खिसेकापू फार आहेत हें खरें काय ?”

“हां, हां.” तो म्हणतो, “हां, हां. दर महिन्याला दोनचार तरी पासपोर्ट आमच्याकडे पोस्टाने येतात.”

“पासपोर्ट ?”

पासपोर्टांचा खिसेकापूशी काय संबंध तें न कळल्यामुळे मी उद्गारतो.

“त्याचें असें आहे. खिसा कापला की पाकिटाबरोबर पुष्कळदा पासपोर्टही मिळतो; आणि हे इटालियन खिसेकापू इतके सुस्वभावी असतात, की प्रवाशाला असा उगीच त्रास झालेला त्यांना आवडत नाही. म्हणून पोस्टाने ते पासपोर्ट प्रवाशांच्या देशाच्या वकिलातीकडे पाठवतात.” तो स्पष्टीकरण करतो.

इटालियन खिसेकापूंच्या सौजन्याविषयी मी कौतुक व्यक्त करतो. पण मनांतल्या मनांत मात्र असा निश्चय करतो, की कोकणांतल्या एका माणसाने शर्टाच्या आंतल्या बाजूला जसा खिसा शिवून घेतलेला मी पाहिला होता, तसा आपल्याही शर्टाला शिवून घ्यायचा.

मी व्यक्त केलेल्या कौतुकामुळे त्या मद्रासी माणसाला जोर चढतो. तो हसत म्हणतो,

“परवा एका हिंदी माणसाची आणखीच गंमत झाली. टॅक्सींत सामान ठेवून तो एके ठिकाणीं कसली तरी चौकशी करायला उतरला. तो परत आला तेव्हा टॅक्सी आणि सामान दोन्ही जागेवर नव्हतीं !”

“हा हा ! खूपच मजा आहे बुवा !”

येथे आपण हसलें पाहिजे या कर्तव्यबुद्धीने मी म्हणतो.

“अहो, खरो मजा पुढेच आहे.”

माझा चेहरा पडतो. हसायला येत नसतां उगीच दात काढून हसायचें नाही असा मी निश्चय करतो.

“चार दिवसांनी त्याच्या सामानांतला बायकोचा फोटो तेवढा दिलगिरीपूर्वक वकिलातीकडे परत आला.”

“म्हणजे सामानात्रोत्र त्याची बायकोदेखील होती की काय टॅक्सींत ?”

त्याच्या बोलण्याकडे नीट लक्ष नसल्यामुळे मी दचकून ओरडतो. माझी चूक त्याने लक्षांत आणून दिल्यावर मी चेहरा पाडून आणि खिसा आवळून बाहेर पडतो.

खेळकर मनोवृत्तीच्या त्या मद्रासी गृहस्थाने दिलेल्या इषान्यामुळे माझा खिसा अजून कापला गेलेला नाही; तरी पण माझ्या खिशाला गळती इतकी मोठी आहे, की दुपारचें जेवण स्वस्तशा उपाहारगृहांत घ्यायचें असा निश्चय मीं केला आहे. म्हणजे मग रात्रीच्या जेवणाकरिता जरा ऐसपैस खर्च झाला तरी हरकत नाही.

‘Snack Bar’ अशी अमेरिकन प्रवाशांना आकर्षित करण्याकरिता लावलेली इंग्रजी पार्टी पाहून मी टुणकन् उडी मारतो. आणि मागचापुढचा विचार न करतां आंत शिरतो.

आंत गेल्यात्रोत्र उंची गंगवेष घातलेला एक वेटर पुढे येतो आणि सिनॉरना अभिवादन करून त्यांचा रेनकोट आदरशीरपणे उतरून घेतो. आपला खिसाही इतक्याच सफाईदारपणे उतरला जाणार हें मी ओळखतो आणि त्याने दाखवलेल्या खुर्चीवर मटकन् बसतो.

एक उंच रुबावदार वेटर हायकोर्ट जज्जासारख्या वजनदार चालीने माझ्याकडे येतो. युनिव्हर्सिटीच्या चॅन्सेलरने डिग्री द्यावी तसें तो मला मेन्युकार्ड देतो. मेन्यूवरील पदार्थांचीं पल्लेदार इटालियन नावे आणि त्यांच्या त्याहूनही पल्लेदार किमती पाहून मला भोवळ येते. कोरड्या झालेल्या तोंडांत ओलावा आणण्याचा प्रयत्न करीत मी माझ्या ओळखीची स्पॅगेटी आणि मच्छी मागवतो.

गुन्हेगाराची कैफियत ऐकतांना जज्जसाहेबांनी मान हलवावी तशी तो मान लववतो. त्याच्या दृष्टीने निदान सात वर्षांची सक्तमजुरीची शिक्षा द्यायला मी योग्य आहे हें मला जाणवतें आणि तावडतोत्र पटतें.

“आणि सिनॉर पिणार काय ?” तो विचारतो.

दुपारच्या जेवणात्रोत्र वाइन घ्यायची नाही असा मीं निश्चय केलेला असतो. पण त्याच्या त्या प्रश्नासरशी माझे धैर्य कोलमडतें. आणि मी वाइनलिस्टांतल्या स्वस्तशा वाइनवरून बोट फिरवितां. तो स्मितपूर्वक आपल्याला समजलें असें दर्शवितो आणि आंत जाऊन वाइनची बाटली घेऊन येतो. ती तो नॅपकिनमध्ये प्रेमळपणे कुरवाळतो आणि मग चुंबन घेतल्यासारखा आवाज करून बाटलीचें

बूच उडतें. त्यासरशी माझें हृदयदेखील टुणकन् हवेंत उडतें. कारण त्याच वेळीं मला बाटलीवरचें लेबल दिसतें, आणि मीं मागवलेली स्वस्त वाइन न आणतां त्याने वाइनलिस्टांतल्या वरच्या ओळींतली उंची वाइन आणली आहे, हें माझ्या ध्यानांत येतें !

प्रसन्न होऊन भक्ताला वर द्यायला आलेल्या पौराणिक चित्रपटांतल्या देवासारखा वेटर हसतो. इतकी चांगली वाइन पिणारा मी धन्य आहे असें त्याला म्हणायचें असतें.

मीदेखील तोंडभर हसून त्याच्या म्हणण्याला मान्यता देतां, आणि मग सारें धैर्य एकवटून मी त्याला प्यायला पाणी आणायला सांगतां.

जेवतांना चांगलें तांब्याभर पाणी प्यायची माझी बाळबोध सवय मोडणें मला अशक्य झालें आहे. आणि वाइन या पेयाविषयी मला कितीही आदर असला, तरी वाइनने पाण्याची तहान भागत नाही, उलट तोंडाला अधिकच कोरड पडते, असा माझा अनुभव आहे. पण इटालियन माणसांना हें पटत नाही. माणसें पाण्यांत पोहतात हें त्यांना माहित आहे; पण पाणी हा पदार्थ पिण्याकरिता वापरणारीं माणसें या अवनीतलावर आहेत हें त्यांना खरेंच वाटूं शकत नाही.

“सी सिनॉर.” असें म्हणून वेटर माझी विनंती मान्य करतो आणि लावणीने औषधाचा डोस द्यायला वापरतात तेवढ्या ग्लासांत मला पाणी आणून देतो.

एका घोट्यांतच तें पाणी संपतें. पण आणखी पाणी मागायचें धैर्य मला होत नाही. तोंडाला अधिकच कोरड पाडणाऱ्या वाइनचे घुटके घेत मी स्पॅगेटीची वाट पाहत बसून राहतां.

स्पॅगेटी यायला बराच वेळ लागतो, कारण माझा वेटर दुसऱ्या एका टेबलाशीं उभा राहून ऑर्डर घेत असतो. वेटर आणि गिन्हाईक ह्यांच्यांतलें संभाषण जवळजवळ पंधरा मिनिटें चालतें. तें संभाषण ऐकून आणि तदनुषंगिक हातवारे व चेहरेमोहरे पाहून दीडशे माणसांच्या पंक्तीकरिता खास मेजवानीचें जेवण करण्याचावत वाटाघाटी चालल्या आहेत, अशी माझी पक्की खात्री होते.

पण नंतर तसला कांहीच प्रकार चाललेला नाही हें स्पष्ट होतें आणि इटालियन माणसाला जेवणाकरिता तीन तासांची सुट्टी कां लागते त्याचा मला अंशतः उलगडा होतो.

अखेर स्पॅगेटी येते आणि आजूबाजूला बसलेले लोक माझ्याकडे पाहत नाहीत अशी खात्री करून घेऊन मी काटाचमचा सरसावतां. तेवढ्यांत माझ्या-

कडे कोणी तरी पाहतं आहे अशी मला शंका येते आणि वरमून मी खाण्याचीं आयुधें खाली ठेवतो. अजून वाइनचे घुटके घेण्यांतच रंगलों आहे, असा देखावा करतो.

असें दोनतीनदा होतें आणि अखेर जिवाची तमा न बाळगतां स्पॅगेटीच्या पर्वतांत मी माझा काटा खुपसतो. इटालियन लोक करतात तशी काटा फिरवून, काट्याभोवती स्पॅगेटीची एक वळकटी तयार करण्याचा मी प्रयत्न करतो. पहिल्या प्रयत्नांत ती वळकटी कांही केल्या संपतच नाही. आणखी, आणखी मोठी होत राहते. शेवटी ती वळकटी सगळा काटा व्यापून टाकते. काटा असाच पिरगळत राहिलों, तर दंडापर्यंतचा माझा हात स्पॅगेटींत गुरफटला जाईल, अशी मला धास्ती वाटते, आणि ती वळकटी मी सोडून टाकतो.

स्पॅगेटीवर मी थोडें टोमेटो केचप टाकतो. बेफिकीरपणें वाइनचे दोन घुटके घेतों. आणि कोणी बघत नाही अशी खात्री करून घेऊन पुन्हा काटा-चमचा सरसावतो. ह्या वेळेला छोटीशी वळकटी करण्यांत मला यश येतें. पण काटा उचलून तोंडाकडे न्यायला लागल्यावर ती वळकटी उलटी घसरून खाली माझ्या हातावर येते. हातांतल्या स्पॅगेटीच्या बांगड्या काढून टाकायला मात्र अंमळ वेळ लागतो.

घाईघाईने मी नॅपकिनने हात पुसतो आणि आपल्याकडे कोणी पाहत असलें तरी आपण त्याच्याकडे पाहायचें नाही असा दृढ निश्चय करून पुन्हा स्पॅगेटींत काटा खुपसून तो पिरगळायला लागतो.

ह्या वेळीं सगळें व्यवस्थित जमतें आणि स्पॅगेटीची वळकटी तोलत मी काटा हवेंत उगारलेल्या अवस्थेंत धरतो, तोंड आगाऊच उघडून ठेवतो, आणि काटा झटक्यासरशी तोंडांत खुपसतो. तरी पण फक्त काट्याचीं टोकेंच माझ्या जिभेला जाणवतात. स्पॅगेटी कोठे गेली म्हणून मी बघूं लागतो, तेव्हा ती लडिवाळपणें माझ्या मांडीवर बसलेली मला आढळते.

नेहमीप्रमाणे मांडीवरून घसरून खाली पडलेला नॅपकिन मी खाली वाकून उचलतो. असें करतांना माझी हनुवटी स्पॅगेटीच्या बशींत बुडते. पण कांहीच घडत नाही आहे असा भाव चेहऱ्यावर ठेवायचा प्रयत्न करीत मी मांडीवरची सुळसुळीत स्पॅगेटी नॅपकिनमध्ये पकडतो आणि नॅपकिनची पुडी करून टेबलावर ठेवतो. नंतर आठवण होऊन त्या पुडीला आपली हनुवटी पुसतो.

ह्या लोकांनी स्पॅगेटी रिळाला गुंडाळून खायला दिली तर बराचसा त्रास वाचेल असें माझ्या मनांत येतें.

अशा पद्धतीने स्पॅगेटी संपवायला मला साहजिकच अर्धा तास लागतो. इटालियन लोकांना तीन तासांची जेवणाची सुट्टी कां लागते आणि जेवतांना ते नेहमी उत्तेजक पेय कां घेतात त्याचा मला अधिक उलगाडा होतो.

इतका वेळ माझ्याकडे डोळा वटारून पाहणारा मासा नंतर मी काट्याने चिवडतो, पण तो खायला माझे मन धजत नाही.

सरतेशेवटी वेटर चार प्रकारचें चीज ट्रेमध्ये घेऊन येतो. चीज मला आवडतें. तेव्हा रुपेरी कागदांत गुंडाळलेलें सर्वांत चांगलें असेल अशा कल्पनेने मी तें घेतों. त्याचा एक तुकडा तांडांत घालून मी चविष्टपणे चावतां. त्यानंतर पुन्हा तोंड हलवण्याचें धैर्य मला होत नाही.

गणपतीची मूर्ती ज्या पांढऱ्या शाडूची करतात त्याची चव मीं अजून घेतलेली नाही; पण तें चीज खाल्ल्यावर त्या शाडूची चव कशी असेल त्याची मला कल्पना येते.

इटालियन जेवणाविषयी जीं तोंडाला पाणी सुटणारीं वर्णनें इंग्रजी नियत-कालिकांतून मी वाचतां, त्यांवर जरादेखील विश्वास ठेवायचा नाही असा निश्चय करून मी जेवण आवरतें घेतों.

शेकडो लिरांचें बिल मी हसतमुखाने देतों आणि वर रीतसर पंधरा टक्के टिप ठेवतां. वेटर फारच आदवीने माझे आभार मानतो. बाहेर पडल्यावर मी सहज बिलाकडे नजर टाकतां आणि त्या अतिरिक्त आदवीचें कारण मला समजतें. सर्व्हिस चार्ज म्हणून वेटरची टिप अगोदरच बिलांत समाविष्ट केलेली असते.

थोडा वेळ फिरल्यावर घशाला पडलेली कोरड असह्य होते. आपलें डोकें कोणी तरी लोखंडी चापांत पकडलें आहे असें वाटूं लागतें. आपल्या तोंडांतून पाणी उडवणाऱ्या कारंज्यांतल्या नागड्या त्रायांचा मला अत्यंत हेवा वाटूं लागतो. कोपर जमिनीवर टेकून आणि उभ्या हाताच्या पंजावर डोकें आधारून पाण्यांत आरामांत पडलेल्या संगमरवरी युवकांत आपण सामील व्हावें आणि एखाद्या नागड्या बाईच्या तोंडांतून उडणारी पाण्याची धार आपल्या तोंडांत घ्यावी असा मोह मला होऊं लागतो.

रोम शहर टायब्रर नदीच्या काठावर वसलेलें आहे असें भूगोलांत वाचल्याचें मला आठवूं लागतें. आणि मग इटलींतल्या नद्यांतून पाणी वाहतें कीं वाइन वाहतें अशी मला शंका येऊं लागते.

“Friends, Romans and Countrymen, मला एक तांब्याभर पाणी द्या हो...” असें मार्क अँटनीच्या थाटांत मी भाषण करूं लागतां.

अखेर मुकाय्यानें माझ्या हॉटेलांत परत येतां. खिडक्या-दारे बंद करून, मला कोणी पाहत नाही ना अशी खात्री करून घेतां, आणि गुपचूप नळाचें तीनचार ग्लास पाणी पितों.

तृतीने माझें पोट तुडुंब भरतें आणि सुखाचे बुडबुडे पोटांतून माझ्या डोक्याकडे जाऊं लागतात. जेथे प्रत्येक मनुष्य जेवतांना निःशंकपणे तांब्याभर पाणी पिऊं शकतो त्या माझ्या मायभूमींतच मी पुन्हा गेलों आहे, असें मला वाटूं लागतें.

तुरुतुरु धावणाऱ्या आमच्या मार्गदर्शकाच्या मागून आम्ही तीसचाळीस माणसें मेंढरांसारखीं पळत आहोंत. आतापर्यंत आम्ही पहिल्या दर्जाच्या पाचपन्नास शिल्पकृती, शेदोनशे चित्रे आणि तीन चर्चेंस पाहिलीं आहेत. वेफर्स खाव्या तसा पाचसहाशे वर्षांच्या इतिहासाचा चड्यामट्टा केला आहे. ग्रीक आणि रोमन पुराणकथांची तर माझ्या डोक्यांत एक वखारच उघडली आहे. मी ज्याला मनांतल्या मनांत सारखा युक्लिप्टस म्हणून संबोधित आहे त्या ग्रीक वा रोमन थोर पुरुषाचें खरें नाव काय, हा प्रश्न मला सारखा त्रास देत आहे. न्हायनोसेरस या ग्रीक तत्त्ववेद्याने कुठला नामांकित ग्रंथ लिहिला, तेंही कांही केल्या मला आठवत नाही. युक्लिप्टस या ग्रीक तत्त्ववेद्याने तर न्हायनोसेरस हा नामांकित ग्रंथ लिहिला नाही ना, अशीही शंका मला येते आहे.

पण ह्या शंकाकुशंकांकडे लक्ष द्यायला मला अजिबात फुरसत नाही. कारण पाचपंचवीस मार्गदर्शकांमागून सातआठशे माणसें धावत आहेत, आणि आपला मार्गदर्शक नजरेच्या पकडींतून सुटूं नये हीच एकमेव काळजी आम्हां सगळ्यांना लागून राहिली आहे. मायकेलँजेलोच्या शिल्पांतला एखादा बारकावा नजरेंतून निसटला तरी हरकत नाही, पण माझ्या मार्गदर्शकाचें चार इंचाचें अष्टमीच्या चंद्राच्या आकाराचें टक्कल नजरेआड होऊं द्यायचें नाही, अशी ठाम भूमिका मी स्वीकारली आहे.

धापा टाकीत वसजवळ आल्यावर मार्गदर्शक आमची मोजदाद करतो. पहिल्या खेपेस दोन माणसें कमी आहेत असें आढळून येतें. पुन्हा मोजदाद केल्यावर एक माणूस जास्त आहे असें निदर्शनास येतें. तिसऱ्या मोजदादींत हाच निष्कर्ष पक्का होतो. जादा असलेला तो मनुष्य आपणच नाही ना, अशी प्रत्येकाला शंका येऊं लागते. मी साशंकपणें मार्गदर्शकाकडे पाहतां. त्याचें टक्कल चार-इंची आहे आणि अष्टमीच्या चंद्राच्या आकाराचें आहे ह्याची मला

तितकीशी खात्री वाटेनाशी होते. मी आजूबाजूला पाहतों. तेव्हा अष्टमीच्या चंद्राच्या आकाराचें टक्कल पडलेला आणखी एक मार्गदर्शक मला दिसतो. “चोर, चोर—” असें ओरडत धावत सुटण्याचा अनिवार मोह आवरून मी जागच्या जागीं निगरगट्टपणें उभा राहतों.

मार्गदर्शक भेदक नजरेने आमचे सगळ्यांचे चेहरे न्याहाळतो. आणि मग एका अमेरिकन बाईला तो आदबशीरपणे म्हणतो,

“बाईसाहेब, तुम्ही आमच्याबरोबर नव्हतां असें मला वाटतें.”

“आँ ? असें कसें होईल ? मी तुमच्याबरोबरच आलेली असलें पाहिजे.”

ती बाई विजेचा झटका बसल्यासारखी बोलते.

“तुमची खात्री आहे का ?” मार्गदर्शक अधिकच नम्रपणें विचारतो.

“हो. म्हणजे मीं इथल्या सगळ्या मार्गदर्शकांना विचारलें. त्यांतल्या प्रत्येकाने मी त्याच्याबरोबर आलेली नाही असें सांगितलें. तेव्हा मी तुमच्याबरोबरच आलेली असलें पाहिजे.” ती बाई विनतोड युक्तिवाद करते.

सगळ्या जगावर हेडमास्तराच्या नजरेने देखरेख करणारी आमच्या टोळक्यांतली एक साठ वर्षांची बाई त्या बाईकडे मारक्या नजरेने पाहते आणि पुटपुटते,

“नाही. मला नाही वाटत ती आपल्याबरोबर आलेली आहे म्हणून.”

ती बाई तशीच मख्खपणें आमच्यांत उभी राहते.

“तुम्ही आलांत त्या बसचा रंग कसा होता ?” मार्गदर्शक सहनशीलपणे विचारतो.

“मला आठवत नाही. पण मी पाठीमागून पाचव्या नाही तर सहाव्या रांगेंत बसलें होतें, एवढें मला आठवतें.”

“मला वाटतें, आपण पाठीमागून पाचव्या रांगेंत होतों.” एक मनुष्य आपल्या बायकोजवळ पुटपुटतो.

“आपण पुढून पाचव्या रांगेंत होतों.” त्याची बायको तेथल्या तेथे त्याची चूक दुरुस्त करते.

“तिकीट मला दाखवूं शकाल का ?” मार्गदर्शक आपल्या सौजन्याची इस्तरी न बिघडवतां विचारतो.

“माझे तिकीट नवऱ्याजवळ आहे आणि नवरा हरवला आहे. मला वाटतें, मीं टॅक्सी करून हॉटेलवरच गेलेलें बरें.”

ती अमेरिकन बाई धीरोदात्तपणें हसत आणि उंच टाचांचे बूट टकटक वाजवीत निघून जाते.

“अं-हं. ती आपल्याबरोबर नव्हती.”

ती म्हातारी हेडमास्तरच्या निर्णायक आवाजांत पुन्हा एकदा पुटपुटते आणि आम्ही बसमध्ये चढून आपापल्या जागांवर कोलमडून बसतो.

मार्गदर्शकावर नजर ठेवतांना नवरा हरवणें आणि नवऱ्याला शोधतांना मार्गदर्शक हरवणें किती साहजिक आहे तें मला पटतें. ह्या घटनेमुळे माझ्या जीवनविषयक तत्त्वज्ञानांत काय फरक पडला आहे त्याचा विचार करीत मी सिगरेट पेटवतो आणि तेवढ्यांत आचका देऊन बस थांबते. सगळे उतरूं लागतात.

मी पेटवलेली सिगरेट अॅश-ट्रेंट कोंत्रतो आणि माझें जीवनविषयक तत्त्वज्ञान एका असभ्य उद्गाराच्या द्वारे व्यक्त करून बाहेर पडतो. कारण अशा प्रकारें फुकट गेलेली ही माझी सहावी सिगरेट असते.

“हें व्हॅटिकन. येथेच जगांतल्या श्रेष्ठ कलाकृती आहेत. येथेच मायकेल-अँजेलोने रंगविलेली सिस्टिन चॅपेल आहे. रोमच्या सौंदर्याचा प्रकर्ष होतो तो येथे.”

मागे मागे चालत मार्गदर्शक भरघोस शैलींत वर्णन करतो आणि आम्ही सगळे बसमधून उतरलो आहोत असें दिसतांच तोंड फिरवून तुरतुरु धावू लागतो. अष्टमीच्या चंद्राच्या आकाराच्या त्याच्या टकलावर नजर ठेऊन आम्ही-देखील धावू लागतो.

“ह्या पाहा टॅपेस्ट्रीज. ह्या इटालियन, ह्या फ्रेंच, ह्या फ्लेमिश. ह्यांतले रंग पाहा. प्रत्येक शैली कशी वेगवेगळी आहे तें पाहा.”

टॅपेस्ट्रीज पाहत आम्ही मैलभर चालतो.

“आणि आता ही मोझेइक्स. रोमन लोकांचे खाण्याचे जिन्नस यांत दाखवलेले आहेत.”

त्या चविष्ट वाटणाऱ्या अन्नाकडे आशाळभूतपणे पाहत आम्ही आणखी एक मैल चालतो. भकास होऊं लागलेल्या चेहऱ्यांवर हास्याची टवटवी शिंपडण्याचा प्रयत्न करीत अमेरिकन बायका “Wonderful! Pretty!” असे उद्गार काढीत राहतात.

“आणि हा पाहा अपोलोचा सुप्रसिद्ध ग्रीक पुतळा.”

वर्षानुवर्ष न दमतां, प्रसन्न मुद्रेने, दोन पायांवर उभ्या राहिलेल्या त्या अपोलोचें मला अतोनात कौतुक वाटतें. पुतळ्याच्या सौंदर्याचें रसग्रहण करण्याच्या मिथाने आम्ही सगळे मिळेल त्या जागीं मटकन् बसतो.

पण मार्गदर्शक चपळाईने पुढे सरकून दुसऱ्या एका पुतळ्याच्या सौंदर्याचे

वारकावे सांगूं लागतो. उत्साहाने उठून खेळकरपणें बागडत आम्ही त्याच्या मागोमाग जातो.

“येथे एक कोकाकोला विकणारें यंत्र ठेवलें असतें, तर तें किती सुंदर दिसलें असतें.” एक अमेरिकन तरुण रसिकतेने माझ्याजवळ पुटपुटतो.

मी त्याची भूमिका अत्यंत उत्साहाने मान्य करतो.

ग्रीक आणि रोमन शिल्पाच्या रम्य पुष्पवाटिकेंतून आणखी एक मैल प्रवास केल्यावर आम्ही इजिप्शियन शिल्पाच्या अरण्यांत प्रवेश करतो.

“स्थाणुत्व हें इजिप्शियन शिल्पाचें वैशिष्ट्य आहे.” मार्गदर्शक स्पष्टीकरण करतो.

आमच्या पायांना आलेलें स्थाणुत्व विसरण्याचा प्रयत्न करीत आम्ही माना डोलवतो.

“आणि आता अखेर, जी पाहायला तुम्ही हजारां मैलांवरून आलांत ती सिस्टिन चॅपेल.” मार्गदर्शक विजयी मुद्रेने चीत्कारतो.

त्याच्या मागोमाग आम्ही धडपडत जिना उतरतो आणि सिस्टिन चॅपेलमध्ये प्रवेश करतो. तेथे बसायला लाकडाचीं बाकडीं आहेत हें पाहून आम्हांला हर्षवायू होतो. आम्ही त्या बाकड्यांवर कोलमडून बसतो. आमच्या माना आपसुखच बाकड्यांच्या पाठीवर टेकतात आणि मिट्टें लागलेल्या आमच्या डोळ्यांना छतावरची मायकेलअँजेलोची श्रेष्ठ कलाकृती दिसते.

“ही श्रेष्ठ कलाकृती बघायला आम्ही तुम्हांला वीस मिनिटांचा वेळ देणार आहोंत.” मार्गदर्शक उदारपणें जाहीर करतो.

त्याचे मनोमन आभार मानीत असतांनाच माझी मान कलंडते आणि मी गाढ झोपीं जातो.

माझ्या उजव्या हाताची आशा मीं सोडून दिली आहे. माझ्या इटालियन सोबत्याने तो जाम आपल्या बगलेंत पकडला आहे. आणि इटलीच्या राजकीय भवितव्याविषयीचीं आपलीं निर्णायक मते आग्रहपूर्वक सांगत तो मला फरफटत घेऊन चालला आहे. इंग्रजी जाणणारा इटालियन भेटला ह्याचा मला झालेला आनंद एव्हाना पार ओसरून गेला आहे.

“फॅसिझम गेला. युद्ध संपलें. पण इटलीची आज काय अवस्था आहे ?” तो तावातावाने विचारतो.

“काय आहे ?” मी मलूलपणें विचारतो.

“काय दिसतेंय सगळीकडे तुम्हांला ? दारिद्र्य, वेकारी...”

तो आपला हात गर्कन फिरवून भोवतालचें दृश्य मला दाखवतो.

माझी नजर त्या हाताबरोबर फिरते. वेकारपणें काफेंत बसून कॉफी नाही तर वाइन पिणारे असंख्य इटालियन लोक मला दिसतात.

“...आणि लचलुचपत. खालपासून वरपर्यंत सगळे पैसे खात असतात.”

तो आवेशाने पुढे बोलतो; आणि एकमेकांच्या डोक्यावर बसून नोटांचीं पुडकींच्या पुडकीं चघळणाऱ्या अधिकाऱ्यांच्या श्रेणीचें चित्र माझ्या डोळ्यांसमोर उभें राहतें.

“पण मग इटालियन लोक हें सरकार बदलत कां नाहीत ?” मी विचारतो.

“लोकशाही ? आहे कुठे लोकशाही ?”

मी आजूबाजूला बघून मला लोकशाही कोठेही दिसत नसल्याची कबुली देतो.

“खरी सत्ता आहे कारखानदारांच्या हातांत, मक्तेदारांच्या हातांत. त्यांना हातशीं धरून पोप आज इटलीचीं सूत्रें हलवतो आहे. आणि पोपच्या डोक्यावर अमेरिकन आहेत. अमेरिकन तेलकंपन्या आज इटलीचीं सूत्रें हलवत आहेत.”

तो माझा हात जोरांत खेचून इटलीचीं सूत्रें आज कशीं हलवलीं जात आहेत त्याचें मला प्रत्यंतर देतो.

कोणाच्या डोक्यावर कोण बसला आहे ह्याविषयी माझ्या मनांत अंमळ गोंधळ उडतो. पण पुष्कळसे लोक एकमेकांच्या डोक्यावर बसून इटलीचीं सूत्रें हलवत आहेत एवढें मात्र माझ्या ध्यानांत येतें. त्याच्या एकंदर बोलण्यावरून तो कम्युनिस्ट असावा असें मला वाटूं लागतें, आणि म्हणून त्याला संतुष्ट करण्याकरिता मी म्हणतो,

“पण इटलींतला कम्युनिस्ट पक्ष चांगला बलाढ्य आहे ही त्यांतल्या त्यांत चांगली गोष्ट आहे.”

“कम्युनिस्ट ? नाव काढूं नका. नालायक लोक आहेत !” तो माझ्या दिशेने मुसंडी मारत म्हणतो.

मी अंग चोरतो. काय बोलवें तें मला कळत नाही.

“अहो, पोपला त्यांची मदतच होते आहे. त्याची भीती दाखवून पोप आपल्या हातांत सत्ता ठेवतो.”

“अरेच्या !”

“आणि खरें म्हणजे पोपचा आणि कम्युनिस्टांचा इटालीबाबत आंतून गुप्त करार आहे.”

“काय म्हणतां? पोपचा आणि इटालियन कम्युनिस्ट पक्षाचा गुप्त करार आहे?”

एव्हाना मी राजकीय परिस्थितीचें वर्णन ऐकतो आहे, की अरबी भाषेंतील सुरस गोष्ट ऐकतो आहे, याची मला दाट शंका वाटू लागलेली असते.

“इटालियन कम्युनिस्ट पार्टीला कोण विचारतो हो! पोपचा आणि थेट क्रेमलिनचा करार आहे. ह्या रशियन आणि अमेरिकन लोकांनी युरोपखंड आपापसांत गुप्तपणें वाटून घेतलें आहे. पण आमच्या कम्युनिस्टांना तें समजेल तर ना! ते आपले क्रेमलिनमधून आलेले हुकूम पाळत असतात.”

“पण इटालियन लोकांना हें गुप्त कारस्थान कोणी सांगत कां नाही?”

“उपयोग काय? आम्ही इटालियन लोक म्हणजे एक नंबरचे आळशी आणि गैदी आहोंत. आमच्या हातून काय होणार आहे? आँ? काय होणार आहे?”

“नाही हो. असें कसें असेल?” इटालियन लोकांचा मला कळवळा येतो.

“कसें असेल? आता हें मला माहित की तुम्हांला?”

तो पुन्हा मला ‘ठो’ देणार अशी मला भीती वाटते.

“हो, तेंही खरेंच.” मी गुळमुळीतपणे म्हणतो.

“हां, तसें म्हणूं नका बरें का. कबूल आहे. आम्ही इटालियन लोक आळशी आहोंत, राजकारणांत लक्ष घालीत नाही, हें खरें आहे. पण जर का आम्ही एकदा बिथरलों तर काय करूं तें सांगतां येणार नाही. चुटकीसरशी क्रांती होईल इटालींत.” तो चुटकी वाजवतो.

“हो, तेंही खरेंच.”

मी हताशपणें म्हणतो, आणि हा बिथरलेला इटालियन आता माझ्या हाताचें काय करणार याचा पुन्हा विचार करूं लागतो.

22005

२५५१३

282

२५१२१४८

चिरंतन रोम

काळाच्या महाग्रंथांतील अनेक पर्वे उलटलीं. एपियन वे या राजपथावरून इतिहासाचीं अनेक शतके, रोमन सम्राटांच्या चिलखती पथकांप्रमाणे टाचा रोवीत क्षितिजापलीकडे निघून गेलीं. युरोपच्या भूमीवर महान साम्राज्ये ऐरावताच्या ऐश्वर्याने झुललीं आणि मग कुतरड्याच्या मोतीने मेलीं. क्रांत्यांच्या वावटळी आल्या आणि जीर्णशीर्ण समाजव्यवस्थांचा पालापाचोळा उडवीत निघून गेल्या. पाश्चिमात्य संस्कृतीला अनेकदा वासंतिक बहर आला आणि अनेकदा ती निष्पर्ण झाली.

पण रोम चिरस्थायी आहे. टायब्र नदीच्या प्रवाहांत त्याच्या संगमरवरी घुमटांचें प्रतिबिंब शतकानुशतके पडत आहे. आणि पाश्चात्य संस्कृतीच्या महानदाचें मूळ-स्रोत असलेलें हें नगर इटालीच्या प्रसन्न सूर्यप्रकाशांत दिमाखाने तळपतें आहे. रोमन कायद्याच्या चिरेबंदी पायावर सगळ्या जगांतले न्यायव्यवस्थेचे भव्य इमले उभे आहेत. ग्रीक कलेचें आणि तत्त्वज्ञानाचें जतन करून त्याचा वारसा जगाला दिला तो रोमने. येशूची अपार करुणा साऱ्या जगाने प्राशन केली तीदेखील रोमच्या संगमरवरी स्तनांतून. रोमच्या परिसरांतल्या पिसाच्या मनोऱ्यावरून गॅलिलिओने दोन दगड खाली टाकले आणि आधुनिक विज्ञानाचा जन्म झाला. मायकेलँजेलोने छिन्नी चालवली, कुंचला फिरवला, आणि आजची कला मूर्तिमंत झाली.

मानवी संस्कृती जोपर्यंत अस्तित्वांत आहे तोपर्यंत रोम अमर आहे.

इतिहासाची ही न संपणारी मिरवणूक पाहत, संस्कृतीच्या भव्य स्मारकांच्या पायथ्याशी स्तिमित होऊन उभा राहत मी रोमच्या राजरस्त्यांवरून हिंडत आहे. सगळ्या जगाने मुक्त हस्ताने लुटावा म्हणून एकत्रित केलेल्या इथल्या सांस्कृतिक खजिन्यांत हात खुपसतो आहे. आपल्या मुठींत किती थोडे मावतें तें पाहून मला गंमत वाटते आहे.

हे फरसबंद चिंचोळे रस्ते, ह्या भूतकाळाचा गंज चढलेल्या इमारती, हे चौक, झिजलेल्या स्मृतींनी ओलावलेले रावण. इमारतींतला हा ओलसर वासा अंधार, भुतांच्या स्पर्शासारखा वाटणारा गारवा ! ही Capitoline टेकडी. ज्या सात टेकड्यांवर टायवर नदीच्या आसऱ्याने रोम नावाचें गावढें गाव वसलें त्यांतली ही एक. भोवतालच्या कुरणांत ढोरें चारीत, शेती करीत जगजेत्या रोमन लोकांचे पूर्वज येथे आपलें ओवडधोवड जिणें जगले. भांडणें, कलागती, लढाया. ज्यापज्याचें पारडें कधी इकडे झुकलें तर कधी तिकडे; पण त्याचा कल सारखा रोमकडेच होता. भोवतालच्या प्रदेशांतल्या टोळ्यांना, गावांना, नगरांना रोमने आपल्या पुढे वाकवलें. जगांत यशस्वी व्हायला जो एक आडमुठेपणा लागतो आणि त्याच्या जोडीला परिस्थितीची नाडी अचूक अजमावण्याची जी एक गूढ शक्ती लागते तिचें बीज परमेश्वराच्या मुठींतून ह्या भूमींत पडलें होतें. आणि म्हणून रोमचा जय सदैवच होणार होता.

कॅपिटॉलिन टेकडीच्या पलीकडे रोमन साम्राज्याच्या वैभवाचे उरलेसुरले अवशेष आहेत. सीझरचें, ऑगस्टसचें रोम काळाच्या वरवंट्याखाली जमीनदोस्त झालें आहे. एखाद्या नक्षीकामाने नटलेला स्तंभ, एखादी कोसळलेली कमान, सिनेट हाउसचा चौथरा...

उजव्या हाताला तिकडे तो स्टेडियम आहे. तेथे रोमन रथांच्या शर्यती होत आणि आपल्या राजवाड्याच्या सजांतून रोमन सम्राट त्या पाहत असत. मेडिटरेनियनला आपल्या प्रचंड वाहूंनी विळखा घाळणाऱ्या साम्राज्याचें सारथ्य करून थकल्यानंतर ते असें आपलें मनोविनोदन करीत.

तो पडिक स्टेडियम ! तो नामशेष झालेला राजवाडा ! ते उजाड चौथरे ! नक्षीकामाचें विटकें-फाटकें राजवस्त्र पांघरून एकाकीपणें उभा राहिलेला तो दीनवाणा स्तंभ !

पण त्या दृश्याच्या पोटांत संपन्न स्मृतींचे केवढाले रांजण पुरलेले आहेत !

‘He stands like a collosus astride the world’ अशा शब्दांत शेक्सपिअरला ज्याचें व्यक्तिमत्त्व उभें करावेंसें वाटलें, ‘I came, I saw, I conquered’ अशा त्रोटक शब्दांत ज्याने आपल्या कर्तृत्वाचा अहवाल रोमच्या राज्यसभेपुढे फेकला, त्या सीझरचें रक्त सांडलें तें येथेच. “You too Brutus !” असें उद्गारून त्याने खिन्नपणें आपले डोळे झाकून घेतले.

✓ त्याला तेव्हा किती एकाकी वाटलें असेल ! आणि त्याचें प्रायश्चित्त म्हणून की काय, जगाच्या इतिहासांत ब्रूटस कायमचा एकाकी झाला. अपरिहार्यतेकडे पाठ

फिरवून आपल्या तत्त्वनिष्ठेच्या धुंदीत तो उभा आहे. अपेशाच्या काळोखांत कायमचा उभा आहे.

असंख्य स्मृती ! स्मृतींचें महाभारत ! इतिहासाचें उजाड कुरुक्षेत्र !

पण त्या उजाडपणांतदेखील तें विजयद्वार डौलानें उभें आहे. रोमचे रणधुरंधर सेनापती आपल्या विजयी मोहिमा आटपल्यावर या द्वारांतून प्रवेश करीत आणि ज्युपिटरच्या देवाल्यांत ब्रळी देत. ज्युपिटरच्या पायाशीं वाहणाऱ्या धारोष्ण रक्ताच्या लोटांत आपली कृतज्ञता व्यक्त करीत.

आणि पलिकडे दूरवर कॉलोझियमचें अजस्र धूड उभें आहे. उन्मत्त रोमच्या गडूळ बेहोषीचें सार्वजनिक वीर्यपतन जेथे होत असे, तें भग्न योनिस्थल ! तें असें भग्न, उद्ध्वस्त, कळाहीन असावें, ह्यांत एक कलात्मक अपरिहार्यता आहे. नाट्याचे अबाधित नियम आपल्याला माहित आहेत, हें जातांजातां काळाने दाखवून दिलें आहे.

आणि तरी कॉलोझियम अजस्रपणें उभा आहे. उदात्त-गंभीर डौलाने, कलात्मक स्वयंपूर्णतेने, आकाशांत तरंगणाऱ्या सेंट पीटर्सच्या घुमटाच्या समोर अस्ताव्यस्तपणें फतकल मारून बसला आहे. युधिष्ठिर द्रूत खेळत असतांना भीम जसा हातपाय आपटून किंचाळत होता, तसें करीत तो तेथे फतकल मारून बसला आहे.

शतकानुशतकें या दोघांचा अबोल संवाद आकाशाच्या साक्षीने चालला आहे. कधी तरी एखादा प्लेटो येईल, एखादा डोस्टोव्हस्की येईल, आणि त्या संवादाची नोंद करील. पण कशाला ? माणसाच्या रक्तांत या संवादाची नोंद कायमची झाली आहे. त्या नोंदीने इतिहासाचीं पानें डागळलीं आहेत.

माणसाचें मन मारून टाकण्याचें केवढें सामर्थ्य त्या अजस्र धुडांत आहे ! त्याच्या अजस्रपणाखाली चिरडला जात मी खुळ्यासारखा त्याच्याकडे पाहत आहे.

अनेक माणसांनी त्याच्या दगडविटा चोरून आपलीं काऊचिऊचीं घरटीं उभारलीं. पण कॉलोझियमच्या भव्यतेला जराही ढळ लागलेला नाही. तो सुळी सनातन आहे.

एके काळीं त्याच्या अंगाखांद्यावर संगमरवरी सजावट होती. मेडिटरेनियन ओलांडणाऱ्या गलबतांचीं शिडें बनवणाऱ्या कोष्ट्यांनी विणलेलें अनेकरंगी छत त्याच्या मस्तकावर ताणलेलें असे. त्याच्या भव्य कमानांतून वारा आंत घुसे आणि तें तरंगतें छत वर उचललें जाई. 'स्वूशू SSS' असा गंभीर आवाज होई आणि वाटे की हजारों माणसांच्या गोंगाटाने भरलेला हा प्रचंड कॉलोझियम

आकाशगामी होत आहे, जमीन सोडून अधांतरीं कोठे तरी चालला आहे. मग आणखी एक गंभीर सुस्कारा सोडून तें अनेकरंगी छत खाली उतरे. माणसांच्या डोक्यावर लंपटपणे लोंबत राही. सगळ्यांच्या नजरा पुन्हा खोलवर असलेल्या त्या रिंगणाकडे वळत.

तेथे जीवनमरणाचा खेळ चाललेला असे. स्वच्छ पिवळ्या रेतीवर रंगीत झगे चढवलेले गॅडिएटर्स पवित्रे टाकीत झुजत असत. रक्तासाठी आसुसलेल्या तळपत्या तरवारी एकमेकींशीं भिडत असत. डावपेचांचें कपटी विणकाम अखंड चाललेलें असे. अखेर एखादा गॅडिएटर रेतींत कोसळे. पिवळ्या रेतींत लाल रक्त झिरपे.

आणि मग लोलुपपणें वर लोंबणाऱ्या हजारों माणसांना प्रश्न विचारला जाई, “जीवदान की मृत्यू ? जीवदान की मृत्यू ?”

पिवळ्या रेतींत निपचित पडलेल्या योद्ध्याला आपल्या डोक्यांच्या काचेवरल्या धुक्यांतून खाली वळलेले आंगठे दिसत. त्या पिवळ्या रिंगणांत खुपसलेले, आपल्या अंगांत रुतलेले आंगठे दिसत. आणि मग अखेरच्या वाराची वेदना मस्तकांत खुपसली जाई.

रक्ताचा चिखल होऊं नये म्हणून पसरलेल्या पिवळ्या रेतींत रक्त झिरपून जाई. तेवढ्यांत एक मोठा हूक त्या रिंगणांत खुपसला जाई. आणि लडबडत्या मानेचें तें कलेवर बाहेर खेचलें जाई. हिंस्र पशूंची चंगळ होई.

शिल्लक राही तो फक्त पिवळ्या रेतीवरचा लाल डाग !

आणि वेहोषी ! मृत्यूचे प्याल्यावर प्याले झोकून भडकलेली वेहोषी !

मग धुरी देऊन विळांतून उंदीर काढावे तसे तळघरांत कोडलेले खिस्ताचे अनुयायी बाहेर काढले जात. रिंगणांत ढकलले जात. आणि वखवखलेले सिंह त्यांना फाडून खात.

एक वेहोषी दुसऱ्या वेहोषीच्या गळ्याचा घोट घेई.

आणि शिल्लक काय राही ?

अखेर शिल्लक राहतें काय ?

कॉलोझियम अजून शिल्लक आहे. ती वेहोषी संपली आहे; पण वेहोषीचें प्रतीक मात्र उभें आहे. आपल्या राजस घाटाच्या डौलांत आकाशांत तरंगणाऱ्या सेंट पीटर्सच्या संगमरवरी घुमटाला विरक्तीचा अर्थ विचारतें आहे.

खिस्ताच्या अज्ञ अनुयायांना भोगाचें तें सनातन प्रतीक क्षमा करीत आहे.

कॉलोझियम शिल्लक आहे. पण कॉलोझियम ज्या वेद्धूट, मूर्तिपूजक रोमने निर्माण केला तें रोम अनेक शतकांपूर्वी नष्ट झालें.

ते लोक वेगळे ! त्यांची संस्कृती वेगळी !

माणसाचेच गुणदोष असलेल्या अतिमानुष देवतांच्या मूर्तींची ते पूजा करीत. माणसाच्या मनांतल्या अनंत ओढी साकार करणाऱ्या पुराणकथांच्या अद्भुत पण प्रेरक विश्वांत ते रमत असत. शरिराची त्यांना लाज वाटत नसे. सार्वजनिक स्नानगृहांत अनेक प्रकारचीं स्नाने करून ते आपल्या शरिराचे लाड करीत. आणि मग प्रसन्नपणें प्रशस्त पडव्यांतून फेऱ्या घालीत ते तत्त्वज्ञानाची चर्चा करीत, सुखदुःखाच्या गोष्टी एकमेकांना सांगत, जगाचें राजकारण चालवीत. आपल्या-करिता शेकडों गुलामांना राववीत. विलासी जीवन जगत. कलेचा आदर करीत. आणि कंटाळा आला तर एकप्रकारच्या निष्पापपणें क्रूरपणाची गंमत चाखीत.

पण दूर तिकडे वेडसर आणि माथेफिरू ज्यू लोकांच्या देशांत येशू नाझाऱ्या खुळा मनुष्य जन्माला आला. आणि त्याच्या हृदयांतील अपार करुणेच्या प्रवाहांत रोमन लोकांची ही संस्कृती बुडून, वाहून गेली. परमेश्वराविषयीच्या एका विशाल उदात्त कल्पनेचा जन्म झाला. त्या साक्षात्काराने माणसें वेडावून-भारावून गेलीं. आपण पापी आहोंत याची त्यांना जाणीव झाली. 'पाप' माणसाने निर्माण केले. पापाची आणि माणसाची झुंज सुरू झाली. पापाचीच माणसाला एक प्रकारें झिंग चढली.

परमेश्वराचा लाडका पुत्र क्रुसावर चढला. रोमचा नागरिक असल्यामुळे सेंट पॉलला शिरच्छेद केला जाण्याचा बहुमान मिळाला. जिवाच्या भयाने ख्रिस्ताकडे तीनदा पाठ फिरवणारा सेंट पीटर अखेर ख्रिस्ताकरिताच क्रुसावर चढला. आपण पापी आहोंत या हृदय विदीर्ण करणाऱ्या जाणिवेने त्याने अशी विनंती केली की मला क्रुसावर उलटा चढवा. येशूप्रमाणे आकाशाकडे पाहत मरण्याची माझी लायकी नाही. मी जमिनीकडे पाहत मरणार. आणि त्याचें तें कोड उदारपणें पुरवले गेलें.

ख्रिस्ताचे शेकडो अनुयायी सिंहांचें भक्ष्य झाले. आणि तरी त्यांचा लोंढा वाढतच राहिला. आणि अखेर कंटाळून, थकून, भिऊन रोमन सम्राटांनी ह्या लोंढ्यापुढे मान झुकवली. पुढे रोमन साम्राज्य नष्ट झालें. पण रोमन कॅथॉलिक चर्च शिळक राहिली. आणि काळेपांढरे झगे घातलेल्या पोपच्या धर्मोपदेशक सैनिकांनी सारें युरोपखंड पादाक्रांत केले. चर्चच्या घंटेचा नाद युरोपखंडभर घुमूं लागला. पोपचें कर्मठ साम्राज्य अस्तित्वांत आलें.

त्या साम्राज्याची राजधानी रोम !

नवी भाषा, नवे संकेत ! नवीं दैवतें, नवीं पुराणें ! नव्या प्रार्थना, नवे चमत्कार ! नव्या स्मरण्या, नवीं स्मारकें आणि सत्तेचीं नवीन केंद्रे !

युरोपमधले वादशाहा पोपच्या दारांत बर्फवृष्टींतदेखील तासन्तास तिष्ठत राहत होते. पोपची मर्जी त्यांना संभाळायची होती. पोपच्या मर्जीनुरूप मोक्षाचीं द्वारे माणसांना खुलीं होत होतीं—संतपण प्राप्त होत होते. पोपची लहर फिरली की माणसें धर्मांतून, समाजांतून हद्दपार होत होतीं. पृथ्वी सूर्याभोवती फिरते असें म्हणणाऱ्या एका खुळ्याला पोप वठणीवर आणत होता. आकाशांतल्या धूमकेतूला हुकुमाचे खलिते पाठवीत होता.

Ava Maria, Ava Maria ! चर्चच्या घंटांचा नाद निनादत होता. कब्रुतरे उडत होतीं. नवे रोग निर्माण होत होते.

ही चर्च पाहिलीत का ? Church of Saint Peter in chains. सेंट पीटरला एकदा जेरुसलेममध्ये आणि एकदा रोममध्ये ज्या साखळदंडांनी जखडले होते ते येथे आहेत ! खरे म्हणतां ? हेच ते साखळदंड ? खरे म्हणजे ? रोमन कॅथॉलिक चर्चचा शिकामोर्तब आहे ना त्यांच्यावर. ही सेंट पॉल्स चर्च ! येथे सेंट पॉल्सचे शव आहे, हा बंद असलेला दरवाजा पाहिला का ? हा दर पंचवीस वर्षांनी एकदा उघडला जातो. ह्या दरवाजाने जो चर्चमध्ये प्रवेश करील त्याला महापुण्य लागते. मग हा दरवाजा नेहमीच का नाही उघडा ठेवीत ? म्हणजे जास्ती लोकांना जास्ती पुण्य नाही का लागायचें ? नास्तिक दिसतां महाशय ! धर्माची अशी थडा करणे बरे नव्हे ! आणि ह्या पायऱ्या पाहिल्यात कां ? ह्या एकवीस पायऱ्या चढून येशू पाँटीयस पायलेटच्या वाड्यांत आपली शिक्षा ऐकायला गेला. त्याच्या मस्तकावर तेव्हा कांट्यांचा मुकट होता, आणि ते कांटे लागून येशूच्या मस्तकांतून रक्त ठिक्कत होते. त्या रक्ताचा एक थेंब अजून त्या पायऱ्यांवर आहे. बघायचा आहे ? वाकून त्या काचेंत पाहा. दिसला ना ? गुडव्यावर वसून जो कॅथॉलिक ह्या पायऱ्या चढून जातो, त्याला महापुण्य लागते, आणि असा एक खास दिवस असतो की ज्या दिवशीं ह्या पायऱ्या चढले तर फारच पुण्य लागते—अगदी मोक्षप्राप्ती होते म्हणा ना कां ! नाही ! नाही ! पायऱ्या लाकडाच्या नाहीत, दगडाच्या आहेत. पण भक्तांच्या गुडव्यांनी झिजू नयेत म्हणून वर लाकडाचें आच्छादन घातले आहे. पण त्यामुळे पुण्य कमी नाही का लागत ? काय राव ! धर्माची अशी चेष्टा केलेली बरी नव्हे.

ह्या मूर्ती ! ह्या मेणवत्या ! हिंदूंच्या देवळांत गेल्यासारखें वाटतें नाही ?

हं, हं, तसा भास होत असेल; पण आम्ही मूर्तीपूजक नाही बरे का ! आमचा आकाशांतला बाप मूर्तीत अडकवतां यायचा नाही. क्रुसाचें काय म्हणतां ? क्रूस हें एक प्रतीक आहे. ती कांही मूर्ती नव्हे. आणि मेणवत्या

कांही पूजेकरिता नाहीत. पवित्र वातावरण निर्माण करण्याकरिता आहे, चमत्कार ? अर्थात चमत्कारांवर आमचा विश्वास आहे. परमेश्वरावर अंतिक विश्वास आहे, म्हणूनच चमत्कारांवर आहे. पण आमचे चमत्कार माझे वेगळे हं ! अंधश्रद्धा मूर्तिपूजक लोक ज्यांच्यावर विश्वास ठेवतात तसले हे चमत्कार नाहीत.

मूर्ती म्हणतां ? परमपवित्र मेरीमातेची मूर्ती आहे. नाही. नाही. रानटी लोकांच्या मातृपूजेचीं मेरीच्या पूजेचा कांहीही संबंध नाही. आणि ह्या संतांच्या मूर्ती आहेत. परमेश्वराच्या ते इतके जवळ गेले की त्यांना साक्षात्कार झाले. त्यांच्या हातून अनेक चमत्कार घडले. कॅथॉलिक लोकांना त्यांचे स्मरण व्हायला नको का बरे ?

मूर्तिपूजकांनी, ख्रिस्तपूर्वधर्मपरंपरेने ख्रिश्चन धर्मावर एकप्रकारे विजय मिळवला आहे. मानवी मनाच्या अनेक प्रेरणांचे समाधान करणाऱ्या त्या परंपरेला पोटांत घेऊन कॅथॉलिक चर्च समृद्ध झाली आहे—दुबळी झाली आहे.

श्रद्धेची सावली अंधश्रद्धा ! धार्मिकतेचे बोट धरून धर्मवेड चालत असते. उदात्ततेचा फुगा फार फुगला की तो हास्यास्पद होतो. भव्यतेच्या राजवस्त्रांत क्षुद्रतेचे डेकूण सुळसुळत असतात. विरक्तींत रक्त असते. अमूर्तांचा समुद्रव होतो तोच मुळी मूर्तातून !

“What is truth ?” asked jesting Pilate...

त्याच्या थड्डेखोर प्रश्नाला उत्तर द्यायची कोणाची हिंमत आहे !

आणि तरी माणूस हिंमत धरून असतो. त्या हिंमतीतून सेंट पॉलची श्रद्धा निर्माण झाली. सेंट ऑगस्टिनचे तत्त्वज्ञान निर्माण झाले. मायकेलँजेलोची कला निर्माण झाली.

रोमचे वैभव हे त्या श्रद्धेचे, त्या तत्त्वज्ञानाचे आणि त्या कलेचे वैभव आहे.

मायकेलँजेलोच्या कलेचा घाट रोमच्या अंगावर चढला आहे. ईश्वरप्रणीत कायदे ज्याने मिळवून आणले तो भीमकाय मोझेस ! त्याचे तें पेटते व्यक्तिमत्त्व ! त्यांतला आत्यंतिक आग्रह, अनुभवाचे आणि यातनांचे त्याला पडलेले घडे ! ज्ञानाच्या साक्षात्काराने त्याला गेलेला तडा !

आणि अपाप येशूचे मृत शरीर मांडीवर घेऊन बसलेली कोमल मेरी ! कृश येशूची लटकी पडलेली ती मान ! तो श्रांतपणा ! आणि ती करुणा ! त्याच्या चेहऱ्यावर खिळलेली मेरीची नजर ! शोध घेणारी ! सारीं उत्तरे माहीत असूनही प्रश्न विचारणारी ! मिटल्या ओठांतून निसटणारे तें अबोल दुःख !

युरोफ़लअँजेलोच्या छिन्नीने हें सगळें अचूकपणें साकार केलें आहे. होते, आणि ह्या सगुण आकृतींच्या मागे विशुद्ध आकारांचें एक निराळेंच विश्व आहे. परिघाच्या ताणांत यत्किंचितही सैलपणा नसलेलीं वर्तुळें आणि लंबवर्तुळें ! अनपेक्षितपणें आणि तरी मुलायमपणें शिथिल होणारी वक्रता ! मायकेलअँजेलोचे आवडते त्रिकोण ! वीरासनाचा ताण आपल्या भुजांत समावून घेणारे ! एकमेकांविरुद्ध ताणलेल्या धनुष्यांसारखे ! परस्परांना अनेक प्रकारें काट आणि छेद देणारे, एकमेकांचा लवंडता तोल सावरणारे ! निग्रहाने मिटलेल्या ओठां-सारख्या त्या रेषा ! भूमितींतल्या आकृतींसारखा प्रमाणबद्ध घाट ! आणि त्या घाटांत कोंडलेली प्रेरणा ! त्वेषाने बंधनें तोडणारी ! प्रलयकालीन लाटेसारखी !

सारखी अशी भीती वाटते की ह्या ताणलेल्या आकृती आत्तां—ह्या क्षणाला—तुटतील आणि मग...

सेंट पीटर्स स्केअर ! विशालतेला आकार देणारा ! भव्य ! आपल्या विशाल, डौलदार भुजा पसरून दरवारी स्वागत करणारा ! दर भुजेंतली डेरेदार, मुकुट घातलेल्या स्तंभांची रांग अब्जोलपणें इत इतो, इत इतो असें पाचारण करते. आणि त्याच वेळेला प्रत्येक स्तंभ अभिजात चिकित्सकपणें आपल्यावरून नजर फिरवतो. मग माणूस आपोआपच कोटाचीं पाखें सारखीं करतो. अखेर बटणच लावून टाकतो. पाठींतलें पोक नाहीसें होतें. चालींतली शिथिलता जाऊन पावलें नेटकीं पडूं लागतात.

इकडेतिकडे भटकणारी, सारखेंसारखें पाहून मुर्दाड झालेली नजर चपापते, केंद्रित होते, आकार शोधून सांगते, आणि सेंट पीटर्स चर्चवर लक्ष केंद्रित होतें.

सेंट पीटर्सच्या प्रथमदर्शनाने चित्त विचलित होतें. वाटतें, की जें पाहण्या-करिता इतकी पूर्वतयारी करण्यांत आली तें हें नव्हे. आणि तें खरेंच आहे. मायकेलअँजेलोने बांधलेलें मूळ प्रथमदर्शन (facade) नंतर कोणा शहाण्या पोपने केलेल्या बांधकामाने झाकलें गेलें आहे. विचलित झालेली नजर इकडे-तिकडे पसरूं लागते. पण तेवढ्यांत सेंट पीटर्सचा शुभ्र घुमट आकाशांत दिसतो, आणि नजर त्याच्या आधीन होते.

सौंदर्याची परिपूर्णता ! स्मृतीच्या पार्श्वभूमीवर ताजमहालाच्या घुमटाचा आकार उमटतो. आणि मग दोहोंतला फरक जाणवतो ! ताजमहालाच्या घुमटाचा तो नितळपणा, तें मार्दव, ती कांहीशी लोलुप गोलाई येथे कदाचित अनुचित ठरली असती. ह्या घुमटाचा आकार अधिक उभट आहे. कांहीसा शिवमंदिराच्या शिखरासारखा. वर धावणाऱ्या वृत्तींच्या दाबाने याचा घेर प्रशस्त झाला आहे.

पण प्राप्त होणाऱ्या गोलाईतच रंगूनगुंगून न जातां याने निग्रह दाखविला आहे, उंची गाठली आहे. त्या निग्रहांत प्रयत्नाचा आटापिटा नाही. आत्यंतिक वैराग्याचा एकाकी सुळका त्यांतून निर्माण झालेला नाही. त्याला घाट आहे तो प्रसन्न निग्रहाचा; आणि त्या निग्रहाचें फळ म्हणून की काय त्याच्या मस्तकावर चिमुकल्या स्तंभांवर तरंगणारी चिमुकली घुमटी फुलली आहे. निग्रहाला स्वर्गीयतेचा स्पर्श झाला आहे.

परिघावर रेखलेल्या उभ्या टसठशीत रेखा या घुमटाचें ऊर्ध्वगामी गांभीर्य अधोरेखित करतात. या रेखा समांतर आहेत. त्यांना एक आकर्षक वक्रता आहे. शिखराशीं त्या एकत्र येतात. त्यामुळे घुमटाच्या गोलाईचे तुकडे पडत नाहीत. उलट तिला एक प्रकारची बळकटी येते. विसविशीत सैलपणाला मग तेथे स्थान उरत नाही.

पण ह्यामुळे घुमटाचा उभटपणा अधोरेखित होईल म्हणून की काय, गवाक्षांच्या दोन आडव्या रांगा मध्यावर त्याच्या परिघाभोवती विळखा घालतात. आडवा गोल आणि उभा लंबगोल ह्यांच्यांतल्या कलात्मक संवादांत एक नवा भरीवपणा येतो.

प्रवेशद्वाराची विरूपता मागे टाकली की सेंट पीटर्सचें खरें सौंदर्य आणि वैभव प्रत्ययाला येतें. दरबारी भव्यता सामोरी येते. कंपास आणि पट्टी यांच्या साहाय्याने तिची रेखीवआखीव उभारणी केलेली आहे. अनपेक्षित, अंतर्मनांतून वर फेकलेले आकार येथे नाहीत. बुद्धिगम्य व्यवस्थेचें सार्वभौमत्व येथे मान्य केलेलें आहे. ही ग्रीकांची परंपरा आहे. त्या परंपरेतलें एक उच्च शिखर !

तसें पाहिलें तर ही चर्च प्रचंड आहे. पण मनावर संस्कार होतो तो एवढा प्रचंडपणा शिस्तबद्ध करणाऱ्या माणसाच्या आवाक्याचा. येथे भव्यता आहे, पण ती माणसाला चिरडून टाकत नाही. अगर तिच्यामुळे वृत्ती सैरभैर होत नाहीत. येथे साक्षात्कार होतो तो भव्यतेतल्या व्यवस्थेचा.

अलंकरणाचा येथे अढेर केलेला नाही. तें वैराग्य गॉथिक स्थापत्याचें. नागडीउघडी उंची, अंगावर येणारा प्रचंडपणा, बोडका विस्तार, यांना बांधेसूट आणि संस्कारित करण्यासाठी येथे अलंकरणाचा उपयोग केलेला आहे. आणि त्यामुळे ह्या चर्चच्या मनावर होणाऱ्या संस्कारांत विपुलता आणि विविधता आली आहे.

छत पाहावें तर किती तरी उंचावर आहे. पण तितक्या उंचीवर चढून जायला नजरेकरिता बाकदार कमानींच्या विविधतेच्या पायऱ्या आहेत. त्या

कमानींचें सौंदर्य आणि त्यांच्यांतला कलात्मक संवाद पाहायला थक्कत थक्कत नजर वर जाते आणि तेथे पोचल्यावर छतावरचें अलंकरण उंचीच्या जाणिवेला सौम्यता आणतें. दहा माणसांच्या कवेत मावणार नाही एवढाला एकेक स्तंभ या इमारतींत आहे; पण आपल्याला तो दिसतो एखाद्या पुतळ्याची पार्श्वभूमी म्हणून. त्यावरचें अलंकरण त्याचा अवजडपणा हलका करतें. त्याला जोडलेल्या भव्य कमानी त्याला बांधेसूदपणा प्राप्त करून देतात. आणि मग नजरेच्या कवेत तो सहजपणें मावतो. लांबलचक भिंतींचें उघडेपण असेंच झाकून शोभिवंत केलेलें आहे आणि लांबी-रुंदीची जाणीव टप्प्याटप्प्यांनी करून देऊन ह्या चर्चचा विस्तार कलात्मकतेच्या चौकटींत बसविलेला आहे. अधोरेखित केला आहे. अर्थपूर्ण झाला आहे.

इमारती नुसत्या दगडविटांच्या बांधलेल्या नसतात. इमारतींत प्रकाश असतो व काळोखही असतो. आणि ह्या दोहोंच्या योजनेचें एक निराळेंच पण पूरक स्थापत्य असतें. प्रकाश आणि काळोख यांमधल्या तीव्र विरोधांतून गॉथिक चर्चमधलें वातावरण निर्माण होतें. त्या विरोधामुळे त्या साऱ्या रचनेला अर्थ प्राप्त होतो. सेंट पीटर्सच्या रचनेंत अशा तीव्र विरोधाला स्थान नाही. ग्रीकांच्या परंपरेत काळोखाला स्थान कसें असेल ? येथे सर्वत्र पुरेसा प्रकाश आहे. कलात्मक परिणाम साधला आहे तो प्रकाशाच्या तीव्रतेत फरक करून.

प्रकाशाला या चर्चच्या रचनेत किती महत्त्व आहे तें त्या भव्य घुमटाच्या पोकळीकडे आंतून पाहतांना जाणवतें. गवाक्षांच्या त्या रांगेंतून वितळणारा पाऱ्यासारखा प्रकाश आंत येतो आणि सारा घुमट तुडुंब भरून टाकतो. त्याकडे पाहिलें की प्रकाशाला गती असते, सतत अस्थिर राहणारें चैतन्य असतें, अवकाश व्यापून टाकणारें, फोडूं पाहणारें अस्तित्व असतें, ह्याची विस्मित करणारी जाणीव होते. स्थापत्याच्या, अलंकरणाच्या पायऱ्या अधीरपणें ओलांडून नजर तीरासारखी वर जाते. त्या प्रकाशाच्या अस्तित्वांत डुंबते, वितळते, हरवते आणि तरी वर जातच राहते. तो सगळा चैतन्यमय घुमटच वर जात राहतो.

ह्या वेडावलेल्या अवस्थेंत किती तरी वेळ राहिल्यावर जेव्हा क्षणभर विसावा व्यावा म्हणून नजर खाली उतरूं लागते, तेव्हा नजर केंद्रित करणाऱ्या, फिरकी देऊन तिला वर फेकणाऱ्या, उंचीला भव्य करणाऱ्या, भव्यतेला पेलून धरणाऱ्या आणि त्या पाऱ्यासारख्या प्रकाशगर्भाला अस्तित्वाची प्राप्ती करून देणाऱ्या स्थापत्याकडे लक्ष वेधतें. प्रकाशांत वितळत निराकार होणाऱ्या त्या आकाराची जाणीव होते. कौतुक अपुरें पडायला लागतें.

विसावा घ्यायला नजर खाली उतरते, पण विसावा घ्यावासा वाटत नाही. ती पुन्हा वर धावते. आपलें सारें अस्तित्वच वर धावतें. वाटतें, की त्या पाऱ्यासारख्या प्रकाशांत हरपून जावें.

आणि मग एकाएकी जाणवतें की आपल्या हृदयांत जो खळाळता आनंद महापुरासारखा वाहतो आहे तो त्या प्रकाशासारखानच आहे. पाऱ्यासारखा शुभ्र, वाऱ्यावर उडणाऱ्या कापसासारखा हलका, अस्थिर, गतिमान, आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा कर्मठ सांधा फोडूं पाहणारा !

एरवी राजस, सर्वांगपरिपूर्ण भव्यता आपण पाहिली एवढाच संस्कार ही चर्च पाहून मनावर झाला असता. पण सेंट पीटर्सच्या घुमटाने ती कलाकृती उंचावर अंतराळांत नेली आहे.

आणि तरी वाटतें की हा प्रकाश येशूचा आहे का ? हा इतका शुभ्र आहे, इतका उफाळणारा आहे, इतका स्वयंपूर्ण आणि निर्भय आहे, की तो येशूने दिला आहे असें वाटत नाही. येशूचा प्रकाश हा बाहेरून आलेला आहे. पापाच्या आणि अज्ञानाच्या काळोखांत त्याचा झोत पडतो, आणि जीवन उजळून निघतें. करुणेची आणि वैराग्याची डूव त्याला मिळाली आहे. एक प्रकारचें औदासीन्य त्यावर सतत तरळत असतें. रंगीत काचेच्या खिडक्यांतून लंछित होऊनच तो आपल्यापर्यंत येऊन पोहोचतो.

नाही ! नाही ! हा प्रकाश ग्रीकांच्या मुक्त कलानंदाचा आहे. मायकेल-अँजेलोने एक अमर कलाकृती निर्माण केली. पण येशू त्याला सापडला नाही. तो सापडला गॉथिक शैलीने चर्चिस बांधणाऱ्या स्थापत्यकारांना !

सेंट पीटर्सच्या मागे लढाऊ तटबंदीच्या आंत व्हॅटिकन आहे. कॅथॉलिक धर्माची ही राजधानी. येथे वैराग्याचीं वस्त्रे लेवून पोप राज्य करतो. जगभर पसरलेल्या आपल्या धर्मराज्याचें राजकारण चालवतो. दररोज दुपारीं बाराच्या सुमारास आपल्या निवासाच्या खिडकींत उभा राहून लोकांना दर्शन देतो, हात हलवून त्यांच्या मस्तकावर ईश्वरी कृपेचा वरदहस्त ठेवतो.

त्याच्या कृपेशीं आपल्याला कर्तव्य नाही. विरक्त व्हॅटिकनच्या वस्तुसंग्रहालयांतील कलावैभव आपल्याला लुटायचें आहे.

वैभवाने भरलेलीं लांबचलांब दालनें ! मैलांची पायपीट ! गालिचे ! पडद्यांत विणलेलीं चित्रे, रंगीबेरंगी दगडाचें भरतकाम करून घडवलेलीं मोझेइक्स, कलात्मक घाटांचे घट, अमर चित्रकला, पुरातन शिल्प, धातुकामांतलें कसब ! अपोलोच्या हातावरून लांबणाऱ्या वस्त्राचा तो आकार—एक विशुद्ध घाट !

इजिप्शियन पुतळ्यांचें तें प्रचंड स्थाणुत्व. जमिनींत गाडणारें, गूढ प्रतीतीने मारावलेलें ! हायरोग्लिफिक्सच्या मंत्रवलेल्या रेषा ! चेटूक करणाऱ्या आकृती ! निग्रोंची निरागस कला ! सदा अवघडलेली ! अजाण क्रूरपणा व्यक्त करणारी ! विरूप वाटणारी सुरूपता ! रामाच्या पदस्पर्शाने पुनीत न झालेली एक संस्कृती ! मुक्तीची अपेक्षादेखील न बाळगणारी ! राधा जशी कृष्णमय झाली होती तशी ख्रिस्तमय झालेली मध्ययुगीन युरोपाची कला ! कर्मठ संकेतांत आपखुषीने अडकलेली ! त्या संकेतांच्या तपश्चर्येने पुनीत झालेली !

आणि ह्या सर्वांच्या पलीकडे सिस्टिन चॅपेल आहे. तेथलें तें काँट्र, काळोखें वातावरण, तीं दरिद्री बाकडीं आणि तो माणसांचा गजबजाट ! तें सगळें पाहून मन बधिर होतें. आता आपण अनिर्वचनीय कलानंद लुटणार आहोंत हें खरेंच वाटत नाही. मनाच्या ह्या अवस्थेंत मनुष्य वर छताकडे पाहतो. मायकेलँजेलोची अमर चित्रकला अस्पष्टपणें दिसते. इतक्या शतकांच्या अवधीनंतर तितकेसे तजेलेदार न राहिलेले रंग दृष्टीस पडतात. कांहीसें निराश व्हायला होतें.

पण कांही वेळ बसलें, त्या अप्रसन्न वातावरणाला मन सरावलें, की हळूहळू त्या अमर कलाकृतीचा मनावर संस्कार व्हायला लागतो—तिची थोरवी पट्टें लागते.

केवळ चित्रकारच असलेल्या कलावंताची ही निर्मिती नाही. मायकेलँजेलो हा मुख्यतः स्थापत्यकार आणि शिल्पकार होता. आणि ह्या गोष्टीचा जबरदस्त ठसा त्याच्या महान चित्रकृतीवर उमटला आहे.

सिस्टिन चॅपेलचें छत खरोखरच नितळ आहे. पण त्यावर बाकदार लाकडी ब्रह्मलें असल्याचा आभास मायकेलँजेलोने आपल्या चित्रकलेने निर्माण केला आहे. ही नुसती तांत्रिक फसवणूक नाही. ह्या आभासामुळे मायकेलँजेलोच्या चित्रांचें सामर्थ्य, त्यांतला ताण आणि त्यांचें कलात्मक वजन पेलून धरतील अशा मजबूत चौकटी त्या छतांत निर्माण झाल्या आहेत. शिवाय त्या चौकटी आणि त्यांतील चित्रांचे आकार यांच्यांत असा कांही कलात्मक संवाद मायकेलँजेलोने निर्माण केला आहे, की त्या चौकटी त्या चित्रांचा एक अविभाज्य भाग बनून गेल्या आहेत.

ह्या अनेक लांबट, चौकोनी, त्रिकोणी चौकटींत मायकेलँजेलोने जगाच्या आणि मानवाच्या निर्मितीची बायबलमधील कथा चित्रित केली आहे.

हीं चित्रें एका शिल्पकाराने काढलेलीं आहेत. त्यांतल्या रेषांना आणि आकारांना एक प्रकारची घनता आहे—शिल्पांतल्या आकारांना असतें तसें वजन

आहे. Perspective चा उपयोग करून हा परिणाम साधण्याचा प्रयत्न मायकेलँजेलोने केला असता तर तो पोचट आणि तकलादू ठरला असता. ह्या चित्रांत perspective आहे. पण हा परिणाम साधला आहे द्विपरिमाणांच्या चौकटींत राहूनच. त्यामुळे तो सच्चा वाटतो. त्या चित्रांना निराळेंच सामर्थ्य प्राप्त करून देतो.

प्रत्येक चित्रांतल्या रेषांत आणि आकारांत आकर्ण ताणलेल्या धनुष्याचा ताण आहे. आणि हे सगळे ताणलेले आकार त्या मजबूत चौकटींत (त्यांनाही स्वतःचा असा ताण आहेच) कोंडल्यासारखे वाटतात. सारखें असें वाटतें की हे आकार त्या चौकटी फोडून आत्ता, ह्या क्षणाला बाहेर पडणार आहेत.

मस्तक फुटून जाईल असें वाटायला लावणारा हा ताण ! मायकेलँजेलोच्या कलात्मक व्यक्तिमत्त्वाचा हा जणू काय गाभाच आहे. त्याच्या सगळ्याच कलाकृतींत तो जाणवतो, आणि त्याच्या अर्धवट फसलेल्या कलाकृतींत तो उपरा आणि अनावश्यक वाटतो. सेंट पीटर्सच्या राजस, रेखीव भव्यतेतदेखील तो शापित पिशाचासारखा चिणलेला आहे.

Old Testament मधले ते वेडसर आवेशाने शाश्वत सत्यें बरळणारे ज्यू द्रष्टे ! भूमीला तडा पाडणाऱ्या विद्युत्पातासारखे त्यांच्या मस्तकावर कोसळणारे ईश्वरी संदेश ! त्यांच्या पिळवटलेल्या व्यक्तिमत्त्वांची आठवण मायकेलँजेलोच्या कलाकृती पाहतांना सतत होते. Old Testament मधली धगधगती अशांती त्यांच्या रक्तांत कोंडलेली होती. त्यांच्या या महान चित्रपटांत ती साकार झाली आहे—मुक्त झाली आहे.

वीरासनांचा ताण असलेले त्रिकोण ! आकर्ण ताणलेल्या धनुष्यासारखे ! मायकेलँजेलोच्या चित्रकलेत उमटलेले त्यांच्या आत्म्याचे हुंकार—व्यक्तिमत्त्वाचे टणत्कार ! त्यांच्या वर्तुळांच्या आकारांतदेखील हे त्रिकोण हुंकार देत असतात. ह्या त्रिकोणांचे अनेक पवित्रे ! त्यांचे गूढ संवाद !

हे पवित्रे, हे हुंकार, हे संवाद कलाविश्वांतल्या ग्रीक परंपरेचा भेद करतात. वास्तवाचें चित्रण करण्याच्या ताबेदारीतून आकार मोकळे होतात. त्यांना स्वरूपांतच स्वत्व सापडतें. त्यांच्या रेषा आणि त्यांची घनता निराळ्याच प्रकारें सजीव होते. एक विशुद्ध संवाद सुरू होतो. आणि मग जें निर्माण करणें फार थोर कलावंतांच्याच नशिबी असतें तें निर्माण होतें. विविध परंपरांच्या मस्तकांवर पाय रोवून उभी राहिलेली काळातीत कला निर्माण होते. 'Last Judgement' ह्या भव्य भित्तिचित्रांतला ख्रिस्त जसा काळातीत आणि परिपूर्ण आहे तशी !

मायकेलँजेलोचें युग संपलें. शतकांचा इतिहास त्यानंतर रोमच्या पुरातन भूमीवरून वाहत गेला. पोपची सत्ता लयाला गेली. इटलीचें वैभव नष्ट झालें. स्वातंत्र्य हरपलें. आपल्या विजयाचीं स्मारकें उभारीत नेपोलियन इटलीच्या भूमीवरून मिरवत गेला. आपल्या मुलाला त्याने 'रोमचा राजा' असा किताब दिला. ती वावटळ आली आणि गेली. नवीं बीजें त्या पुरातन भूमींत पेरलीं गेलीं. स्वातंत्र्याचा संग्राम सुरू झाला. मॅझिनी, गॅरिबाल्डी, व्हिक्टर इमॅन्युएल ! नवे महापुरुष ! नवीं स्मारकें.

व्हिक्टर इमॅन्युएलचा अश्वारूढ पुतळा रोमच्या हृदयांत उभा आहे. स्वातंत्र्य-प्रेरणा साकार झाली आहे. प्राचीन, अभिजात ग्रीक परंपरेच्या पार्श्वभूमीवर डौलाने उभी आहे. पुतळ्याच्या मागे ग्रीक वळणाच्या इमारतीचा संगमरवरी अर्धचंद्र आहे. प्रमाणबद्ध, नाजूक, नक्षीदार अलंकरणाने संस्कारित झालेलें सौंदर्य आहे.

कालप्रवाह वाहतच राहिला. संस्कृतीचा आलेख असलेल्या ह्या रोममध्ये मुसोलिनीने रोमन पवित्रे घेत आपला सुलतानी अंमल सुरू केला. व्हिक्टर इमॅन्युएलच्या पुतळ्यासमोर, व्हेनिशियन पॅलेसच्या तटबंदीवर उभा राहून इटालियन लोकांसमोर रोमन साम्राज्याचीं स्वप्ने तो रंगवूं लागला. वळलेली मूठ जगाच्या नाकासमोर नाचवूं लागला.

आपल्या कर्तृत्वाचीं स्मारकें त्याने उभारलीं. एक मोठा स्टेडियम बांधून याच्या भोवती पिळदार अंगाच्या तरुणांचे ग्रीक-रोमन शैलींतले पुतळे त्याने उभे केले. पण त्याचे रोमन पवित्रे जितके खोटे होते, तितकेच हे पुतळे ठिसूळ आणि निर्जीव आहेत.

त्याची सद्दी संपली. इटालियन प्रजासत्ताकाची नवी पायाभरणी झाली. नव्या इमारती उभ्या राहूं लागल्या. आताही उभ्या राहत आहेत. निर्भीडपणें आपल्या आधुनिकत्वाचा उच्चार करणाऱ्या ! दिल्लींतल्या नव्या इमारती जसे खोटे 'भारतीय' मुखवटे घेऊन आपलें आधुनिकत्व छपवतात, तसें न करणाऱ्या !

तोंडवळ्यांच्या सलगपणापलीकडचा जो कलापरंपरेचा अखंडपणा आहे त्याचा प्रत्यय देणारी कला रोममध्ये निर्माण होत आहे. हा चिरंतन प्रवाह अप्रतिहत-पणें वाहतो आहे.

व्हे निस

सारवलेल्या चिकचिकीत वातावरणांतून पाऊस गळतो आहे. माझ्या केसांतून, कानांच्या पाळ्यांवरून पाण्याचे थेंब शर्टाच्या कॉलरवर ठिबकत आहेत. माझ्या पायमोज्यांना ओल आली आहे. पोटांतल्या सूक्ष्म, निसुटल्या अस्वस्थतेसारखी थंडी मला जाणवते आहे.

माझें मिजून गारठलेलें डोकें मोठेंमोठें होतें आहे असें मला चमत्कारिकपणें भासतें आहे आणि माझ्या चष्म्यावरून ओघळणारें पाणी समोरचें दृश्य सारवीत आहे.

व्हेनिस ! तें सारवलेलें दृश्य म्हणजे व्हेनिस आहे.

मला खरेंच वाटत नाही. हें व्हेनिस ! हें ?

ते सोनेरी घुमट आणि मिनार ! ते सौंदर्याने मढवलेले सूर्यास्त ! नावाड्यांच्या कापऱ्या कंटांतून वाहणाऱ्या विरहगीतांवर तरंगत जाणारे ते गोंडोले ! ते चिमुकले पूल—जणू प्रेमिकांच्या निःश्वसितांतून घडविलेले ! उत्तानतेंत बुचकळलेले ते गडद रंग—ते लपेटेदार आकार ! मधाच्या पोळ्यासारखें आशयाने ओथंबलेलें तें नक्षीकाम ! त्याची न उल्लाडणारी गुंतागुंत ! अधिकच गुंतत खोल कोठे तरी जाणारी !

कुठे आहे हें सगळें ? कुठे आहे ?

स्वतःला हा नाटकी प्रश्न विचारीत मी रित्या मनाने उभा आहे. माझें डोकें मोठेंमोठें होतें आहे, असें चमत्कारिकपणें मला भासतें आहे आणि माझ्या चष्म्यावरून ओघळणारें पाणी समोरचें दृश्य सारवीत आहे.

ते सोनेरी मिनार आणि ते चिमुकले पूल ह्या स्वप्नांतल्या आकृती आहेत हें मला माहीत नाही थोडेंच ! पण स्वप्न ज्या तेजोगर्भ अपार्थिवतेतून साकार होतात ती अपार्थिवता प्रत्यक्षांत पाहावी अशी माझ्या मनाची ओढ आहे. व्हेनिसने

ती पुरी केली पाहिजे. नाही तर सारवणाचा एक बोळा घेऊन मी त्याचें अस्तित्व माझ्यापुरतें पुसून टाकीनं.

एक वॉटर-टॅक्सी माझ्या पायांजवळ येऊन उभी राहते. आपलें भलेंमोटं डोकें सावरीत मी शक्य तितक्या ऐटीने आत पांऊल टाकतो. एक दांडगा पण रुबावदार इटालियन हमाल माझें सामान आंत टाकतो. एखाद्या ऑपेरांतला नायक व्हायचें सोडून हा हमाली कां करतो आहे तें मला समजत नाही.

खिशांत हात घालीत, मी त्याला विचारतो,

“किती पैसे द्यायचे?”

छे, पण अमकी एक रक्कम मागण्याचा अशिष्टपणा दाखवायला तो तयार नाही. तो नुसते हात पसरून मान झुकवतो. आपल्या भरघोस मिशीखालून आदबशीरपणें हसतो.

...छे ! ह्या गोष्टी काय बोलायच्या असतात ? सिनॉर उदार आहेत. समंजस आहेत. त्यांनी आपल्या इच्छेला वाटेल तें द्यावें...

माझ्याजवळ मोड नाही. त्यामुळे मी पाचशे लिरांची नोट त्याला देतो आणि इंग्रजींत त्याच्याकडून पैसे परत मागतो. पण इटालियन माणसाला सोडस्करपणें इंग्रजी येतें किंवा येत नाही. माझें बोलणें अर्थातच त्याला समजत नाही. तो पुन्हा हात पसरून आदबशीरपणें पुढे झुकतो आणि गालभर हसून म्हणतो,

“Gratci, Signor, Gratci.”

त्याच्या भरघोस मिशीखालचें तें आदबशीर हास्य माझ्या चिडचिडलेल्या वृत्तीवर फुंकर घालतें. मी पुढे कांही बोलायच्या आंतच तो उडी मारून लाँचच्या बाहेर जातो.

पैशाची आशा मीं सोडून दिलेली असतेच; पण तरी मी दुबळेपणाने म्हणतो,

“अरे वेष्ट्या, पैसे परत दे की माझे.”

आता पैसे त्याच्या खिशांत पडले आहेत. त्यामुळे तो विनोद करायच्या मनःस्थितींत आहे. आपल्या पाटलोणीच्या खिशांत दोन्ही हात घालून तो नाटकीपणाने म्हणतो,

“No change, Signor. Maybe, when you come back...”

तो पुन्हा गाल भरून हसतो. त्या हास्यांत छद्मीपणाची खर आहे का ? आहे असें वाटतें, पण शोधलें तर ती हाताला लागत नाही.

मी पराभव स्वीकारतो आणि त्रासिकपणें म्हणतो,

“All right, All right. Have it your own way.”

तो पुन्हा आदबशीरपणें हात पसरून पुढे झुकतो आणि म्हणतो,

“ Gratci, Signor, Gratci. ”

त्याच्या भरघोस मिशीखालच्या आदबशीर हास्यांत मिस्किलपणाची गुलाबी छटा आहे का ?

किनारा सोडून आमची लँच दूर होते. तो मागे राहतो. त्याचें तें हास्य मात्र मी माझ्याबरोबर घेतों. त्याचा तो किनखाबी लोभीपणा ! माझ्या शेजारीं बसलेल्या अमेरिकन माणसाला मी म्हणतो,

“ What a delightful scoundrel ! ”

तो हसून म्हणतो,

“ But this is Venice, you see, this is Venice. ”

माझ्या डोक्यांत एकदम प्रकाश पडतो. सगळा उलगाडा झाल्यासारखें वाटतें. मी मोकळेपणाने हसून म्हणतो,

“ Yes, indeed ! This certainly is Venice. ”

सकाळच्या उन्हाने व्हेनिस उजळून निघालें आहे. एका कालव्याच्या कडे-कडेने मी थक्कतीं पावले टाकीत चाललों आहे. कालव्यांतून जगरहाटी वाहते आहे. मालवाहू अवजड पडाव, फरारत पाण्यावरून सरकणाऱ्या नखरेल लँचेस्, आपल्या उंच नाळी डुलवीत सावकाश पुढे सरकणारे गोंडोले, डुबकणारीं कंगाल होडकीं !

किनाऱ्याला लागलेल्या पडावांतून अवजड बोजे उतरले जात आहेत. होडींतून जाणारा एक तरुण भरघोस आवाजांत गाणें म्हणतो आहे. त्याचा आवाज मला कब्रुतराच्या फुलवलेल्या कंठाची आठवण करून देत आहे. त्याचा मित्र सोसासोसाने होडी वल्लवतो आहे. दोन पोरे कालव्याच्या अगदी कडेला मारामारी करीत आहेत, मोठमोठ्याने ओरडत आहेत.

जें अद्भुत, रोमांचकारी असें कांही मी शोधतो आहे त्याचा हा अपरिहार्य, आवश्यक भाग आहे. अरबी अद्भुतता निर्माण झाली ती बगदादच्या बाजार-पेटेंत. सिद्बादजवळचे पैसे संपले म्हणून सिद्बाद गलबत घेऊन व्यापार करायला निघाला, आणि तेथे साता समुद्रांच्या पलीकडे अद्भुततेची—हिज्यांची—खाण त्याला सापडली. परीने सिडरेलाकरिता उंची गाडी बनवली ती एका भोपळ्याची !

कालव्याच्या घाणेरड्या पाण्यांतून जगरहाटी वाहते आहे. चिमुकल्या पुला-

खालच्या अंधारांतून पलिकडे आऊन सूर्यप्रकाशाच्या सोनेरी पिसाऱ्यांत अदृश्य होते आहे.

कालव्याच्या कडेला उभीं अंशुलेलीं घरें झूतकाळांत रमलीं आहेत. त्यांच्या सज्यांवर संगमरवरी नक्षीकाम आहे. त्यांच्या दरवाज्यांवर चाकदार कमानी आहेत. त्यांच्या खिडक्यांवर नजर गुंतवणारी, चाळवणारी दगडी जाळी आहे. अशाच एका जाळींतून डेसडेमोनाते सरळ मनाच्या आँथेल्लोला पाहिलें. आणि त्याने आपल्या रांगड्या बाहुपाशांत घेतल्यावर त्याचें चुंबन घेण्याकरिता जेव्हा ती वर मान करून मागे झुकली तेव्हा तिच्या शरीराला आलेला मोहक वाक इथल्या कोठल्या तरी कमानींत कोरलेला आहे का, तें माझी नजर शोधते आहे.

एकेक चिमुकला कमानदार पूल मागे टाकत मी चाललों आहे. दोन किनारे जोडणाऱ्या, पाण्यावर मुलायमपणें मिटणाऱ्या त्या कमानीचा माझ्या मनावर गूढ परिणाम होतो आहे. कसलें तरी खोल समाधान वाटतें आहे. कसली तरी हुरहूर मनांत दुखते आहे. नागमोड्या गतीने मन कोठे तरी चाललें आहे.

दर पुलाजवळ मी थक्कतो आहे. त्याच्या कमानीखालच्या ओल्या अंधारांतून मला डेसडेमोनाचा गुदमरलेला हुंदका ऐकूं येतो आहे. गूढतेचें स्पंदन जाणवतें आहे.

दूर कोठे तरी एक शुभ्र घुमट घरांच्या वेड्यावाकड्या छपरांवर तरंगतो आहे आणि पुलाखालच्या अंधारांतून पलीकडे जाणारा कालवा दूरवर सूर्यप्रकाशाच्या सोनेरी पिसाऱ्यांत अदृश्य होतो आहे.

पूल मागे टाकतटाकत मी अखेर रियाल्टो ब्रिजजवळ येतो आणि श्वास आवरून थांबतो. ती भव्य कमान ओलांडून जाण्याचा अधिकार मला आहे असें मला वाटत नाही. एक मोठा प्रश्न आणि त्याचें उत्तर त्या कमानींत एकत्र गुंफलेलीं आहेत, आणि त्या स्वयंपूर्ण प्रश्नावरून कमानींची एक रांग नेमकीं पावले रोवीत पलीकडे गेली आहे.

स्थापत्याचा हा अँकार पाण्यावर तरंगतो आहे.

सेंट मार्कस स्केअरमधल्या एका उपाहारगृहासमोर मी बसलों आहे. उघड्यावर—स्फटिकासारख्या शुभ्र ऊबदार उन्हांत.

गरम कॉफीचे—नव्हे, कापुचिनोचे—घुटके घेत त्या चौकाच्या स्तिमित करणाऱ्या विस्ताराकडे पाहत आहे. हा विस्तार अस्ताव्यस्त नाही. इकडेतिकडे

ओघळणारा नाही. हा निश्चिंत आहे आणि म्हणूनच मुक्त आहे. भूमितीतली ही रेखांकित आकृती कळिच्या स्पर्शाने स्वयंपूर्ण झाली आहे. असें वाटतं आहे, की भोवतालच्या अर्थशून्यतेतून आपण अलग झालां आहोंत, मुक्त झालां आहोंत. येथे अखेर अवकाशाच्या संगमरवरी अर्थ प्राप्त झाला आहे.

या चौकाच्या भोवती शुभ्र इमारती आहेत; पण त्या ह्या चौकाला बंदिस्त करीत नाहीत. 'हा इतकाच तुझा विस्तार' असें त्याला दरडावीत नाहीत. बाहेरच्या अर्थशून्यतेला अडवीत त्या आदर्शरीरणें कडेकडेने उभ्या आहेत. कमानींच्या पलटणी दक्षतेने हुकुमाची वाट पाहत आहेत.

मला अगदी मोकळेंमोकळें वाटतं आहे. मी वेडावून गेलों आहे. पांढऱ्या-शुभ्र पलंगापोसासारखा मी स्वतःला चौकभर अंतरतां आहे.

एका बाजूला सेंट मार्कसची चर्च आहे. सोनेरी घुमट, मिनार, कमानी, नक्षीकाम यांची गोड गर्दी-गळत ! लहानमोठ्या घंटा एकदम वाजल्या म्हणजे नादाचा जसा गोड गोंधळ होतो, तसें ह्या इमारतीचें बांधकाम आहे.

त्या इमारतीकडे मी पाहत राहतों. आकृतींची ती विपुलता ! तें भरजरी स्थापत्य—नक्षीकामाची ती उधळपट्टी !

स्मृतीची घंटा दूरवर कुठे तरी किणकिणते. माझें मन एकदम आर्त होतें. हें सगळें मला माहीत आहे, परिचयाचें आहे. हें वैपुल्य माझ्या मनांत कोरलेलें आहे. माझ्या मनाचे किती तरी धागे त्या भरजरी विपुलतेत गुंफलेले आहेत, —गुंतलेले आहेत.

नजरेत न मावणाऱ्या सेंट मार्कस स्केअरच्या त्या विस्ताराकडे विमनस्कपणें पाहत मी हजारो मैल ओलांडून मायदेशाला जातो. महासागर ओलांडतो, वाळवंट ओलांडतो आणि मायदेशाला जातो. तेथें मदुरेला मीनाक्षीच्या देवाल्यांत वाट चुकून भटकत राहतों. शिल्पाच्या, स्थापत्याच्या विपुलतेत हरवून जातो. वेरूळला कैलासगुंफेंत जातो. गणपतीच्या आरतीच्या वेळीं होणारे झांजांचे संमिश्र आवाज, चढाओढीने देवे म्हणणाऱ्या भटजींच्या रांगा, ताशे-वाजंत्र्यांचा कोलाहल—किती तरी स्मृतींचा माझ्या मनांत कोलाहल होतो. कालाचें उलगडणारें रीळ गर्कन् उलटें फिरतें. स्मृती सचेतन होतात. प्रत्यक्षाला पुरसून टाकतात.

तेवढ्यांत उंच मनोऱ्यावर हातांत घण घेऊन उभ्या राहिलेल्या दोन खबरदार आकृती घण उचलतात आणि घंटेवर हाणतात. कालाचे जागृत रखवालदार कालगतीचा रोकडा हिशेब मला ऐकवतात.

त्या विस्तीर्ण चौकाच्या मध्ये उभ्या असलेल्या मनोऱ्यावरची घंटा ताबडतोब

निनादूं लागते. नादाचीं गोड आंदोलनें तो सारा विस्तीर्ण चौक भरून टाकतात. वातावरणांत तरळत राहतात.

आणि ते नाद ऐकून त्या विस्तीर्ण चौकांत दाणे टिपणारे कबुतरांचे थवे भरारा उडतात. कांहीच दिसेनासें होतें. त्यांच्या तिरप्या उड्डाणाच्या तुटक्या रेषांशिवाय दुसरें कांहीच दिसेनासें होतें.

थोड्या वेळाने उंच मनोन्यांवरून वातावरणांत घुमणारीं आणि विरणारीं तीं नादाचीं आंदोलनें थांबतात आणि धिरट्यांचीं आंदोलनें घेत कबुतरांचे थवे सेंट मार्कच्या विस्तीर्ण चौकांत उतरतात. माना तुकवीत दाणे टिपूं लागतात.

वर्षानुवर्ष, शतकानुशतकें सेंट मार्कच्या चौकांत, उंच मनोन्यावरची ती घंटा आपल्या निनादणाच्या आंदोलनांनी कालगतीचा आलेख लिहित आहे. आणि दाणे टिपणारे कबुतरांचे थवे त्या इषान्यासरशी भरारा उडून जात आहेत.

काल आणि अवकाश यांचा अखंड संवाद ! आणि दाणे टिपणारीं तीं कबुतरें !

उंचच उंच जाणाऱ्या रेखीव रेषा. वेगाने, चढाओढीने वर धावणाऱ्या. नजरेला भुरळ घालून वर खेचणाऱ्या. अगदी वर, खूप उंचावर त्या अनिरुद्ध रेषांना चिमुकला संगमरवरी छेद देणाऱ्या आडव्या रेषा. आणि मग वरती उभ्याआडव्या रेषांचा संगमरवरी संवाद. अर्थगर्भ, थक्कत, डौलाने वर सरकणारा. त्यांतून निर्माण झालेल्या अर्थघन कमानी. अवकाशाच्या आंदोलनांचे आलेख. आणि ह्या लयबद्ध विरोधाला पूर्णविराम देणारा छपराचा त्रिकोण. पूर्णविराम नसलेला पूर्णविराम.

त्राणासारखें आकाशाच्या छातींत घुसणारें मानवी उद्धारचिन्ह !

सेंट मार्कस स्केअरचा रेखीव विस्तार मी ओलांडतो आहे. त्या उंच मनोन्याच्या पायथ्याजवळून वर पाहत पाहत पुढे चाललो आहे.

चौकांतून बाहेर पडतांना मी मागे पाहतो आणि कांही तरी खटकल्यासारखें वाटतें.

एवढा मोठा आशय ! मनांत न मावणारा, आकाशाच्या कर्वेत न सापडणारा. भूमींत गाडलेल्या ओबडधोबड शिळेसारखा. आणि तो व्यक्त करू पाहणाऱ्या ह्या रेखीव रेषा, बांधेसूद आकृती. भूमितीच्या क्रमिक पुस्तकांतून उचललेल्या. आपल्याच डौलांत मशगूल असलेल्या.

सुरेल स्वर आळवीत परिणामकारक पोज घेऊन मरणाच्या ऑपेरांतल्या नायकाची मला आठवण येते.

गांधळून मी त्या विस्तीर्ण चौकांकडे पाहत राहतों. त्या उंच मनोऱ्याच्या प्रत्येक मजल्यावरून लावण्यवतीप्रमाणे डोकावून पाहणाऱ्या पांढऱ्यासुबक खिडक्यांकडे माझे लक्ष जातें. हातांत घण घेऊन सज्ज असलेल्या त्या कालाच्या रखवाल-दाराचा राकटपणादेखील किती सुबक आहे तें मला जाणवतें.

आणि मग एकदम सेंट मार्कच्या चर्चचे धारदार सोनेरी मिनार माझ्या प्रश्नाचें उत्तर देतात. उन्हांत चमकत ते डौलाने म्हणतात,

“हें व्हेनिस आहे व्हेनिस.”

इथला दुष्टपणा—आयागोचा दुष्टपणादेखील सुबक—घाटदार आहे. रांगड्या आंथेल्डोच्या संत्रस्त मनाचें बरळणेंदेखील येथे मुलायम शब्दांत गुंफले जातें. हें व्हेनिस आहे—व्हेनिस!

त्या सोनेरी घुमटांचें हें उत्तर कानांत घुमत असतांनाच मी डॉजीच्या आलीशान राजमहालांत प्रवेश करतो.

डौलदार कमानी. कमानींत गुंफलेलें नक्षीकाम. नक्षीकामांत गुंफलेल्या कमानी. इमारतीला लागडलेले घुमट, मिनार. घुमटांना आणि मिनारांना लागडलेलें कोरीव काम. स्वतःलाच उधळणारें वैभव.

राजमहालाचा सोनेरी जिना मी चढलों आहे. सोनेरी नक्षीकामाच्या लतामंडपांतून मी चाललों आहे. मधाच्या पोळ्यांसारखें नक्षीकाम छताला लागडलें आहे. उन्मादक सौंदर्य माझ्या अंगावर ठिबकतें आहे.

रेषांचीं नागमोडी वळणें, नाजूक निसुटत्या गाठी. स्वतःभोवती लपेटलेले गोलाकार. अर्धवट उलगाडलेल्या नक्षीकामाच्या लड्या. वर्तुळांत षट्कोन, षट्कोनांत झटकन फुलणाऱ्या, एकमेकांत हरवणाऱ्या आकृती. नक्षीकामाचीं झुंबरे, कोरीव पानांनी लागडलेल्या वेली. त्यांच्या मखरांत बसलेलीं चित्रें, शिल्पें.

दरवळणाऱ्या सौंदर्याने असें संस्कारित करून तो जिना मला मुख्य दालनाच्या उंबरठ्यावर नेऊन सोडतो. दालनाच्या पलीकडे वैभवशाली दालन आहे. सोनेरी नक्षीकामाने मढवलेल्या छतावर ग्रीक देवतांच्या विलासांचीं चित्रें आहेत. टिन्टोरेटोच्या चित्राचे गडद, भडक रंग मनोवृत्तींवर सांडत आहेत, आणि वैभवाच्या या पार्श्वभूमीवर रक्ताळलेल्या बहुदंगी आणि ढोंगी राजकारणाचे डाव खेळले जात आहेत. माझ्या नजरेसमोर ते उभे राहत आहेत.

व्हेनिसचें तोंड पूर्वेला आहे. पूर्वेला ग्रीस आहे. सायप्रस आहे. तुर्कीचें इस्लामी साम्राज्य आहे. निळ्या मेडिटरेनिअनमधून गलबतांचे तांडे शिडें फुगवून चालले आहेत. लाटांवर आरूढ होऊन पूर्वेला चालले आहेत. शत्रूंचीं

मानचिन्हें छिनावून घेतलीं जात आहेत. खजिने भरताहेत—रिते होत आहेत. माणसाचें गरम रक्त भळभळा वाहून ह्या सहनशील बहुप्रसवा भूर्मीत मुरतें आहे.

किनखाबी भाषेंत लिहिलेले खलिते वेऊन वकील परदेशाला चालले आहेत. खलवतें होत आहेत. कट उघडकीला येत आहेत. सत्तेच्या सिंहासनावरून माणसें कोळमडून धुळींत पडत आहेत.

माणसें ! राजकारणाचा रक्तलांछित खेळ खेळणारीं वेडर माणसें. त्या जाळ्यांत फसलेलीं सार्धींभोळीं माणसें. तो पाहा पोलोनियस—त्या भर्जरी पडद्या-आड लपला आहे. तो पाहा आयागो—संगमरवरी खांबाला ऐकून उभा आहे. आपल्याशींच हसत कपटाचे संगमरवरी इमले उभारत आहे. त्या इमल्यांच्या पायांत डेसडेमोनाचें लावण्य चिणलेलें आहे. ऑथेल्लोचा संत्रस्त आत्मा तेथे गाडलेला आहे. तो पाहा मॅकवेथ—एका खुनाच्या रक्ताचे डाग दुसऱ्याच्या खुनाच्या रक्ताने पुसून टाकीत आहे. आणि ते पाहा लेडी मॅकवेथचे सुंदर, कोमल हात प्रेमाने मॅकवेथचा गळा घोटत आहेत. तीं पाहा दोन निद्रिस्त बालकें. आणि ते पाहा, त्यांचीं खांडोळीं करायला सज्ज झालेले रिचर्डचे मारेकरी. ते पाहा खुळे गिल्डेनस्टर्न आणि रोझेनक्रांट्झ. तीं पाहा फुलवेडी ऑफेलिया.

निळा मेडिटरेनियन. तेथला रंग गहिरे करणारा, रक्त तापवून अस्वस्थ करणारा सूर्यप्रकाश. द्राक्षांच्या रसाचें मद्य करणारा. मध्ययुगीन स्थापत्याची आणि शिल्पाची पार्श्वभूमी. मॅकिअॅव्हिलीची राजनीती. आणि ह्या सर्वांकडे कृसावरून पाहणारा येशू !

व्हेनिसचा भव्य, रोमांचकारी रंगमंच. शेक्सपिअरचें नाट्यविश्व !

डॉजीच्या राजवाड्यांतलीं दालनें ओलांडत मी चाललों आहे. ज्या शस्त्रास्त्रांच्या चमकत्या पात्यांवर व्हेनिसच्या विलासी वैभवाचा इमला उभारलेला होता तीं मध्ययुगीन शस्त्रास्त्रं मी पाहतों आहे. पोलादी धनुष्यें. मोठाले फाल लावलेले भाले. अवजड बंदुका. लिओनार्डो डे विन्सीच्या कल्पनेंतून निर्माण झालेली एक मशीनगनसारखी बंदूक. कट्यारी. चिलखतें.

आणि शस्त्रास्त्रांच्या ह्या गर्दीत ठेवलेला एक पातिव्रत्याचा पट्टा (chastity belt !)

कंवरेला लोखंडी विळखा घालून बसलेलें पतीचें प्रेम. ईश्वराच्या साक्षीने बांधलेली जन्मगाट. पातिव्रत्याचें अभेद्य चिलखत.

२५७०६

व्हेनिस : ५५

२४८०

२५११/५२

स्तंभित होऊन नीतीच्या त्या अमानुष शस्त्राकडे मी पाहत राहतों. पलीकडे उभ्या असलेल्या त्या भाल्यांचे अजस्र फाळ भुसकन माझ्या डोळ्यांत शिरताहेत, असें मला वाटते. कोणी तरी खदखदा हसते. युगानुयुगांच्या काळोखांतून माझे मन मूढपणें चाचपडत हिंडते.

व्हेनिसच्या राजवैभवाचीं माझ्या मनाने चितारलेलीं चित्रें सावकाश माझ्या नजरेसमोरून सरकतात. एक उलट्या पायांची सावली त्या चित्रांवरून चालत जाते आणि त्या चित्रांतले आकार जरा बदलतात. रंग पालटतात. त्या चित्रांत लपलेल्या निराळ्याच झपाटलेल्या आकृती एकाएकी बाहेर पडून मला आपलीं तांडें दाखवतात.

आणि मग माझ्या मनावर झालेल्या ह्या परिणामाची यत्किंचितही फिकीर न करतां व्हेनिसच्या गतवैभवाची मिरवणूक वाजतगाजत पुढे जात राहते.

सुस्कान्यांचा पूल ओलांडून वेड्यावाकड्या अंधान्या बोळकंड्यांतून मी चाललों आहे. व्हेनिसच्या तुरुंगाची एकेक कोठडी मागे पडत आहे. किती चाललें तरी हा बोळकंड्यांचा चक्रव्यूह संपत नाही. मूढपणें मी चालत राहिलों आहे.

आणि माझ्या मनःस्थितीची तमा न करतां व्हेनिसच्या गतवैभवाची मिरवणूक वाजतगाजत माझ्या नजरेसमोरून पुढे सरकते आहे.

रात्रीची वेळ आहे. दिव्यांनी नटवलेली गोंडोल्यांची रांग ग्रँड कॅनॉलमधून चालली आहे. रात्रीच्या काळोखांत संगीत पिसारा फुलवून नाचतें आहे. संभाषणाचा मर्मरध्वनी सुखकारकपणें अंगावर झिमझिमतो आहे. मध्येच हास्याच्या झोकांड्या जात आहेत. मद्याची धुंदी सगळ्यांनाच थोडीशी चढली आहे.

मद्याचा पेला जरा हिंदकळावा तशी गोंडोल्यांची गती आहे. मखमली थंडीने मला बाहुपाशांत घेतलें आहे. आकाशाच्या निळ्या छतावर नक्षत्रें लकाकत आहेत.

किनाऱ्यावरच्या दिव्यांच्या रांगांचे मुजरे स्वीकारीत आमचे गोंडोले पुढे चालले आहेत. रियाल्टो ब्रिजच्या भव्य कमानीखालून पुढे चालले आहेत.

तसें पाहिलें तर सगळाच प्रकार कांहीसा बनावट आहे. दोनतीन हजार लिरांना मीं विकत घेतलेला हा रोमांचकारी अनुभव आहे.

आपण जें अनुभवतां आहां तें सगळें खरोखरच रोमांचकारी आहे, असें

स्वतःला पटवून देण्याचा खुळा प्रयत्न इतर लोक करीत आहेत. हें सगळें किती सुंदर आहे, रोमांचकारी आहे, असे उद्गार एकमेकांजवळ काढत आहेत.

पण मला तशी आवश्यकता वाटत नाही. व्हेनिसचा माझ्या मनावर गमतीदार परिणाम झाला आहे. हें खोटें आहे, नाटक आहे, ह्यांतच मला निराळी लज्जत वाटते आहे. व्हेनिसच्या फसव्या वातावरणाची मला भुरळ पडली आहे. कलेशीं इमान राखणारा हा फसवेपणा !

दिव्यांनी नटवलेली गोंडोल्यांची रांग डौलाने चाललेली आहे. संगीत पिसारा फुलवून नाचतें आहे. मद्याची धुंदी सगळ्यांनाच कांहीशी चढली आहे.

माझ्या विचारांच्या सलगपणाचाच मला कंटाळा आला आहे. भाषेला व्याकरण कां असतें ? विचारांची दोरी नेहमी सलगपणें एकाच दिशेला कां धावते ?

नुसतेच आकार—अनुभवांचे आकार—मला गवसतील का ? आकार. विज्ञान्टाइन कलेचे आकार. ते आर्ष संकेत. मोझेइक्सचा तो तुटका सलगपणा.

इटालियन चित्रकारांचीं नावें ! फिलिपो लिप्पी, बेलिनि, झेलोटी, टिन्टोरेटो, रिझियानो, व्हेरोनेज. नादांचे लालित्यपूर्ण न्यास...दाक्षिणात्य नावें. तिनेवेल्ली, मेट्टुपालयम्, तिरुचिरापल्ली...ह्या नावांवर रचलेली मर्ढेकरांची कविता.

‘The gorgeous comb of Coimbatore..’

Gorgeous ! What a gorgeous word !

Gorgeous ! लालाभडक भड्डीतून ती काचेची युवती हसतहसत बाहेर येते. भडक रंग. मध्ययुगीन वेषभूषा. नाजुक कंबर. कृत्रिम, नेटकी आणि नखरेल. कोरलेल्या भुवया. आरशांत पाहून रेखलेलें हास्य. पावलागणीक फुलणारा झग्याचा घोळ. तिरण्या हॅटवरचें रंगेल पीस.

आपण काचेच्या आहोंत हाच तिचा तोरा आहे. आपल्या कृत्रिमतेतच तिला स्वतःचें गिरेबाज स्वत्व सापडलें आहे. ती इतकी चतुर आहे, की आपल्या सोनेरी स्वार्थानेच ती माणसांना भुरळ घालते.

माझ्याकडे न बघतांच ती पुढे चालूं लागते. पण तिचें प्रत्येक नेटकें पाऊल निराळीच कबुली देतें.

मी धावत तिच्यासमोर जातो आणि गुडघे टेकून हृदयावर हात ठेवीत म्हणतो,

“आधी माझें हृदय परत दे आणि मग पुढे जा.”

ती दचकल्याचा आविर्भाव करते. खोल श्वास घेतांना तिच्या नाकपुड्यांच्या पाकळ्या स्फुरतात. जरा विलग झालेल्या ओठांतून अस्फुट आश्चर्योद्गार निसटतो.

फुलपाखरांच्या पंखांसारखी तिच्या पापण्यांची उघडमीट होते. आणि माझ्याकडे एकवार स्थिरपणे पाहून ती आपल्या सुगंधी रुमालाच्या आड लाजते.

जणू माझी शिकार तिला करायचीच नव्हती. जणू माझा नाटकी आविर्भाव खरा मानण्याइतकी ती साधीभोळी होती.

मी तिचा हात नाजुकपणे हातांत घेतों. ती बावरून, रागावून आपला हात काढून घेते. लगबगीने तेथून निसटते. पण लगबगदेखील किती नेटकी !

आणि त्या लगबगींत तिच्या हातांतला सुगंधी रुमाल खाली पडतो. अगदी अभावितपणे खाली पडतो. माझ्या दिशेने सुगंध उधळत खाली पडतो.

न परवडणारें पॅरिस

असं म्हणतात की मोटर ही विमानासारखी हवेंत उडूं शकणार नाही हें इंग्लिश लोकांना पटलेलें आहे, आणि म्हणून ते जमिनीवरून चालणाऱ्या वाहनाला योग्य अशा धिम्या गतीने मोटरी चालवतात. ह्याउलट पुरेसा प्रयत्न केला तर आपली मोटर विमानासारखी हवेंत उडूं शकेल अशी अजून फ्रेंच माणसांची श्रद्धा आहे, आणि म्हणून त्या दिशेने फ्रेंच माणूस सारखा आटोकाट प्रयत्न करीत असतो.

पॅरिसला आगगाडींतून उतरून मी आता टॅक्सीने हॉटेलवर चाललों आहे. आणि माझा टॅक्सी-ड्रायव्हर ह्या गोष्टीची प्रचीती मला आणून देतो आहे. कुठल्याही क्षणीं माझी टॅक्सी आकाशगामी होईल, अगदी मी परलोकाला जाईन, अशी सध्या शक्यता आहे. नुकताच नेपोलियनच्या 'आर्च ऑफ ट्र्यम्फ'ला वळसा न घालतां तिच्यावरून पलीकडे जाण्याचा त्याने प्रयत्न केला—निदान तसा मला भास झाला. आता माझी टॅक्सी अनेक मोटरींच्या आरपार निघून जाते आहे आणि अनेक मोटरी माझ्या टॅक्सीच्या आरपार निघून जात आहेत, असा भास तर मला मधापासून सारखाच होतो आहे. सध्या सिएन नदीच्या पुलावरून माझी टॅक्सी चालली आहे आणि दुसऱ्या मोटरींच्या पुढे जायला पुलावर पुरेशी जागा नसल्याकारणाने सिएन नदीच्या पात्रांतून टॅक्सी पुढे काढायचा माझ्या ड्रायव्हरचा विचार आहे. रस्त्यांतून चालणाऱ्या इतर माणसांच्या जीविताची काळजी करणें मीं केव्हाच सोडून दिलें आहे, आणि आपल्या जीविताची काळजी करणेंदेखील अप्रस्तुत आहे असं मला पटूं लागलें आहे. मला फक्त आश्चर्य वाटतें आहे तें याचें, की पॅरिसमध्ये अजून इतकीं माणसें जिवंत करीं ?

टॅक्सी हॉटेलजवळ थांबते. हॉटेलचा पोर्टर माझें सामान आंत घेऊन जातो. इटालियन पोर्टर जेव्हा आपलें सामान उचलतो, तेव्हा जणू आपण हिऱ्या-

मोत्याचा खजिना त्याच्या ताब्यांत दिला आहे, असा भाव त्याच्या चेहऱ्यावर असतो. ह्याउलट फ्रेंच पोर्टरच्या चेहऱ्यावरचा भाव पाहून अशी शंका येते, की अज्ञातवासांत दिवस कंठगारा हा कोणी तरी प्रिन्स अगर ग्रँड ड्यूक असावा. त्यामुळे आपल्यासारख्या क्षुल्लकाचें सामान उचलण्याचा प्रसंग त्याच्यावर यावा याची खंत वाटते, ओशाळल्यासारखें वाटतें. पोर्टर सामान उचलत असतांना मी टॅक्सीवाल्याला मीटरप्रमाणे शेकडो फ्रँक्स देतो आणि वर रीतीनुसार पंधरा टक्के टिप देतो. टॅक्सी-ड्रायव्हरच्या भुवया आकाशांत उडतात आणि ओठांच्या कोपऱ्यांची नापसंतीदर्शक हालचाल होते. त्याचे खांदे कानांच्या वर जातात. पॅरिशियन लोकांच्या पद्धतीप्रमाणे तो सगळे शब्द एकमेकांत मिसळून जल्द गतीने बोलू लागतो. तसें करतांना अर्थात स्वरांचे उच्चार ओढून लांबलचक करायला तो विसरत नाही. आणि त्याच वेळीं हातांच्या अतिशय बोलक्या हालचाली करित तो माझ्याशी एक वेगळेंच पण पूरक संभाषण करित असतो.

तो काय बोलतो आहे त्यांतलें मला एक अक्षरही कळत नाही; पण फ्रेंच मनुष्य माझ्यासारख्या प्रवाशाशीं इतकें तळमळीने बोलू लागला, की त्याला अधिक पैसे हवे असतात हें मला अनुभवाने माहीत झालें आहे.

त्यामुळे मी माझे खांदे डोक्याच्याही वर नेतो, हात तलवारीसारखे परजतां आणि माझी बाजू इंग्रजींत मांडतो. पण माझे वक्तृत्व आणि इंग्रजी भाषा हीं दोन्ही किती तोकडीं आहेत याची जाणीव मला झाल्याशिवाय राहत नाही.

इंग्रजीसारख्या रानटी भाषेंत बोलणाऱ्या माणसाशीं आपला संबंध यावा याचें त्या टॅक्सी-ड्रायव्हरला अपरंपार दुःख होतें, आणि मान एका बाजूला टाकून तो तें व्यक्त करतो. मग नाइलाजाने तो आपली मान सारखी करतो, आणि आपला हात खिडकींतून बाहेर खुपसून म्हणतो,

“मोअर.”

इंग्रजी बोलतांना त्याच्या घशाच्या शिरांना झालेल्या वेदना मला स्पष्ट दिसतात. पण तरी मी हातावर मूठ हापटून विचारतो,

“व्हाय?”

तो फ्रेंच ड्रायव्हर आपले डोळे गरागरा फिरवतो. ‘जगांतली सारी संदसद-विवेकबुद्धी आणि न्यायभावना नष्टच झाली काय?’ असा भाव त्याच्या चेहऱ्यावर असतो. आता ह्यापुढे जगांत कांहीही घडले तरी आपल्याला आश्चर्य वाटणार नाही असे तो स्पष्टपणें दर्शवितो. मग त्याच्या घशाच्या स्नायूंच्या पुन्हा चमत्कारिक हालचाली होतात आणि तो हात पसरून म्हणतो,

“नाइट, मॉशेओ, नाइट.”

ह्यापुढे आता ह्या मूर्खाला काय सांगणार, अशा अर्थाचा दृष्टिक्षेप तो माझ्याकडे टांकतो, आणि मोटर सुरू करण्याच्या खटपटीला लागतो.

इथे माझा धीर खचतो. संस्कृतीच्या या माहेरघरात आपण रानटी टरणार, या कल्पनेने मी बावचळून जातो. शंभर फ्रँक काढून त्याच्या हातावर ठेवतो. आणि जेव्हा तो अविश्वासाने आपल्या हातावरच्या नाण्यांकडे पाहतो, तेव्हा मी घाईने आणखी पन्नास फ्रँक त्याच्या हातावर ठेवतो.

मला क्षमा केल्याचा आविर्भाव त्याच्या चेहऱ्यावर उमटतो आणि क्षणार्धात एखादें रॉकेट उडावें तशी त्याची मोटार अदृश्य होते.

पॅरिसमध्ये रात्रीच्या वेळीं टॅक्सींत बसलें की दुप्पट टिप द्यावी लागते, हा धडा स्वतःच्या मनाशीं घोकत मी हॉटेलांत जातां, तेव्हा पोर्टर चेहऱ्यावर तुच्छतेचा आव आणून माझी वाट पाहत असलेला मला दिसतो. त्यासरशी पुन्हा धावरून मी त्याच्या हातावर शंभर फ्रँकचें नाणें ठेवतो.

पोर्टर गेल्यावर मी मटकन खुर्चीवर बसतो आणि पॅरिसमध्ये उतरल्यापासून आपले किती पैसे खर्च झाले त्याचा हिशोब करूं लागतो. शेकडो फ्रँक्सच्या रकमा माझ्या डोळ्यांसमोर उभ्या राहतात. रेल्वेच्या पोर्टरने जवळ मोड नसल्यामुळे माझे पाचशे फ्रँक आपल्याजवळ ठेवून कसे घेतले, आणि पुन्हा भेट होईल तेव्हा तीनशे फ्रँक परत देण्याचें आश्वासन कसे दिलें तें मला स्पष्टपणें आठवतें. शॅपेनला जितकी किंमत पडते अशी माझी कल्पना, तितकी मी आगगाडींत घेतलेल्या सॅडविच आणि कॉफीला कशी दिली तें आठवून माझ्या अंगावर काटा उभा राहतो. टॅक्सीपेक्षादेखील अधिक वेगाने धावणारें तिचें मीटर माझ्या डोळ्यांसमोर उभें राहतें. सत्तर फ्रँकचे पाहतां पाहतां सातशे फ्रँक होतात. सातशेचे हजार.

प्रवास करून आणि हिशोब करून आलेला थकवा घालविण्याकरिता मी आंघोळ करायचा निर्णय घेतो आणि घंटी वाजवून मेडला बोलावतो. तिला टबमध्ये पाणी तयार करायला सांगतो. थोड्या वेळाने ती पाणी तयार झालें असें सांगत येते आणि एका चिठीवर माझी सही घेते. सही केल्यावर मला एकदम संशय येतो. मी आंघोळ करीत आहे याचा पुरावा गोळा करण्यामागचा हेतू खाडकन माझ्या ध्यानांत येतो. मी दारावर लटकावलेल्या तक्त्याकडे पाहतो. आंघोळीचा आकार साडेतीनशे फ्रँक असें त्यावर स्पष्टपणें लिहिलेलें असतें.

कसावसा तोल सावरीत मी बाथरूममध्ये जातां आणि धाडदिशी टबमध्ये कोसळतो.

माझे पैसे भराभर संपत चालले आहेत आणि म्हणून माझे ट्रॅव्हल्स चेक्स वटवून फ्रँक्स घ्यायला मी बँकेत चाललों आहे. डॉलरच्या बदलीं फक्त तीन साडेतीनशें फ्रँक्स मिळावे ही शुद्ध फसवणूक आहे असें मला वाटतें आहे. हातवारे करून मी तें स्वतःला पटवून देत आहे. तेवढ्यांत एक फ्रेंच मनुष्य माझ्याबरोबर चालूं लागतो आणि मी बँकेत चेक वटवायला चाललों आहे का असें विचारतो. मी त्याच्याकडे आश्चर्याने पाहत 'हो' म्हणतो. तशीं तो उत्साहाने माझ्याच मनांतले विचार मला सांगू लागतो.

पॅरिसमध्ये आल्यापासून माझ्याशीं सहानुभूतीने वागणारा हा पहिलाच फ्रेंच मनुष्य ! शिवाय तो चक्रे इंग्रजींत बोलतो आहे. त्यामुळे मला त्याच्याविषयी फारच आपुलकी वाटते. बँकेत चेक वटवण्याऐवजी तो त्याला देण्यांत आणि त्याच्याकडून अधिकृत द्रापेक्षा अधिक फ्रँक्स घेण्यांत त्याचा आणि माझा दोघांचाही कसा फायदा आहे, तें तो मला पटवून देतो. मला अर्थातच तें ताबडतोब पटतें. 'फ्रान्स' देशाविषयी मी उगीचच गैरसमज करून घेतला आहे, येथेही सुस्वभावी आणि उमद्या वृत्तीचीं माणसें आहेत, असे विचार माझ्या मनांत येतात. आपल्या खर्चाने जेव्हा तो मला रेस्टॉरंटमध्ये घेऊन जातो आणि मद्य मागवतो, तेव्हा तर ह्या विचारांना चांगलीच पुष्टी येते. चांगले चाळीसपन्नास डॉलर्सचे चेक त्याला द्यावे आणि आपल्याबरोबर त्याचाही भरपूर फायदा करून द्यावा असा वेत मी करतो आणि चेक काढायला खिशांत हात घालतो. तें पाहून तो एक डोळा मिचकावून हसतो, तशीं मी दोन्ही डोळे मिचकावतो, आणि मला इतक्या जोराने हसूं येतें की तें आवरण्याकरिता मला तोंडावर हात ठेवावे लागतात. तो माझ्या पेल्यांत अधिक मद्य ओततो.

मी खिशांतून चेकबुक काढतो आणि माझी निराशा होते. माझ्या चेकबुकमध्ये फक्त दहा डॉलर्सचा एकच चेक असतो. माझे दुसरें चेकबुक मी हॉटेलवर विसरलेला असतो. माझ्याजवळ दहाच डॉलर्स आहेत असें पाहून तो माझा फ्रेंच मित्र माझ्याहूनही अधिक खडू होतो. त्यामुळे मला फारच वाईट वाटतें आणि मी त्याला म्हणतो,

“उद्या आपण पुन्हा भेटूं या. तेव्हा मी माझे दुसरें चेकबुक घेऊन येईन.”

पण ह्याने त्याचें समाधान होत नाही, आणि त्याच्या चेहऱ्यावरचा मित्रत्वाचा भाव एकदम मावळल्यासारखा होतो. त्यामुळे अधिकच दुःखी होऊन मी म्हणतो,

“तर मग आताच आपण टॅक्सी करून माझ्या हॉटेलवर जाऊ या. तिथे मी तुला आणखी चेक देतो.”

मला एकदम 'खी खी' करून हसू येतें. त्यामुळे तो दचकून माझ्याकडे पाहतो आणि हॉटेलवर यायला नकार देतो. माझ्याकडून दहा डॉलर्सचा चेक घेऊन तो मला फ्रँक्सच्या करकरीत नोटा देतो आणि घाईघाईने निघून जातो. "उद्या आपण इथेच भेटू या" या माझ्या सूचनेकडे तो नीटसे लक्षही देत नाही.

यामुळे खडू होऊन मी राहिलेली वाइन पिऊन टाकतो आणि बाहेर पडतो. व्हर्सायचा राजवाडा आपल्याला पाहायचा आहे याची मला आठवण येते. म्हणून मी माझ्या ट्रॅव्हल एजन्सीच्या ऑफिसांत जातो आणि व्हर्सायच्या दूरचे एक तिकीट मागतो. त्या फ्रेंच मित्राकडून घेतलेल्या करकरीत नोटा देऊं करतां.

खिडकीजवळचा मनुष्य नोटांकडे बराच वेळ चिकित्सकपणे पाहतो आणि मग मला विचारतो,

"ह्या नोटा तुम्हांला कुठे मिळाल्या ?"

"कां ?" मी चक्रावून विचारतो.

"कारण ह्या खोऱ्या आहेत."

"अंऽअंऽ पण...अंऽअंऽ"

माझी दातखीळ बसते आणि मला कांहीच बोलतां येत नाही.

तेवढ्यांत जवळच असलेला एक अमेरिकन मोठमोठ्याने हसू लागतो.

मी कांहीसे नापसंतीने त्याच्याकडे पाहतो तेव्हा तो म्हणतो,

"माफ करा. पण पॅरिसमध्ये मूर्ख ठरलेला मी एकटाच नाही हें कळल्यामुळे मला बरे वाटले."

तो माझ्यासारखाच मूर्ख ठरला आहे हें कळल्यामुळे मलाही अर्थात बरे वाटते, आणि मी दात विचकून हसत त्याला त्याची हकीकत विचारतो.

तो म्हणतो,

"मी पॅरिसला विमानाने आलों आणि एअरलाइनच्या ऑफिसांतून बाहेर पडून माझ्या हॉटेलांत जाऊं लागलों. हॉटेल समोरच होतें. तेवढ्यांत दोन फ्रेंच तरुण धावत आले आणि म्हणू लागले, 'आम्ही तुझे सामान नेतो, आम्ही तुझे सामान नेतो.' सरळ माझ्या हातांतल्या बॅगांची ते हिसकाहिसकी करू लागले. मी म्हटलें, 'नको. मला इथेच जायचें आहे. मला तुमच्या मदतीची गरज नाही.' पण ते ऐकतच ना. सारखे माझ्या सामानाची हिसकाहिसकी करत राहिले. अखेर मी जेव्हा त्यांच्यावर ओरडलों तेव्हा ते गेले. आणि नंतर हॉटेलांत गेल्यावर जेव्हा मी पासपोर्ट दाखवायला खाशांत हात घातला, तेव्हा माझा पासपोर्ट आणि पाकीट दोन्ही नाहीशी झालीं आहेत असें मला आढळून आलें."

मी घाईघाईने खिशांत हात घालतो. आणि खिशांत पासपोर्ट सुरक्षित आहे अशी खात्री पटल्यावर मगच 'खी खी' करून हसतो. नंतर मी त्याला विचारतो, "मग काय केलेंस तू ?"

"काय करणार ? अमेरिकन वकिलातींत जाऊन तार केली आणि पैसे मागवले. पैसे येईपर्यंत तीन दिवस तेथेच राहिलों."

हिंदी वकिलातींत अशा प्रकारें आश्रय मिळणें अंमळ कठीणच, असा विचार मनांत आल्यामुळे मी माझ्या पासपोर्टच्या खिशावर घट्ट हात आवळून धरतो आणि मग पुन्हा 'खी खी' करून हसतो.

गप्पा मारीतमारीत आम्ही बाहेर पडतो आणि एका बागेत जातो. वाटेंत मी म्हणतो,

"आपल्याला हे लोक फसवतात, कारण आपल्याला फ्रेंच येत नाही. फ्रेंच येत असलें..."

"मला येतें फ्रेंच थोडेंफार. म्हणून मीं येथे आल्यावर सुरवातीला हॉटेलमध्ये एका माणसाशीं फ्रेंच बोलायचा प्रयत्न केला. थोडा वेळ त्याने माझें ऐकून घेतलें आणि मग तो मला इंग्रजींत म्हणाला, 'व्हॉट आर यू ट्राइंग टु से ? आता मोडकेंतोडकें फ्रेंच बोलतो म्हणून असा अपमान केल्यावर मी फ्रेंच कसें बोलणार ?"

"म्हणजे पॅरिसमध्ये आल्यावर फ्रेंच लोक बनवतील तसें बनवून घ्यायचें एवढेंच आम्हीं करायचें काय ?"

मी सात्त्विक संतापाने म्हणतो आणि बागेतल्या एका बाकावर बैठक मारतो. तेवढ्यांत एक बाई येते आणि माझ्यासमोर उभी राहते. तिच्या डोळ्यांतली टिप्ची अपेक्षा दहा मैलांवरून ओळखतां येण्याइतकी स्पष्ट असते.

"आता कशाबद्दल टिप् ?" मी माझ्या अमेरिकन मित्राला विचारतो.

"वा ! तुला माहित नाही वाटतें ? पॅरिसमध्ये बागेतल्या बाकावर बसलें तर टिप् द्यावी लागते—" तो खुलासा करतो.

"तर मग मी बाकावर बसणार नाही."

मी तटकन उठून उभा राहत म्हणतो. आणि टिप् न देतां तेथून तरातरा निघून जातो.

माणसाच्या सहनशक्तीलादेखील कांही मर्यादा असते. थिएटरमध्ये बसायची जागा दाखवल्याबद्दल मीं टिप् दिली होती. शौचकूपांत गेलें तर पुढ्यांत बशी वेऊन दाराशीं बसलेल्या बाईला टिप् द्यावी लागते याचाही मला शोध लागला

आहे. रेस्टॉरंटच्या विलांत पंधरा टक्के टिप् आकारल्यानंतर तिथला वेटर वर आणखी टिप्ची अपेक्षा करतो हेंदेखील मला माहित झालें आहे. हें सगळें सहन करण्याची माझ्या मनाची तयारी झाली आहे. पण बागेंतल्या बाकड्यावर बसण्याबद्दल टिप् घायला मी सुतराम तयार नाही.

मी तावातावाने निघतों तो सरळ बागेंतल्या एका पुतळ्यावर जाऊन आदळण्याच्या वेतांत असतों. तेवढ्यांत कोणी तरी म्हणतें,
“जस्ट अ मिनिट, मॉशे.”

त्यामुळे मी दचकून थांबतों. मित्रत्वाचें हास्य करीत एक फ्रेंच मनुष्य पुढे येतो आणि माझ्या हॉटेलचा पत्ता विचारतो. मी गांगरून माझ्या हॉटेलचें नाव त्याला सांगतों आणि मग माझ्या ध्यानांत येतें, की ह्या माणसाने माझा फोटो काढला आहे आणि माझ्या हॉटेलवर येऊन तो मला दोनतीनशे फ्रँकना विकण्याचा त्याचा विचार आहे.

मी तावातावाने त्याला सांगतों की मला त्याचा फोटो नको आहे. पण एकाएकी त्याला इंग्रजी भाषा येईनाशी होते आणि बहिरटासारखी मान हलवीत आणि हसत तो दुसऱ्या सावजाचा शोध करीत निघून जातो.

तंगड्या धरून उलटी लोंबकळत नेली जाणारी कोंबडी आणि मी यांत काय फरक आहे असा प्रश्न स्वतःला विचारीत असतां माझ्या अमेरिकन मित्राच्या हसण्याला साथ देण्याचा मी दुबळा प्रयत्न करतों.

हॉटेलवर येऊन मी पॅरिसचें एकमेव इंग्रजी वर्तमानपत्र चाळीत लाउंजमध्ये बसतों. वर्तमानपत्रावरून फ्रान्समध्ये सगळी आवादीआवाद आहे असें माझ्या ध्यानांत येतें. येथलें मंत्रिमंडळ कोलमडून पडलेलें आहे, आणि नवें मंत्रिमंडळ प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न प्रेसिडेंटसाहेब गेले दोन महिने करीत आहेत. अल्जीरियांत युद्ध चाललें आहे. पॅरिसमध्ये राहणाऱ्या अल्जीरियन राष्ट्रवाद्यांच्या आणि फ्रेंच पोलिसांच्या चकमकी अधूनमधून चालल्या आहेत. फ्रान्सच्या बजेटला भलें मोठें भगदाड पडलें आहे. फ्रँकची किंमत आणि फ्रान्सचा परराष्ट्रीय व्यापार हीं दोन्ही कोलमडून पडण्याच्या वेतांत आहेत. फ्रान्समधल्या सगळ्या वस्तूंच्या किमती भरमसाट वाढत आहेत. फ्रान्समध्ये नेहमी असतें तसेंच आताही आहे, आणि त्यामुळे फ्रेंच लोक अगदी खुशींत आहेत.

शेकडो अमेरिकन खिशांत हजारो डॉलर घालून पॅरिस बघायला आले आहेत.

आणि पॅरिसमधले सगळे फ्रेंच लोक त्यांचे खिसे हलके करण्याचा उद्योग उत्साहाने करीत आहेत. ह्या उद्योगांतून फुरसत मिळाली, की काफेंत बसून ते मद्य पीत आहेत.

मी वर्तमानपत्र खाली ठेवतां, तेव्हा समोर माझ्या ओळखीचा एक इंग्लिश मनुष्य बसलेला मला दिसतो. त्याचा एक हात ब्रँडेज बांधून गळ्यांत अडकवलेला असतो. आम्ही 'प्रसन्न संध्याकाळ'ची देवघेव करतां. मग मी म्हणतां,

“वर्तमानपत्रांत बातमी आहे की लंडन ते पॅरिस भुयारी रस्ता खोदण्याच्या योजनेवर पुन्हा विचार चालू आहे. तसें झालें तर चांगलें होईल, नाही?”

“अजिबात विश्वास ठेवूं नको त्या बातमीवर. ह्या माथेफिरू लोकांना आपल्या मोटारी वेळून आमच्या देशांत आम्ही येऊं देणें कधी तरी शक्य आहे का? लंडनमध्ये मीं दहा वर्षे मोटार चालवली आहे. त्या दहा वर्षांत एकदाही अपघात झाला नाही. आणि पॅरिसमध्ये एक दिवस मोटार चालवली, तर माझा हात जायवंदी झाला. ह्यावरून तुला काय ती कल्पना येईल.” तो इंग्लिश मनुष्य तावातावाने म्हणतो.

“हात इथे मोडला होय? मग तूं घरीं नाही गेलास?” मी विचारतां.

“पॅरिसमध्ये दोन आठवडे चैन करायला मी आलों आहे. तेव्हा काय वाटेल तें झालें तरी चैन केल्याशिवाय मी परत जाणार नाहीं!”

चैन करायचा आपला दृढनिश्चय तो व्यक्त करतो, आणि मग चेहरा अधिकच गंभीर करून आणि प्रत्यक्षांत नाही तरी मनोमन मुठी वळून तो चैन करायला बाहेर पडतो.

वॉटर्ल्ची लढाई जिंकायला निघण्याच्या आवेशाने चैन करायला बाहेर पडणें मला शक्य नसल्यामुळे मी मात्र मुकाट्याने वर झोपायला जातां.

मला झोपायला चाललेला पाहून लिफ्टमन मिस्किलपणें म्हणतो,

“पॅरिसच्या मानाने आपण फार लौकर झोपतां आहां.”

“पण माझ्या रिकाम्या खिशाकडे पाहिलें तर मी फार वेळ जागत बसलोंय् असं वाटतं.”

असें म्हणत मी लिफ्टमधून बाहेर पडतां आणि माझ्या खोलीकडे जातां.

फ्रेंच लोकांच्या पाककौशल्याची आणि भोजनप्रियतेची मीं बरीच ख्याती ऐकलेली आहे. पाककौशल्याबद्दल म्हणाल तर जांपर्यंत फ्रेंच लोक नारळ आणि

मसाला वाटून स्वयंपाकांत घालत नाहीत आणि सूपला खमंग फोडणी देत नाहीत, तोंपर्यंत पाकसिद्धीची कला त्यांना प्राप्त झाली आहे असें मानायला मी तयार नाहीं. अळवाची भाजी आणि वांग्याचें भरीत यांसारखे उत्तमोत्तम जिन्नस ज्यांच्या जेवणांत नाहीत, त्यांच्या पाककौशल्याची स्तुती पाहिजे तर इंग्लिश लोकांनी करावी, कोणाही भारतीयाला तसें करणें रुचणार नाही.

फ्रेंच लोक भोजनप्रिय आहेत हें अर्थातच मला मान्य आहे. तसें नसतें तर जेवणाकरिता त्यांनीं दुपारीं तीन तासांची सुट्टी घेतली नसती. आणि जेवणांतल्या कुठच्या पदार्थांवरुन कुठचें मद्य घ्यावें, व मुख्य जेवणानंतर चीज् केव्हा घ्यावें आणि फळें केव्हा खावीं याचाच अटीतटीच्या चर्चा केल्या नसत्या.

परंतु फ्रेंच लोकांच्या भोजनप्रियतेंत एक चांगली टसटशीत उणीव आहे. न्याहारी या गोष्टीविषयी ते फारच उदासीन असतात. कल्पना करा, की सकाळची वेळ आहे. दात घासण्याचें आणि दाढी करण्याचें त्रासदायक काम तुम्हीं उरकलें आहे. तोंडाला लावलेल्या आफ्टरशेव्ह लोशनमुळे आंघोळ केली नसतांही आंघोळ केल्यासारखें प्रसन्न वाटतें आहे. रेडिओवर रॉक अँड रोलचें संगीत चाललें आहे. कलत्या पाठीच्या गुत्रगुवीत खुर्चीत तुम्ही रुतून बसलां आहांत. ड्रेसिंग गाउन तुमच्या अंगावर सुखदायकपणें सुळसुळतो आहे. आणि दहाअकरा तास मिळालेल्या विश्रांतीमुळे ताजींतवानीं झालेलीं आतडीं तुमच्याजवळ लाडिक तक्रार करीत आहेत. अशा वेळीं मेडने तुमच्याकरिता न्याहारी म्हणून जर 'पावाचे दोन रोल आणि कॉफी आणली,' तर तुम्हांला काय वाटेल ? ती कितीही सुंदर असली तरी तिच्या डोक्यावर गरम कॉफी ओतावी, आणि ती पळून जाऊ लागली की तिच्या अंगावर पावाचे ते राठ रोल भिरकावून मारावे अशीच इच्छा होईल, आणि तसें झालें तरी त्यांत कांही गैर आहे असें मी तरी मुळीच मानणार नाहीं.

कारण अशा वेळीं न्याहारीला सुरुवात पाइन्पल ज्यूसने झाली पाहिजे. ज्यूस घेतला की पोटांतली वखवख मरून जाते. शिवाय तोंडाला कशी छान चव येते. ह्यानंतर दुधांत मिजून मऊ झालेल्या कॉर्न फ्लेक्सचे लपक्यावर लपके तुम्ही तोंडांत कोंवतां. तोंडाला रेशमी गुदगुल्या करीत ते घशाखाली उतरतात. हें चालू असतांना मध्येच तुम्ही टोस्टवर लोणी चोपडतां. मग एका टोस्टला जॅम आणि दुसऱ्या टोस्टला मार्मलेड लावून ते बशीत मांडून ठेवतां, त्यांच्याकडे कौतुकाने पाहतां, क्वचित त्यांचे कोपरे चावून त्यांची चव घेतां, आणि मग पुन्हा कॉर्न फ्लेक्सचा एक लपका तुम्ही तोंडांत घालतां.

कॉर्न फ्लेक्स संपल्यावर तुम्ही मागे रेलून अंमळ विश्रांती घेतां, ज्यूसचे दोन घुटके घेऊन भूक पुन्हा ताजीतवानी करतां. तांडाला पुन्हा चव आणतां. कॉर्न फ्लेक्सची मऊ गादी तुमच्या पोटांत पसरली आहे, असें तुम्हांला वाटूं लागतें. आणि मग गुटगुटीत जुळ्या मुलांप्रमाणे प्रसन्न वाटोळ्या चेहऱ्याने तुमच्याकडे पाहणाऱ्या फ्राइड एग्जकडे तुम्ही आपला मोर्चा वळवतां. त्यांतल्या लुसलुशीत सोनेरी द्रवाने तुमची जीभ माखते, लालचावते. ओटांच्या कोपऱ्यांना लागलेला तो ओशट पिवळा द्रव तुम्ही चाटतां, आणि मग तांबूस, कुरकुरीत वेकनला तुम्ही लाडिकपणें चावतां. मध्येच जॅम लावलेला टोस्ट तांडांत खुपसून तुम्ही त्यांत आपले दात रूतवतां. त्याचा एक तुकडा कचकन तोडतां. मग तुमचें तांड गुळमट होतें. दात शिवशिवतात. जिभेवरचा ओशटपणा पुसळ जातो. अंड्यांतल्या अर्धकऱ्या पिवळ्या द्रवाच्या दुसऱ्या हत्याची ती वाट पाहूं लागते. फिक्या चवींच्या अनुभवांचें एक इंद्रधनुष्य तयार होतें.

मग गरम आणि कडक कॉफींतून वर येणारी वाफ हुंगत तुम्ही तिचा एक घुटका घेतां. अन्नाने आलेल्या सुस्तींत तरतरीचीं वलयें उमटतात. तुम्ही भरभर कॉफीचे तीनचार घुटके घेतां, आणि मग ज्या सिगारेटच्या झुरक्याकरिता ही सगळी पार्श्वभूमी तुम्हीं उभी केलेली असते, ती सिगरेट तुम्ही शिलगावतां.

सिगरेट शिलगावल्यावर जगाच्या भवितव्याविषयी तुम्ही कांही तात्त्विक विचार करतां. सुळसुळीत ड्रेसिंग गाउनच्या आंत लपलेला आपला दंड कुरवाळतां. आता कोठे भटकायला जावें याविषयीच्या योजनांचीं रेखाचित्रें सिगरेटच्या धुरांत रेखाटूं लागतां. मध्येच काल दिसलेल्या एखाद्या सुंदर मुलीची तुम्हांला आठवण येते. तुम्ही खुर्चीच्या पाठीवर मान टेकून आढ्याकडे पाहत बसलेले असतां. तुमच्या नाकावर आपला उंच टाचेचा बूट टेकून ती पुढे निघून जाते आणि मग आळस झाडून तुम्ही कपडे करायला उठतां...

—पण फ्रान्समध्ये असें होत नाही. राठ पावाच्या दोन रोलसवर हे अरसिक लोक आपली न्याहारी उरकतात. त्या रोलसवर कडक कॉफी प्यायली की डोकें तडकतें, आणि फ्रेंच लोकांच्याविषयी जो दूषित ग्रह मनांत निर्माण होतो तो दुपारच्या जेवणापर्यंत कायम राहतो.

जगप्रसिद्ध लूव्हर म्युझियम ज्या अवाढव्य राजवाड्यांत आहे तो मीं सकाळीं पाहिला आणि आता संध्याकाळीं व्हर्सायच्या राजवाड्यांत पायपीट केली. त्यामुळे

माझ्या तंगड्या तुटायची पाळी आली आहे आणि कंवरडें मोडून गेलें आहे. उठवणीला आलेल्या जनावरासारखी मीं रेस्टॉरंटमधल्या खुर्चीवर बसकण मारली आहे आणि कॉफी पितों आहे.

लूव्हरमधल्या अमर कलाकृती पाहून आयुष्याचें सार्थक झाल्यासारखें मला वाटतें आहे. तेथे 'मोनालिसा' आहे; 'विंगेड व्हिक्टरी' ही अप्रतिम ग्रीक शिल्पकृती आहे. जगांतल्या उत्तमोत्तम कलावंतांच्या श्रेष्ठ कलाकृती तेथे आहेत. आणि तो राजवाडादेखील पाहण्यासारखा आहे.

व्हर्सायच्या राजवाड्याचें वैभव पाहतांना फ्रान्सच्या इतिहासांतील एक वैभवशाली कालखंड माझ्यासमोर उभा राहिला. अनेक असामान्य व्यक्तिमत्त्वे त्या राजवाड्याच्या दालनांतून मिरवत जातांना मला दिसलीं.

हें सगळें एकंदर ठीक झालें. पण आतां या क्षणीं चालून चालून माझें सगळें अंग आंवलें आहे, आणि बसमध्ये बसण्याकरिता मी जागचा कसा उठणार हा विकट प्रश्न माझ्या डोळ्यांपुढे उभा आहे. आणि म्हणूनच माझ्या मनांत सारखा असा विचार येतो आहे, की राजवाडे झाले म्हणून इतके मोठे असावे का ?

—म्हणजे पंधराव्या लुईने दोन खोल्यांच्या जागेंत राहायला हवें होतें असें मला म्हणायचें नाही. पण सहा नाही तर आठ खोल्यांच्या ब्लॉकमध्ये तो राहिला असता तर तें त्यालाही सोयीचें झालें असतें, आणि माझ्यासारख्या प्रेक्षकांचेही मग हाल झाले नसते.

आमचें एक सोडून द्या. पण स्वतःची तरी सोय त्याने पाहायला हवी होती. सकाळीं उठून चहा प्यायला म्हणून तरातरा चाळीस दालनें चालून जायचें आणि मग वर्तमानपत्र वाचायला आणि टपाल बघायला म्हणून वीस दालनें परत यायचें, हा खटाटोप मी राजा असतों तर खात्रीने केला नसता. बायकोवर रागावण्याकरिता तीस दालनें ओलांडावीं लागणार असतील, तर संसारांत सुख तें काय राहिलें ! दरबारांत जायला म्हणून पाचपन्नास दालनें ओलांडून राजवाड्याबाहेर यावें, आणि घोड्याच्या गाडींत बसतांना राजमुकूट बाथरूममध्ये विसरलों अशी आठवण व्हावी, हा प्रसंग मी सोळावा लुई असतों तर माझ्या बाबतींत खात्रीने घडला असता. आणि एक मैलाचा फेरफटका करून बाथरूममध्ये विसरलेला राजमुकूट घेऊन आल्यावर आमची मेरी अँटोनीट एकदम विंचू चावल्यासारखी किंचाळली असती,

“अय्या ! मी दागिन्यांच्या कपाटाला किल्ली करायला विसरलें बघा ! जा हो जरा, किल्ली करून या.”

सोळाव्या लुईची गोष्ट एक बाजूला ठेवा. पण त्रिचाच्या मेरी अँटोनीटची त्या अवाढव्य राजवाड्यांत काय त्रेधातिरपीट उडत असेल ! कमरेला शिप्तर बांधून आणि डोक्यावर केसांचें उंचच्या उंच गोपूर उभारून नुसतें एका ठिकाणीं बसायचें म्हटलें, तरी माणसाला जीव नकोसा होईल. मग डोक्यावरचें तें गोपूर सांभाळत चाळीस-पन्नास दालनें नित्य तुडवावीं लागलीं, तर त्यामुळे एखादी बाई पार विथरून जावी यांत नवल तें काय !

व्हर्सायच्या राजवाड्याचें ज्यांना कौतुक करायचें असेल ते करोत बापडे ! माझ्यापुरतें म्हणाल, तर माझ्या चार खोल्यांच्या ब्लॉकच्या बदलीं जर सोळाव्या लुईने व्हर्सायच्या राजवाडा जुन्या भाड्यांत देऊं केला असता, तर मीं ह्या अदलाबदलीला साफ नकार दिला असता.

सध्या मी पॅरिसचा 'नाइट क्लब' हा प्रकार पाहतों आहे. त्याकरिता माझे कित्येक हजार फ्रँक खर्च झाले आहेत. पण ते सार्थकीं लागले असें वाटण्यासारखी सध्या येथे परिस्थिती आहे. चोहों बाजूंनी सुंदर पोरी स्टेजवर येत आहेत आणि कमरेपर्यंत पाय दाखवीत आणि बेंबीपर्यंत छाती दाखवीत नाचत आहेत. पायांत पाय गुंतवत त्या चालू लागल्या की आपलें हृदय कोणीं जात्यांत घालून दळून काढतें आहे असें वाटतें. त्यांचे नितंब जितकें बोलतात तितकें आपल्याला तोंडानेदेखील बोलतां येणार नाही हें पटतें, आणि फडाफडा तोंडांत मारून घ्याव्या असें वाटूं लागतें. आंघोळ करतांना सावण लावायला जेथे हात पोचत नाही असा शरीराचा भाग एवढीच पाठीच्या खुब्यांविषयी आमची कल्पना. पण ह्या खुब्यांच्या ज्या खुबीदार हालचाली मी येथे पाहतों आहे त्यांमुळे आपण अगदीच खुळचट आहोंत हें पटतें आहे. खांदे हलवून ह्या पोरींनी छाती घुसळली, की आपण आठ दिवसांचें आंबट ताक आहोंत असें वाटूं लागतें. तोंडाने अर्थात ह्या पोरी फ्रेंच अर्वाच्यपणा करीत आहेत. आणि लोकांच्या हसण्यावरून फ्रेंच भाषा ही किती समृद्ध असावी त्याचा अंदाज लागतो आहे.

हें सारें पाहतांना प्रेक्षक शॅपेनच्या बाटल्या रित्या करीत आहेत. आणि त्यामुळे आनंदाच्या सरोवरांत आपल्याला कोणीं तंगड्या धरून उलटें बुचकळून ठेवलें आहे असें सगळ्यांनाच वाटूं लागलें आहे.

तेवढ्यांत नृत्य आणि संगीत थांबतें आणि एक छवेली पोरगी स्टेजवर येऊन उभी राहते. तिच्या शेजारीं एक मनुष्य उभा राहतो आणि आम्हांला उद्देशून म्हणतो,

“आता मी तुम्हांला अत्यंत अवघड प्रश्न विचारणार आहे. आणि त्या प्रश्नाचें उत्तर जो कोणी देईल त्याला छानपैकी बक्षीस मिळणार आहे.”

एवढें बोलून तो त्या पोरीकडे सामिप्राय पाहतो आणि ती पोरगी अंगाला एक लाडिक आंदोलन देऊन मान तुकवते. प्रेक्षक ‘खी खी’ करून हसतात. आपल्या बायकोला बरोबर वेऊन आलेला एक जर्मन मनुष्यदेखील त्या हास्यांत सामील होतो आणि मग एकदम गप्प बसतो. अंडीं उबवत बसलेल्या कोंबडी-सारखी प्रौढ आणि रागीट दिसणारी त्याची बायको अधिकच प्रौढ आणि रागीट दिसू लागते.

स्टेजवरचा मनुष्य तें पाहतो आणि त्या जर्मन मनुष्याला म्हणतो,

“आपणच महाराज !—पहिला प्रश्न मी तुम्हांला विचारणार आहे.”

तो जर्मन मनुष्य तांडी परीक्षा द्यायला दिपोटीसाहेबांसमोर गेलेल्या मराठी शाळेंतल्या मुलासारखा अंग चोरून उभा राहतो.

“पॅरिसमधल्या सगळ्यांत उंच टॉवरचें नाव काय ?” स्टेजवरचा मनुष्य दरडावून विचारतो.

“एफेल टॉवर.”

तो जर्मन मनुष्य पटकन उत्तर देतो, आणि सुटकेचा निःश्वास सोडून खाली बसू लागतो. पण लोक ‘खी खी’ करून हसायला लागतात आणि तो कावरा-बावरा होतो. आपण फसलों हें त्याच्या ध्यानांत येतें.

“बरोबर. आणि अकलहुप्रारीने इतकें विनचूक उत्तर दिल्याबद्दल ह्या सुंदर तरुणीचा ब्लाउज सर्व लोकांसमक्ष काढायची संधी आम्ही तुम्हांला देणार आहोंत.”

ह्या गोष्टीला मानेनेच नकार देत तो जर्मन मनुष्य खाली बसतो, लालबुंद होऊन जोरजोराने तोंड पुसू लागतो. पण लोक टाळ्यांचा गजर करतात. स्टेजवरून त्याच्यावर वाग्वाण सुटू लागतात. अखेर त्याची बायकोच आपण रागावलों नाही हें दाखवण्याकरिता मोठ्याने हसत त्याला उत्तेजन देते, पुढे ढकलते. आणि शिमियाची गोण पाठीवर दिल्यासारखा तो पुढे जातो.

आम्ही सगळे ‘खी खी’ करून हसतो. पण प्रत्येकाच्या हास्यांत थोडासा घाबरटपणाचा अंश असतो. आपण मागे बसलों आहोंत हें बरे आहे, असें मला वाटतें. मी खुर्ची हलवून समोरच्या माणसाच्या पाठीआड चतुराईने लपतां. आणि त्यामुळेच की काय, स्टेजवरचा मनुष्य माझ्या दिशेने बोट खुपसून म्हणतो,

“आता तुझी पाळी.”

“माझी !”

भ्यालेल्या उंदरासारखा टुणकन उडी मारून मी उभा राहतों. आणि मग तोंडावर प्रयत्नपूर्वक वनेल हास्य आणतो. पण खरें म्हणजे त्या पोरीचा स्कर्ट आपल्याला सोडावा लागणार की काय, या कल्पनेने मी अंमळ वावचळूनच गेलों आहे.

पॅरिस बघायला मीं आलों आहे खरा, पण मला पॅरिस ‘असें’ बघायला मिळेल अशी माझी अपेक्षा नव्हती !

न्यू यॉर्क

जुनें जग आता हजारां मैल मागे पडलें आहे. जुन्या परंपरा, जुनीं भांडणें, जुन्या जीवनाचीं अपुरीं, गैरलागू परिमाणें, हें सारें सारें क्षितिजाच्या पलीकडे राहिलें आहे. क्षितिजरेषेवरून ओसंडणाऱ्या अटलांटिक महासागरावर मोकळा वारा वाहतो आहे. नवें जग स्वागताला सामोरें आलें आहे. न्यूयॉर्क हें त्याचें प्रवेशद्वार. थेट आकाशाला जाऊन भिडलेल्या त्या प्रवेशद्वाराकडे आम्ही जुन्या जगांतलीं थिटीं माणसें स्तिमितपणें पाहत आहों.

खडकावर पाय रोवून, उचंचळणाऱ्या लाटांच्या वर स्वातंत्र्यदेवता अचलपणें उभी आहे. तिच्या उभारलेल्या हातांतील ज्योत अखंडपणें फडकते आहे. बंधनांत काचलेल्या, गुलामगिरींत पिचलेल्या साऱ्यांना ती आवाहन करते आहे. सांगते आहे : “या विशाल मोकळ्या जगांत या. भूतकाळाच्या ओलसर, अंधान्या तळघरांतून—त्या कुजट वातावरणांतून—बाहेर या आणि एकदम भविष्यकाळांत प्रवेश करा. तीन हजार मैल औरसचौरस विस्तार असलेल्या या खंडप्राय देशांत एकच जात आहे—ती म्हणजे माणसाची. येथे माणसाला एकच बंधन आहे—तें म्हणजे त्याच्या मनुष्यत्वाचें. त्याला एकच ओढ आहे—ती म्हणजे विकासाची. विकासाला येथे एकच मर्यादा आहे—ती म्हणजे माणसाच्या कर्तृत्वाची. आणि माणसाच्या कर्तृत्वालादेखील येथे फक्त एकच सीमा आहे—आणि ती म्हणजे माणसाच्या स्वप्नांची !”

लाटा उचंचळत आहेत. मोकळामोकळा वारा मोकळेपणाने वाहतो आहे. लालपणांत न्हालेलें प्रसन्न सूर्यबिंब समुद्रांतून उशी घेतलेल्या चेंडूसारखें वर आलें आहे आणि रात्रीं अगदी चहूं बाजूनी अंगाला भिडलेल्या काळोखाच्या जागीं आता सर्वत्र पारदर्शक प्रकाश आहे. धुतल्या मनाने मी डेकवर उभा राहून

न्यूयॉर्कच्या क्षितिजरेषेकडे पाहतो आहे. प्रत्यक्षाला आदर्शाची सोनेरी झुव देत एका नव्या संस्कृतीचा उदय पहिल्यानेच पाहतो आहे.

जगांतलीं अनेक विख्यात शहरे मी पाहिलीं. पण न्यूयॉर्क वेगळेंच आहे. ग्रीक वळणाच्या त्या इमारती, ते घुमट, ते मिनार यांतलें इथे कांहीच नाही. निदान प्रथमदर्शनीं तरी नाही. जुन्या कलेचें सौष्ठव, मार्दव आणि आर्जव येथे नाही. येथे सरळसोट स्कायस्क्रेपर्स आहेत. काँक्रीटच्या आणि पोलादाच्या न वाकणाऱ्या, न मोडणाऱ्या सामर्थ्यातून घडवलेले अजस्र आकार आहेत. अमानुष, देवाला न मानणारे ! अनावश्यक वक्रतेचा भेद करून ताठरपणें, बेगुमानपणें वर धावणाऱ्या रेषा आहेत. आपलें काम संपलें की तेथेच एकाएकी थांबणाऱ्या, निमुळतेपणाच्या कलाकुसरीचा अव्हेर करणाऱ्या. तशाच आडव्या रेषा, त्यांचे पोलादी सांगाडे, त्यांत ओतलेलें काँक्रीट ! आपला मळका राखाडी रंग आणि आपलें जाडेंभरडें पोत यांचें निःशंकपणें प्रदर्शन करणारें.

कार्य आणि साधन यांचें रोखठोक गणीत. एक संक्षिप्त रचना. सौंदर्याचे संकेत अव्हेरणारी. सौंदर्याचे निराळेच मानदंड पोलादाने आखणारी. एका नव्या संस्कृतीच्या मूलसूत्राचा निर्विकारपणें उच्चार करणारी. मनुष्याच्या कर्तृत्वाला पडलेल्या आकाशाच्या सीमेचा उद्धटपणें भेद करणारी !

त्या उत्तुंग, अमानुष आकारांकडे मी मूढपणें पाहतो आहे. असें वाटतें की एका निराळ्या जगांतले राक्षसी प्राणी भूतलावर उतरले आहेत, आणि इथल्या रूपरसगंधांचा ज्यांच्या द्वारे संस्कार व्हायचा तीं इंद्रियेच नसल्यामुळे अगतिकपणें थिजून जागच्या जागीं बसले आहेत.

आता आमची बोट अगदी ह्या स्कायस्क्रेपर्सच्या पायाखाली चिरडली गेली आहे. टोळासारख्या अनिश्चित गतीने हेलिकॉप्टर्स आमच्या डोक्यावर लोंवत लोंवत कोठे तरी जात आहेत. बोट आपल्या नांगराचा साखळदंड खडाडत पाण्यांत सोडते, मोठाले दोर सावकाश पण अपरिहार्यपणें खेचले-गुंडाळले जातात. आणि कां कोण जाणे, मला पण जखडल्यासारखें वाटूं लागतें. वाटतें की, एखाद्या फिरत्या पट्ट्यावर बसून एका नव्या सांस्कृतिक यंत्राचें भक्ष्य व्हायला आपण चाललों आहोंत. इतर माणसांप्रमाणे आपलादेखील आकार तें आपल्या गरजांनुसार बदलून घेणार आहे.

एका यंत्रसज्ज जगांत मी बुजल्यासारखा वावरतां आहे. माझ्या टॅक्सीवाल्याला रेडिओ-टेलिफोनवरून संदेश येत आहेत. आपण कुठे आहोत आणि कुठे चाललों आहोत तें तो सांगतो आहे. मला सोडल्यावर त्याने आणखी कोठे जायचें त्यावद्दल त्याला सूचना मिळत येत आहेत. कुठून तरी येणाऱ्या त्या संदेशांमुळे एक अज्ञात, सर्वज्ञ शक्ती माझ्या साऱ्या हालचाली आपल्या योजनेनुसार नियंत्रित करीत आहे असें मला अधिकच वाटतें आहे.

यंत्रांत टाकायला नेमके पैसे लागतात. माझ्याजवळ ते नाहीत. म्हणून दुसऱ्या एका यंत्रांत पैसे टाकून मी मोड घेतों. यंत्रांत नेमके पैसे टाकतांच मला नेमके जेवण मिळतें. दुसऱ्या यंत्रांत पैसे टाकले की, कागदी ग्लास टराविक जागीं पडतो. त्यांत मोजकी कॉफी पडते. मला हवी म्हणून मापलेली दुधाची भुकटी पडते. लाकडी चमच्याने कॉफी ढवळून मी ती पितों. जेवण झाल्यावर मी दाराशीं गेलों की दार आपोआप उघडतें. मी बाहेर पडल्यावर आद्वशीरपणें क्षणभर उघडें राहून मग बंद होतें.

एलेव्हेटरने खाली अगर वर जायचें असलें तर आंत जाऊन आपल्या मजल्याचें बटण दाबावे. एलेव्हेटर लोकांना कुठच्या कुठच्या मजल्यावर जायचें आहे तें सगळें लक्षांत ठेवतो; आणि अनुक्रमाने इष्ट त्या मजल्यावर थांबतो. आधी चौथ्या आणि मग दुसऱ्या मजल्याचें बटण दाबलेलें असलें म्हणून आधी चौथ्या मजल्यावर जाऊन मग खाली दुसऱ्या मजल्यावर येण्याचा वेडेपणा तो करीत नाही.

माझे कपडे धुवायचे असले तरी मीं ते लाँड्रोमॅटमध्ये घेऊन जातां. एक यंत्र माझे कपडे धुवून देतें, दुसरें वाळवून देतें. मग तिसरें माणूस नावाचें यंत्र कपडे पिशवींत घालून माझ्या स्वार्धीन करतें.

माझी दाढी मला यंत्राने करतां येतें. आंघोळदेखील मी यंत्राच्या साहाय्यानेच करतां.

माझें सारें जीवनच आता यंत्रांच्या नियमवद्द हालचालींवर आधारलेलें आहे. येथे चूक करायला अवसर नाही. तक्रार करायला जागा नाही. आपल्या आवडीनुसार 'हवें-नको', 'थोडें कमी' 'थोडें जास्त' असें म्हणायचा येथे प्रश्नच येत नाही. अगत्य आणि तुसडेपणा यांचें आता प्रयोजन उरलेलें नाही. ह्यानुळे कधीकधी जखडल्यासारखें वाटतें—असहाय वाटतें. बंड करणें, निदान चिडणें हेंदेखील आता आपल्या हातांत नाही असें वाटतें.

आणि त्याचबरोबर खूप खूप मोकळें वाटतें. दिवसभर यांत्रिक अर्थशून्य हालचाली करण्यांत गुंतलेलीं माणसें पाहून जी एक असहायता आणि खिन्नता वाटते

ती आता वाटेनाशी झाली आहे. यांत्रिक स्वरूपाच्या व्यवहारांत माणसांशी संबंध आला, म्हणजे जें यांत्रिक सौजन्य अगर जी यांत्रिक सहनशीलता दाखवावी लागते, तिचें आता प्रयोजन उरलें नाही, म्हणून हायसें वाटतें. जें उत्स्फूर्त त्याचें आवश्यकतेनुसार नाटक करण्याची गरज आता राहिली नाही याचा आनंद होतो.

जमिनीला जखडलेल्या माणसाचें निळ्या आकाशांत जगायचें स्वप्न या नव्या संस्कृतींत अखेर खरें झालें असा आभास होतो. या स्वातंत्र्याचें आता काय करावें तें कळत नाही. स्वातंत्र्य! स्वातंत्र्यांतून अधिक स्वातंत्र्य! स्वातंत्र्याकरिता स्वातंत्र्य! हस्तस्पर्श होतांच वस्तूचें सुवर्ण होईल, असा वर मिळालेल्या मिडॉस राजासारखें भयग्रस्त व्हायला होतें. आवश्यकतेच्या भूमींतून आपलें व्यक्तिमत्त्व मुळासकट कोणीं उपटून काढलें आहे, आणि उत्स्फूर्ततेच्या वावटळींत आपण कसेही, कोठेही गिरक्या घेत चाललों आहोंत, असें वाटतें. अगदी मांत्रावून जायला होतें. स्वातंत्र्याच्या या भयानक दास्याच्या दर्शनाने जिवाचा थरकाप होतो.

एंपायर स्टेट बिल्डिंगच्या माथ्यावर मी उभा आहे. उंचच उंच, थंड आकाशाला जाऊन भिडण्याच्या अमेरिकन प्रेरणेने गाठलेल्या सर्वोच्च बिंदूवर मी उभा आहे. कोणीं तरी एक बटण दाबलें आणि अगदी सहजगत्या मी येथे येऊन पोहोचलों. या अनुभवांतून परिश्रम वजा केलेले आहेत. परिश्रमांची न संपणारी वजावाकी करण्याकरिता या संस्कृतींत अखंडपणें परिश्रम चाललेला आहे. या वेरीज-वजावाकींत मनुष्य अखेर पोहोचतो कोठे, याचा उलगडा मला झालेला नाही. कोणालाच झालेला नाही. तो करायला येथे कोणाला फुरसत नाही. या वेरीजवजावाकींत सगळे गढून गेलेले आहेत.

अगदी सहजगत्या मीं इतक्या उंचीवर येऊन पोहोचलों आहे. आणि त्यामुळे असें वाटतें आहे की ही केवळ सुरवात आहे. आणखी किती तरी उंचावर मला जायचें आहे—अगदी सहजपणें मी जाणार आहे. माणसाच्या पुढच्या झेपेचा अंदाज घेण्याकरिता मी आकाशाकडे पाहतों आहे. कौतुकाने पाहतों आहे. भयाने पाहतों आहे. पण हें कौतुक आणि भय आकाशाचें नाही. तें आहे माणसाचें आणि त्याच्या कर्तृत्वाचें.

न्यूयॉर्कमध्ये स्कायस्क्रेपर्स कां बांधल्या त्याचीं अनेक कारणें मला अनेकांनी सांगितलीं आहेत. एवढ्याशा मॅनहॅटन बेटावर न्यूयॉर्कचा अजस्र व्यवहार मावायला हवा म्हणून आकाशाचा माणसाने असा कवजा घेतला, असें कांहींनी

सांगितलें. मॅनहॅटनच्या खडकांत पाया रोवून या प्रचंड इमारती सहजपणें उभ्या राहूं शकतात, असें तांत्रिक स्पष्टीकरण दुसऱ्याने केलें. हें सगळें खरें आहेच, पण ह्याहूनही एक खरें कारण आहे. तें असें की उंच जाणें, साऱ्या मर्यादा तोडून सरसरत वर जाणें, ही अमेरिकन माणसाची ईर्ष्या आहे. अमेरिकन संस्कृतीमागचें तें प्रेरक तत्त्व आहे.

अंतराळांत उभा राहून थंडीने कुडकुडत मी आकाशाकडे पाहतों आहे. खाली पसरलेल्या न्यूयॉर्कच्या झगमगत्या ऐश्वर्याने दिपतां आहे. खरें म्हणजे काचेच्या आडून, उबदार वातावरणांतून हें सर्व पाहणें शक्य आहे. तशी सोय केलेली आहे. पण तसें करण्यांत कांही चुकतें आहे—त्यामुळे मी कशाला तरी पारखा झालों आहे, असें मला सारखें वाटत होतें. म्हणून मी बाहेर येऊन थंडीचा कडाका अंगावर घेतों आहे. अनुभवाला एक प्रकारचें पूर्णत्व आणतां आहे.

वर आकाशांत तेजाचे पुंजच्या पुंज तरंगत आहेत आणि खाली चोहों वाजूंना क्षितिजापर्यंत झगमगता प्रकाश उधळलेला आहे. अनेकरंगी निऑन-साइन्स लखव करून पेटत आहेत, विझत आहेत. रंगांत रंग मिसळत आहेत. एक प्रकारच्या आकारांतून दुसरे आकार उमलत आहेत. प्रकाशाच्या रेखा धावत आहेत—धावतां धावतां लुप्त होत आहेत. ह्या अनेकविध आकृती प्रकाशाच्या जाळ्यांत रत्नांसारख्या गवसल्या आहेत. विखुरलेल्या त्या आकृती अनेक प्रकारें एकमेकीशीं जोडल्या जात आहेत—अनेक आकार सूचित होत आहेत, आणि मग मोत्यांची माळ ओघळून मोती चोहों वाजूंना विखरून जावे तसे विखरून जात आहेत. ह्या आभासामुळे प्रकाशाचें जाळें झुलतें आहे. नजरेला पाया-खालचा आधार सुटल्यासारखें वाटतें आहे.

उंच गेलेल्या स्कायस्क्रेपर्स दीपमाळांसारख्या तळपत आहेत. टाइम-स्केअर साऱ्या झगमगाटाला आपल्या लखलखाटाने दिपवतो आहे. पेटते ओहोळ वाहावे तसे रस्ते वाहत आहेत. काळोखांत तरंगणारे दिव्यांचे पूल मॅनहॅटनला मुख्य भूभागाशीं जोडत आहेत. त्या पुलांवरून तेजाचे कमानदार प्रवाह अप्रतिहतपणें वाहत आहेत. मॅनहॅटनभोवती लपेटलेल्या अँटलॅटिकच्या कृष्ण बाहूवर नटल्या-थटलेल्या आगवोटी विभूषणांसारख्या चमचमत आहेत आणि पलीकडे पुन्हा दिव्यांची न संपणारी आरास आहे. त्याच्याही पलीकडे प्रकाशाचा चुरा उधळलेला आहे. ह्या तेजोमय नगरीचें तें तेजोमय क्षितिज आहे.

आकाशाला झगमगतें आव्हान देत न्यूयॉर्क क्षितिजापर्यंत पसरलें आहे. आणि अंतराळांत जाऊन ह्या मनुष्यनिर्मित कुवेरनगरीकडे मी विस्मयतेने

पाहतों आहे. माणसाच्या या अनिवार ईर्ष्येने कांहीसा भयग्रस्त झालों आहे. तेवढ्यांत दोन माणसांचें बोलणें माझ्या कानांवर येतें.

“स्पुटनिक आज सहा वाजतां न्यूयॉर्कवरून जाणार होता. पाहिला का ?”

“नाही. पण त्याचें बीप-बीप वायरलेसवर ऐकलें आहे.”

ते दोघे अमेरिकन आकाशाकडे कुतूहलाने आणि भीतीने पाहतात.

“बीप बीप-बीप बीप-बीप बीप...”

साऱ्या अमेरिकेंत हा एकच आवाज घुमतो आहे. अमेरिकेचा उपहास करतो आहे. अमेरिकन माणसाच्या कर्तृत्वाला आव्हान देतो आहे. त्याला चेतवतो आहे. सांगतो आहे, की जुनें जग आता जुनें राहिलेलें नाही. भूतकाळाचा पुरता संहार करून—उच्छेद करून—एक नवी संस्कृती तेथे उदयाला आली आहे. ती रक्तलांछित असेल, निर्घृण असेल; पण ती विजिगीषु आहे. विश्व पादाक्रांत करण्याची दुर्दम्य महत्त्वाकांक्षा वाळगणारी आहे. पृथ्वीपलीकडच्या अवकाशांत तिने पहिलें पाऊल रोवलें आहे. सावधान !

बीप बीप-बीप बीप-बीप बीप...

२५७० - ३-५११
२४८ १५१९

आणखी एक स्कायस्क्रेपर !

न्यूयॉर्कमधील युनोची भव्य इमारत मी पाहतों आहे. फ्रँक लॉर्ड राइटला ती इमारत भयानक वाटते, हें मला माहीत आहे. पण तिच्या त्या सरळ प्रांजळ रेषा, आणि दरबारी अलंकरणाचा अव्हेर करण्याचा तिचा घाट पाहून मला एकपरीने समाधान वाटतें आहे.

ग्रीक धाटणीचीं अनेक भव्य सभागृहे मी पाहिलीं आहेत. त्याच वळणाच्या लीग ऑफ नेशन्सच्या इमारती युरोपांत पाहिल्या आहेत. त्या गोल स्तंभांच्या रांगा. स्तंभांच्या मस्तकांवर कोरलेले ते पानांचे झुवके. ती परिचित कलाकुसर. आपल्या राजकीय जीवनाचें अधिष्ठान भूतकाळांत ठेवण्याचा तो प्रयत्न. हा प्रयत्न मला युनोच्या बाबतींत तरी अनाठायीं वाटतो.

लोकशाही, व्यक्तिस्वातंत्र्य हीं सगळीं तत्त्वे मला फार मोलाचीं वाटतात. पण सगळ्या राष्ट्रांना तीं तत्त्वे पटून जर तीं एकत्र येणार असतील तर त्याला शतकें लागतील. ज्या युगांत आपण जगत आहोंत, त्या जगांत सर्व राष्ट्रांनी समजुतीने आणि सहकार्याने वागणें अपरिहार्य आहे. कारण त्याला पर्याय एकच आहे : तो म्हणजे सर्वनाश. या सर्वनाशाच्या भीतीने राष्ट्रें एकत्र आलीं आहेत. स्वार्थाला समजूतदार-

पणाच्या चौकटींत त्रसविण्याचा केविलवाणा पण अटळ प्रयत्न करीत आहेत.

या प्रयत्नाची पार्श्वभूमी अशी आधुनिक आहे. आणि म्हणूनच युनोचें घर जगांतल्या अत्याधुनिक शहरांतल्या अत्याधुनिक इमारतींत असावे हें मला समर्पक वाटतें. आणि तरी कां कोण जाणे, आपल्या उभारलेल्या बाहूंत स्वातंत्र्याची अखंडपणें तेवणारी ज्योत धरणान्या स्वातंत्र्यदेवतेचा पुतळा जवळच आहे हें जाणवल्यावर मनाला समाधान वाटतें.

कधीच पुरतें न जमणारें, कधीच पुरतें न चुकणारें, विरोधी गोष्टींचें हें समीकरण मनुष्य अखंडपणें मांडत आला आहे. काळाच्या अंतापर्यंत तो तें असेंच मांडत राहणार आहे.

टाइम-स्केअरमध्ये मी उभा आहे. न्यूयॉर्कच्या वैभवाचा हा केंद्रबिंदू. लंडनचा जसा टॅफ्लगार-स्केअर, रोमचा जसा सेंट पीटर्स स्केअर, तसा न्यूयॉर्कचा हा टाइम-स्केअर. 'तसा' असें म्हटलें खरें, पण हा अगदी वेगळाच आहे. सेंट पीटर्स स्केअर ही मायकेलँजेलोची रचना आहे. ती अमर कलाकृती आहे. मानवी इतिहासांतला एक वैभवशाली कालखंड, माणसाने शेकडों वर्षे उराशीं बाळगलेलीं सांस्कृतिक मूल्यें यांचें तें चिरंतन स्मारक आहे. टॅफ्लगार-स्केअरच्या आसमंतांतदेखील इंग्रज लोकांचा इतिहास आणि त्यांचीं जीवनमूल्यें गॉथिक आणि ग्रीक शैलींत साकार झालेलीं आहेत. पण टाइम-स्केअरचें तसें नाही. तेथे वैभव आहे तें झगमगान्या, अनेकरंगी, अनेकविध जाहिरातींचें !

काळोख पडला आहे आणि एकदम चोहों बाजूंनी या पेटलेल्या जाहिराती अंगावर येत आहेत. एकदम सगळ्या माझ्या नजरेचें केंद्र होऊं पाहत आहेत. एकीवर लक्ष केंद्रित करायला जावें, तों दुसरी स्वतःचें अस्तित्व माझ्या डोळ्यांत खुपसते. आणि तेवढ्यांत तिसरी माझ्या नजरेवर लाल-निळा चट्टा ओढते. झगभर मला आंधळें करते.

दृष्टिक्षेप टराटरा फाडून टाकणारी, एखाद्या भिंगासारख्या खळकन फोडून त्याचीं लकाकतीं शकलें चौफेर उधळणारी ही जाहिरातींची स्पर्धा ! अधिक मोटा आकार ! अधिक मोठा झगमगाट ! अधिक वैचित्र्य ! काळोखांत पेटलेला तो हट्ट ! आपण लक्ष वेधून घेऊं शकूंच, याविषयीचा तो नळ्यांत भपकारणारा आत्मविश्वास ! छद्मी आणि निरागस ! काळोखावर—अज्ञातावर—स्वतःचें अस्तित्व चिताडण्याचें तें बटवटीत धारिष्ठ्य ! उफाळणारें ! एकेका उडीनिशी

काळोखाच्या गळ्याचा घोट वेणारें. सुखदुःखाचें कोडें उलगडल्याचें तें निःशंक आश्वासन ! स्वप्नसृष्टी प्रत्यक्षांत आल्याचा तो पुकारा !

एका इमारतीवरून एक कृत्रिम धवधवाच कोसळतो आहे. दुसरीकडे चित्रांचा पट नजरेपुढून चालला आहे. एका चित्रमय नियतकालिकाचीं पानेंच जणू उलटलीं जात आहेत. अक्षरामागून अक्षरें धावत आहेत. जाहिरात जाहिरातीचा पाठलाग करते आहे. वीअर ग्लासांत ओतली जात आहे.

टाइम-स्केअर ! जगविख्यात टाइम-स्केअर मी चकितपणें पाहतों आहे. न्यूयॉर्कचा आत्मा हा असा आहे का ? इतक्या अभिमानाने, इतक्या निःशंकपणें जाहिरातींच्या या आराशीचें असें प्रदर्शन हें शहर कां करते ? ह्यांत कांही हिणकस आहे, शरम वाटण्यासारखें आहे, याची येथे कोणाला जाणीवच नाही का ?

संदेहाने त्या जाहिरातींकडे मी पाहतों आहे. पण त्या अखंड उत्साहाने माझ्या डोळ्यांसमोर नाचत आहेत. हा झगमगाट स्वतःच्या जीवनांत आणणें तुला अगदी सहज शक्य आहे, असें आश्वासन मला मुक्तपणें देत आहेत. स्वतःवर, स्वतःच्या वढायांवर वेहद खूप आहेत. सुसाट वेगाने पुढे धावणाऱ्या जगाच्या आघाडीवरच्या पताका आपण आहोंत या तोऱ्यांत त्या झगझगताहेत.

आणि त्या उत्साहाची, त्या निःशंकपणाची मोहिनी माझ्या मनावर चढते आहे. सुखाचीं सगळीं साधनें उपलब्ध करण्याविषयींच्या त्या अदम्य आत्म-विश्वासाचें मला अप्रूप वाटतें आहे. सान्या इतिहासांत मनुष्याला असा आत्म-विश्वास कधी वाटला नव्हता. तो इतक्या मुक्तपणें कधी व्यक्त झाला नव्हता.

व्यापार, फायदा, भांडवलशाही हे सगळे शब्द येथे तोकडे पडतात. हें कांही तरी फार मोठें आहे. एक परीने तोटकें असलें तरीदेखील फार मोठें आहे.

या न्यूयॉर्कमध्ये—नव्हे, या अमेरिकन संस्कृतींत—सान्याच गोष्टी मोठ्या आहेत, पराकोटीला नेलेल्या आहेत. येथल्या इमारती आकाशाला जाऊन भिडतात. या शहराचा विस्तार क्षितिजाच्या पलीकडे जाऊन पोहोचतो. येथला व्यवहार मिलियन्समध्ये होत नाही तर बिलियन्समध्ये होतो. येथल्या नियतकालिकांच्या खपाचा हिशोब करायचा, तर दशलक्षांचा गुणाकार करावा लागतो. वेसब्रॉलची टीम येथे स्वतःला 'Giant' असें नाव घेते. वेसब्रॉलच्या सामन्यांना येथे 'World Series' असें नाव निःशंकपणें देतात. येथील दूधपेस्टची ट्यूब 'King Size'ची असल्याचा निर्वाळा कारखानदार देतो.

त्याहून मोठी हवी असल्यास 'Giant Size' ची ट्यूब तुमच्या सेवेला हजर असते. 'न्यूयॉर्क टाइम्स' ची रविवारची भली मोठी आवृत्ती वगळेत मारून पाच मिनिटें चाललें तर हात दुखायला लागतो. ती सगळी आवृत्ती वाचायचें म्हटलें तर आठवडा खात्रीनेच पुरायचा नाही.

एलिझाबेथ टेलरचा नवरा मायकेल टॉड हा 'Around The World In Eighty Days' या चित्रपटाचें यश साजरे करण्याकरिता येथे पार्टी देतो तेव्हा एक स्टेडियमच्या स्टेडियम भाड्याने घेतो. त्याच्या पाहुण्यांनी सारा स्टेडियम भरून जातो. त्यांची करमणूक करण्याकरिता जगांतल्या सान्या देशांतून हत्ती, घोडे, अन्य प्राणी, माणसें आणि वस्तू आणलेल्या असतात. पार्टीच्या वेळीं स्टेडियमच्या मध्यभागी ठेवलेला अवाढव्य केक कापण्याकरिता एलिझाबेथ टेलरला पायच्या चढून एका उंच मंचावर जावें लागतें. अन्नाची नेआण मोटारींतून करावी लागते. आणि हा प्रचंड समारंभ सारी अमेरिका टेलिव्हिजनवर पाहत असते. ह्या अफाटपणावर सगळेच वेहद खूष असतात.

जगांतल्या सगळ्यांत मोठ्या आगवोटी न्यूयॉर्कला येतात. 'Grand Central' हें जगांतलें सर्वांत मोठें रेल्वे स्टेशन न्यूयॉर्कमध्ये आहे. न्यूयॉर्कची लायब्ररी म्हणजे एक प्रचंड ग्रंथभांडार आहे, आणि चित्रसंग्रहांत आपण मागे नाही असें दाखविण्याची न्यूयॉर्कला मोठी ईर्ष्या आहे. न्यूयॉर्कच्या रेडिओ सिटी थिएटरइतकें भव्य आणि बादशाही थिएटर (एक लंडनचा रॉयल फेस्टिवल हॉल सोडला तर) मीं तरी जगांत इतरत्र कोठेच पाहिलेलें नाही. या थिएटरच्या रंगमंचावर प्रचंड प्रकाशझोत फिरत असतात. एकाच वेळीं शेकडो मुली नाचत असतात. नृत्य, संगीत, विदूषकी भाषणें, चित्रपट असे कार्यक्रम एकामागून एक चाललेले असतात. कार्यक्रमांची ही विचित्र भेसळ तेथे खपून जाते. लोकांना हवीशी वाटते. कारण महत्त्व आहे तें भरणेच पणाला !

'Macys' या न्यूयॉर्कच्या डिपार्टमेंट स्टोअरची इमारत अनेक मजल्यांची आहे आणि एका मजल्यावर हिंडलें तरी अर्धा तास लागावा इतका एकेक मजला मोठा आहे. वरखाली जायला येथे धावते जिने आहेत. एलेव्हेटर्स आहेत. तुम्हांला तहान लागली तर कोकाकोलाचीं यंत्रें आहेत. भूक लागली तर तेवढ्याकरिता तुम्हीं बाहेर जाऊं नये म्हणून आंत एक रेस्टॉरंटदेखील आहे. या स्टोअरमध्ये हिंडायचें म्हणजे सारखें गोंधळायला आणि चुकायला होतें. येथल्या विपुलतेने वेडावायला होतें.

इतका ह्यापूर्वी मी एकदाच गोंधळलां होतो, आणि तो म्हणजे मदुरेच्या

देवाल्यांत. तेथे असाच चुकलां, विपुलतेने वेडावलां, आणि ज्या श्रद्धेतून तें देवालय निर्माण झालें तिच्याविषयी इच्छा नसतांना कांहीसा आदर वाटूं लागला. त्या संस्कृतीने निर्माण केलेलें तें देऊळ, आणि ह्या संस्कृतीचें एक महत्त्वाचें वैशिष्ट्य ठरणारा हा डिपार्टमेंट स्टोअर—ह्या संस्कृतीचें साहजिकच हसूं येतें. पण मोकळेपणाने हसल्यावर निराळेच विचार मनांत येऊं लागतात. तें देऊळ बांधण्याकरिता अनेक माणसें उन्हातान्हांत खपलीं असतील आणि त्यांतून अखेर निर्माण काय झालें ? श्रद्धा आणि अंधश्रद्धा ! सामाजिक स्थैर्य ! कर्मठपणाचा आणखी एक बालेकिल्ला ! दारिद्र्यांत जन्मभर खितपत पडलेल्या माणसांना आवश्यक असणारा मानसिक विसावा ! उलट, ह्या नव्या संस्कृतीने निदान प्रांजलपणें समृद्धीची पाठ धरली आणि समृद्धी प्राप्त करून घेतली. उपासमार, रोगराई यांना हद्दपार केलें.

मानवी जीवनाच्या मूलभूत समस्या त्या संस्कृतीने सोडवल्या नाहीत आणि ह्या संस्कृतीलादेखील त्या उलगाडतां आल्या नाहीत. कदाचित त्या कधीच सुटणार नाहीत.

पण त्या निरगाठी उकलल्या नाहीत म्हणून लहानलहान सुरगाठी सोडवून अपरिहार्यतेच्या जाळ्यांतून माणसाने स्वतःची थोडीफार सुटका करून घेतली तर त्यांत वाईट तें काय झालें ? ज्याला हसूं येईल त्याने या संस्कृतीला हसावें. पण हसून झाल्यावर कांही तरी शिल्लक राहतें...

या अमेरिकेंतलीं माणसें कशीं ताठ उभीं असतात. ह्यांच्या सगळ्या हालचाली, सगळें बोलणेंचालणें कसें मोकळें असतें. येथे कोणी स्वतःला कनिष्ठ समजायला तयार नाही. उच्चनीचतेच्या उतरंडी येथे रचलेल्या नाहीत. निदान नित्याच्या व्यवहारांत त्या दृष्टोत्पत्तीस येत नाहीत.

माझें सामान हलवणारा मनुष्य, मला इकडून तिकडे घेऊन जाणारा टॅक्सी-ड्रायव्हर, मला कॉफी देणारा वेटर ! इतकीदेखील लाचारी त्यांच्या चेहऱ्यांवर नाही. त्यांनी माझ्याशीं वागतांना अल्पशी कां होईना पण अदबी दाखवावी, मला आपल्याहून जरा उच्च पातळीवर बसवावें, अशी अपेक्षा करायला मी लहानपणापासून शिकलों होतो. तशी मला सवय झाली होती. त्यामुळे न्यूयॉर्कचा टॅक्सी-ड्रायव्हर जेव्हा माझ्याशीं बरोवरीच्या नात्याने गप्पा मारूं लागला, हास्यविनोद करूं लागला, तेव्हा पहिल्याने क्षणभर मला गांधळल्यासारखें झालें. पण आता

ह्या गोष्टीची सवय झाली आहे आणि एकदम असें जाणवतें आहे की, जें आपण केवळ पुस्तकांत वाचीत होतो तें रोजच्या जीवनांत अगदी सहजपणें घडतांना आपण पाहत आहोंत. तें इतक्या सहजतेने घडतें आहे, की त्याचें अप्रूप वाटलें पाहिजे याची स्वतःला आठवण करून घ्यावी लागते.

ह्या अमेरिकेंत अनेक देशांतलीं, अनेक प्रकारचीं माणसें आलीं. अमेरिकेने त्या सर्वांना आपल्या पोटांत घेतलें, त्यांच्यांतले भेद पुसून टाकले, त्यांना अमेरिकन करून टाकलें. पण काळा माणूस आणि गोरा माणूस यांतला भेद मात्र अमेरिकेला पुसतां आला नाही. तो भेद तसाच राहिला. अमेरिकन संस्कृतीची माणसावर होणारी रासायनिक प्रक्रिया तेथे अयशस्वी ठरली.

आणि तरी न्यूयॉर्कमध्ये काळ्या माणसाच्या हातांत हात घालून गोरी स्त्री जातांना दिसते. गोऱ्या माणसाबरोबर काळी बाई चाललेली दिसते. कधी अशा जोडप्यांचीं मुलें त्यांच्याबरोबर दिसतात. काळ्याभोर रंगापासून गोऱ्यापान रंगापर्यंतच्या अनेक रंगच्छटा त्या कुटुंबांत एकत्र वावरतांना आढळतात. या गोष्टीची गंमत वाटते. कांहीसें चमत्कारीकही वाटतें.

म्हणजे न्यूयॉर्कने हा प्रश्न सोडविला आहे अशांतला भाग नाही. पण ठिक-ठिकाणी त्या प्रश्नाला छेद देण्यांत आला आहे. तो सहज उडवून लावण्यांत आला आहे. न्यूयॉर्कच्या जीवनाला स्वतःची अशी एक गती आहे, त्या जीवनाचें स्वतंत्र असें एक तर्कशास्त्र आहे, आणि धुण्याच्या यंत्रांत निरनिराळ्या रंगांचे कपडे घातले तर जसे त्यांचे रंग एकमेकांत अपरिहार्यपणें आणि चमत्कारीकपणें मिसळतात, तसें कांहीसें न्यूयॉर्कमध्ये झालें आहे. तेथल्या जीवनाच्या तर्कशास्त्रांत काळींगोरीं माणसें घुसळून निघालीं आहेत.

कां कोण जाणे, पण खूपसे कागद टेबलावर असावे आणि त्यांच्यावर पेपरवेट नसावे तसें न्यूयॉर्कमधल्या माणसांकडे पाहिल्यावर वाटतें. असें कां वाटतें, येथल्या माणसांच्या वागण्यांत असें काय वेगळेपण आहे, तें सांगतां येणार नाही. न्यूयॉर्कची अर्थव्यवस्था एखाद्या यंत्रासारखी कार्यक्षम आहे. त्या अर्थव्यवस्थेंत प्रत्येक मनुष्य दुसऱ्या माणसाशीं व्यवस्थितपणें जोडला गेला आहे आणि तरी कांही तरी कुठे तरी उणें आहे.

या कुवेरनगरींत पाय घासटत, घासटत एखादा मनुष्य तुमच्याकडे येतो आणि विचारतो,

“ Can yon spare me a dime ? ”

तुम्ही आश्चर्यचकित होऊन त्याच्याकडे पाहत राहतां. अमेरिकेंत एखादा मनुष्य आपल्याकडे भीक मागतो याचा तुम्हांला अर्थच कळत नाही. कसलेंही मामुली काम करावें आणि शंभरदीडशें डॉलर मिळवावे अशी ज्या देशांत स्थिती, त्या देशांत भीक मागण्यासारखा त्रासदायक धंदा स्वखुपीने कोणी करील हें खरेंच वाटत नाही. मग तुम्ही कोणाला तरी विचारतां आणि तो म्हणतो,

“ He must be an alcoholic. ”

पुन्हापुन्हा अशीं हीं रस्त्यांत चुरगळून टाकलेल्या बसच्या तिकिटासारखीं माणसें तुम्हांला दिसतात. पाय घासटत घासटत तुमच्याजवळ येतात. आणि चेहऱ्यावर लाचारीदेखील आणण्याचा प्रयत्न न करतां वनेलपणें, वेफिकीरपणें तुम्हांला विचारतात,

“ Can yon spare me a dime ? ”

न्यूयॉर्कमध्ये अनेक प्रकारची गुन्हेगारी आहे. तेथे dope-addicts आहेत. सध्या तेथलीं वर्तमानपत्रें किंचाळून सांगत आहेत, की न्यूयॉर्कच्या कांही शाळांतलीं मुलें मोठ्या माणसांना लाजवतील अशा प्रकारचे गुन्हे करीत आहेत. मास्तर त्यांच्यापुढे थरथरा कापतात. हा प्रश्न कसा सोडवायचा तें कोणालाच कळत नाही.

असें असावें याला तशीं कारणें आहेत. अठरापगड लोक या शहरांत राहतात. परदेशांतून अमेरिकेंत स्थायक होण्याकरिता येणाऱ्या माणसांचा लोंढा पहिल्याने या शहरांत उतरतो आणि मग देशभर पसरतो. यामुळे येथल्या जीवनाला मोठें अस्थैर्य आहे आणि तरी सारखें वाटतें की येथे समृद्धी आहे. सुग्नसोयी आहेत. कृत्रिम बंधनें नाहीत. खरें म्हणजे येथे असलें कांही घडूं नये.

पण हें असें येथे घडतें खरें. येथील वातावरणांतच एक प्रकारची अस्थिरता आहे. माणसाच्या वागण्यांत ती कुठे तरी कशी तरी जाणवते. आणि स्क्रायस्क्रेपर्सच्या मध्ये चेंबटलेल्या रस्त्यांवरून चालतांना गुदमरल्यासारखें वाटतें.

पण न्यूयॉर्क मोठें आहे. वर आकाशाला जाऊन भिडलें आहे. सभोवार क्षितिजाला जाऊन भिडलें आहे. संपत्तीचा प्रचंड ओघ या शहरांतून सारखा वाहतो आहे. येथल्या जीवनांत जोम आहे. त्याला प्रचंड गती आहे. ही सारी अस्थिरता पचवून तें जीवन आणखी पुढे चाललें आहे. पुराच्या पाण्याची ओढ जशी जाणवते, तशी ही ओढ मला सारखी जाणवत आहे.

कॅलिफोर्नियांत

विमानाने मी सॅनफ्रॅन्सिस्कोला चाललों आहे. माझ्या मुलीने काउगर्लचा पोषाख केला आहे. तिच्या हॅटचा परीघ तिच्या उंचीइतकाच आहे. कमरेच्या पिस्तुलावर हात ठेवून येईल त्या प्रसंगाला तोंड द्यायला ती सज्ज आहे. टेलिव्हिजन वघून सॅनफ्रॅन्सिस्कोविषयी तिच्या कांही ठाम कल्पना झाल्या आहेत. घोडे दौडीत एकमेकांवर गोळ्या झाडणें हा त्या शहरांतल्या लोकांचा एकमेव उद्योग आहे, अशी तिची खात्री आहे. त्या लोकांपासून आपल्या वावळट आईबापांचा आणि खुळचट भावाचा वचाव करण्याची जबाबदारी तिने स्वतःवर घेतली आहे.

आमचे चिरंजीव (वय वर्षे अडीच) आपल्याला विमानांत बसायचें आहे, असा हट्ट धरून बसले आहेत. आपण विमानांत बसलों आहोंत, असें मी त्याला पुन्हापुन्हा सांगतो आहे. पण त्याला तें पटत नाही. आपण जमिनीवर आहोंत, आणि खिडकीबाहेर जो विमानाचा पंख आहे तें खरें विमान आहे, अशी त्याची भूमिका आहे. त्या विमानांत त्याला बसायचें आहे, म्हणून तो खिडकी उघडण्याचा प्रयत्न करतो आहे. त्याचा प्रयत्न यशस्वी होण्याची बरीच शक्यता आहे. कारण आम्ही बसलों आहोंत तेथे विमानाचा 'इमर्जन्सी एक्झिट' आहे. उडत्या विमानांतून असें तडकाफडकी खाली उतरणें मला तितकेंसे पसंत नसल्यामुळे मी त्याला आवरण्याचा प्रयत्न करतो आहे.

माझी सौभाग्यवती नाकाला सुरकुती पाडून विमानांत फुकट मिळणारें लिमलेट चघळत शांतपणें बसली आहे. "ख्वाय् मेली अमेरिका—फुस्की!" ही तिने अमेरिकेला आल्यापासून घेतलेली भूमिका आजतागायत कायम आहे.

विमानांतले सगळे उतारू डोळ्यांच्या कोपऱ्यांतून तिच्या साडीकडे पाहत आहेत. आमच्याशीं ओळख करून घ्यायची धडपड करीत आहेत. एका

अमेरिकन माणसाच्या पुतणीने एका वंगाल्याशीं लग्न केले आहे. त्यामुळे आमच्यावर जणू त्याचा मालकीहक्क आहे, अशा थाटांत तो माझ्या शेजारीं ठाण मांडून बसला आहे.

युरोपांत प्रवास करतांना त्याला भेटलेल्या शहा नावाच्या मुंबईच्या व्यापाऱ्याची मला माहिती नसावी याचें दुसऱ्या एका अमेरिकन माणसाला आश्चर्य वाटत आहे. मुंबईला माझ्या कॉलेजांतच अडीचशें शहा आहेत, आणि त्यांतला जवळजवळ प्रत्येक व्यापाऱ्याचा मुलगा आहे हें त्याला सांगण्याचा प्रयत्न मी करतां आहे.

माझ्या बायकोने विमानांतच साडी सोडून ती पुन्हा नेसण्याचें प्रात्यक्षिक करून दाखवावें, असा एका अमेरिकन बाईचा प्रेमळ आग्रह आहे. पण माझ्या बायकोने तिला साफ नकार दिला आहे.

एअर-हॉस्टेसने माझ्या अंगावर कॉफी सांडून ती तत्परतेने पुसूनही घेतली आहे. युरोपच्या प्रवासांत एका निष्पाप चेहऱ्याच्या सुकुमार एअर-हॉस्टेसने एका गृहस्थाच्या डोक्यावर जेवणाचा ट्रे उपडा केलेला मी पाहिला आहे. त्यामुळे अंगावर कॉफी सांडल्याचें दुःख न होतां थोडक्यांत बचावलों असा आनंदच मला होत आहे.

विमान सॅनफ्रॅन्सिस्कोला पोहोचतें. मीं केलेल्या विनंतीनुसार एका संस्थेतफें एक गृहस्थ मला विमानांतून उतरून घ्यायला आलेले असतात. मी दिसतांच ते उत्साहाने बोलायला लागतात. मी त्यांना उत्तरें देतो. कांही प्रश्न विचारतो; पण ते तिकडे दुर्लक्ष करून अधिकच उत्साहाने बोलत राहतात. सॅनफ्रॅन्सिस्कोच्या लोकांची ही संभाषण करायची खास पद्धत असावी असा निष्कर्ष काढीत मी गप्प बसतो.

पण त्यांच्या मोटारींत बसल्यावर आमची उतरायची सोय कोठे केलेली आहे तें विचारणें मला अवश्य वाटतें. म्हणून मी तसा प्रश्न विचारतो. पण ते शांतपणें समोर रस्त्याकडे पाहत मोटार चालवीत राहतात. मी बायकोकडे साभिप्राय पाहतों. मोटारींत मागे रेलून बसलेली बायको तटकन् तोल सावरून पोलादाच्या कांबीसारखी ताठ बसते. हा सगळा घोटाळा तुमच्यामुळे झाला, हा नित्याचा अभिप्राय तिच्या नजरेंत असतो.

मी श्वास घेऊन फुफ्फुसें फुगवतो आणि तोच प्रश्न अधिक मोठ्याने विचारतो.

ते गृहस्थ पुन्हा नेभळें हसतात आणि मान हलवून म्हणतात,

“सॉरी ! आता तर मला कांहीच ऐकायला येत नाही. कारण माझा जो कान तुमच्याकडे आहे तो पूर्णपणे बहिरा आहे.”

“पण आम्ही रात्री राहणार कोठे ? सकाळी पुढच्या प्रवासाची काय सोय आहे ?...”

ते पुन्हा हसून म्हणतात,

“ते सगळे माझी बायको तुम्हांला उद्या सकाळी सांगेल. घोटाळा झाला. उशीर झाला म्हणून लग्नगीने निघालो आणि त्या भानगडीत ऐकायचा चष्मा लावायला विसरलो.”

“ऐकायचा चष्मा ?”

मार्गे बसलेली बायको उद्गारते. हा गृहस्थ केवळ बहिराच नसून त्याचे डोकेंही जरा फिरलेले असावे अशी शंका तिला यायला लागलेली असते.

“अग, असें काय करतेस ? ऐकायच्या चष्म्यांच्या जाहिराती नाही का तू वाचलेल्या ?”

मी समजावणीच्या स्वरांत म्हणतो. पण ती अविश्वासपूर्ण मानेला झटका देते, आणि ‘तरी मी सांगत होतं’ हा चेहऱ्यावरचा भाव कायम ठेवते.

अखेर ते गृहस्थ एका मुँटेलमध्ये आम्हांला नेऊन सोडतात, आणि हस्तां-दोलन करून निरोप घेऊं लागतात.

आपण कोठे आहांत आणि आपण पुढच्या मुक्कामाला कसें जायचं त्याची यत्किंचितही कल्पना नसल्यामुळे मी कांहीसा भकासपणे त्यांच्याकडे पाहत राहतो आणि अखेर म्हणतो,

“पण तुमचा टेलिफोन-नंबर तरी देऊन ठेवा.”

मी त्यांचे आभार मानले असें समजून ते पुन्हा कांही तरी औपचारिक बोलतात आणि हसतात. नंतर ते निघून जातात. मी सुस्कारा सोडतो आणि कपडे बदलू लागतो. कपडे बदलतांना जो एक मोक्याचा क्षण असतो त्या क्षणी पुन्हा दार वाजते. मी लग्नगीने कपडे सावरतो आणि दार उघडतो. ते गृहस्थ पुन्हा दारांत उभे असतात. हसत ते आपले कार्ड माझ्या हातांत देतात आणि म्हणतात,

“माफ करा. माझे कार्ड द्यायला मी विसरलो. ह्यावर माझा घरचा आणि ऑफिसचा टेलिफोन-नंबर आहे. आणि हें पाहा, उद्या सकाळी माझी बायको येईल आणि तुमची पुढची व्यवस्था करील.”

मी ह्या वेळीं समाधानाने मनःपूर्वक हसतो आणि ते गेल्यावर त्यांच्या कार्डावर नजर टाकतो. हे बहिरे गृहस्थ पियानो तयार करणाऱ्या एका कंपनीचे प्रेसिडेंट

आहेत असें मला आढळून येतें. मी स्तिमित होऊन त्या कार्डाकडे पाहत राहतां. अमेरिकेंत कुठचाही मनुष्य कुठच्याही पदाला पोहोचूं शकतो, हें अमेरिकन जीवनाविपर्यांचें महान् सत्य त्या क्षणीं स्पष्टपणें माझ्या प्रत्ययास येतें.

सदरहू गृहस्थांच्या बोलबोल्याच्या पत्नीने आता आम्हांला ताब्यांत घेतलें आहे. आपल्या घरीं आम्हांला बसवून ती आमचें पुढे काय करायचें त्याबद्दल टेलिफोन-वरून निरनिराळ्या लोकांशीं विचारविनिमय करीत आहे.

“तुम्हीं तसदी घ्यायचें कांही कारण नाही. मला तुम्हीं पालो आल्टोला नेऊन सोडा. तेथे माझ्या ओळखीचे लोक आहेत. मी चटकन पुढची व्यवस्था करूं शकेन” असें मी तिला पुन्हापुन्हा सांगण्याचा प्रयत्न करीत आहे. पण तिला तें मान्य होत नाही. तिच्या नवऱ्याने तिला आमची पुढची सर्व व्यवस्था करायला सांगितलें आहे, आणि ती आमची सगळी व्यवस्था करणार आहे.

दर वेळीं ती फोनवर अर्धा तास संभाषण करते आणि मग आपण काय बोललों तें टेलिफोन करून आपल्या नवऱ्याला सांगते. अमेरिकेंत इतकी पतिभक्तिपरायण बाई आढळेल अशी मला कल्पना नसल्यामुळे मी थक होतो.

जवळजवळ दोन तास हा कार्यक्रम चालतो. ह्या अवधींत आपण एका पियानोच्या व्हायलिनदाराच्या घरीं आहोंत हें माझा मुलगा मला विसरूं देत नाही. सुरुवातीला तो नुसता हातांनीच पियानो वाजवीत बसतो. नंतर स्टुलावर उभें राहून पियानोच्या पड्ड्यांवर बसलें म्हणजे आवाज अधिक चांगला येतो, असें त्याचें मत होतें.

पहिल्यापासून आम्ही त्याला दटावीत असतो आणि पियानोवर बसण्याचा प्रयोग तो करणार असें दिसून येतांच मी त्याला उचलून बाजूला घेतों. पण घरमालकीण माझा निषेध करून माझ्या मुलाला उत्तेजन देते.

“माझा मुलगादेखील पियानो पायाने वाजवतो.” ती स्पष्टीकरण करते. त्यामुळे नाइलाज होऊन कानांत बोटें घालून आम्ही गप्प बसून राहतां.

अखेर येथेच संध्याकाळ होणार असें वाटूं लागल्यामुळे मी उठून उभा राहतां आणि “आता आपण निघालेंच पाहिजे” असें निर्णायकपणें म्हणतां. तेव्हा नाइलाजाने ती नवऱ्याला टेलिफोन करून माझी भूमिका सांगते आणि आम्ही निघतो.

पालो आल्टोला पोहोचायला तासभर लागतो, असें तिने सांगितलेलें असतें. पण दीड तास झाला तरी पालो आल्टोचें दर्शन घडत नाही. त्यामुळे मी

सूचकपणें म्हणतां, “ बरेंच लांब दिसतें आहे. ”

“ मी नेहमीपेक्षा निराळ्या रस्त्याने आज निघालें आहे, त्यामुळे नक्की सांगतां येत नाही. पण बहुधा आपण रस्ता चुकलों आहोंत. मी नेहमीच रस्ता चुकतें. ” ती हसतमुखाने खुलासा करते आणि ॲक्सिलरेटर दाबते.

थोडा वेळ असाच गेल्यावर मी सूचकपणें म्हणतां,

“ हिंदुस्थानांत जर आम्ही रस्ता चुकलों तर थांबून कोणाला तरी विचारतां. ”

“ माझ्या ओळखीची एखादी पाटी दिसते का तें मी पाहतें आहे. म्हणजे आपण कोठे आहोंत तें कळेल. ” ती शांतपणें मोटार भर वेगाने चालवीत म्हणते.

मी आजूबाजूला पाहतों. एकंदर हवामानावरून व सूर्यप्रकाशावरून आपण कॅलिफोर्नियांतच आहोंत, असा समाधानकारक निष्कर्ष मला काढतां येतो. पण आम्ही असेच जात राहिलों तर टेक्सासमध्ये पोहोचूं, असाही विचार मनांत आल्यावाचून राहत नाही. म्हणून मी विचारतां,

“ ह्या रस्त्याने सरळ टेक्सासपर्यंत जातां येतें, नाही ? ”

“ टेक्सासच कां ? अलास्कापर्यंत जातां येतें. ” ती उत्साहाने म्हणते.

अलास्काला पोहोचण्यापूर्वीच कांही तरी केलें पाहिजे याची तीव्र जाणीव होऊन मी सूचकपणें म्हणतां,

“ इंग्लंडमध्ये मोटारीने प्रवास करतांना आम्ही नकाशाचा उपयोग करीत होतो. ”

“ चांगली कल्पना आहे. पण मला नकाशा बघायचा येतो कंटाळा. ” ती वाई बेफिकीरपणें म्हणते.

“ तेंही बरोबरच आहे. ” मी सगळी आशा सोडून देत म्हणतां.

“ पण माझ्या नवऱ्याला नकाशा चांगला बघतां येतो. त्यामुळे मी रस्ता चुकलें म्हणजे नवऱ्याला फोन करून मी कुठच्या गावांत आहे तें सांगतें. मग नवरा नकाशा बघून मला कुठून कसें जायचें तें सांगतो. ”

ती आपण किती चतुर आहोंत तें मला पटवून देते आणि एका गॅसस्टेशन-जवळ मोटार थांबवते.

ह्या वाईचा नवरा बहिरा कां झाला असावा याची एव्हाना मला कल्पना येऊं लागलेली असते. पण त्याच्याविषयी सहानुभूती दाखविण्याच्या भरीस न पडतां मी मनोमन प्रार्थना करतां, “ देवा ! आज तो आपला ऐकायचा चष्मा घरीं विसरलेला नसूं दे. ”

पण नवऱ्याला विचारण्यापूर्वी गाडींत पेट्रोल भरणाऱ्या माणसाला ती आपण कोठे आहोंत आणि पालो आल्टोला कसें जायचें तें विचारते.

“तुम्ही तीस मैल पुढे आलां आहांत.” तो मनुष्य रुक्षपणें सांगतो.

“तीस मैल ? हें फारच झालें हं. मी नेहमी फार तर दहा-पंधरा मैलांच्या चुका करते.”

ती बाई पेट्रोल-पंप चालवणाऱ्या माणसाकडे संशयाने पाहत म्हणते. आपण तीस मैल पुढें आलों हा त्याचाच गुन्हा आहे, हा भाव तिच्या चेहऱ्यावर स्पष्टपणें दिसतो.

“कॅलिफोर्नियाचा प्रचंड विस्तार लक्षांत घेतां तीस मैलांची चूक म्हणजे कांहीच नाही.” मी तिचा राग कमी करण्याच्या उद्देशाने म्हणतो.

क्षणभर तिला माझें म्हणणें पटतें. ती समाधानाने माझ्याकडे पाहते. पण मग तिला शंका येऊं लागते आणि ती हसून मला म्हणते,

“तुम्हांला विनोदबुद्धी आहे बरें का.”

आता आम्ही योग्य रस्त्यानें चाललेले असतो. पण आमच्या पुढे एक मोठी फर्लांगभर लांबीची ट्रक चाललेली असते. आणि तिच्यामागून आम्ही तीस मैलांच्या राजेशाही वेगाने चाललेले असतो.

“अशा ट्रक्स भेटल्या की संभाळून वागत जा, असें माझ्या नवऱ्याने मला सांगितलें आहे. कारण मागे मीं एक अपघात केला होता.” ती माझ्या प्रश्नचिन्हांकित मुद्रेकडे पाहत स्पष्टीकरण करते.

“आपण अगदी सावकाश गेलों तरी हरकत नाही, बरें का ! तेथे लौकर जाऊन तरी आपल्याला काय करायचें आहे ?” माझी बायको घाईने म्हणते.

तेवढ्यांत मोटारींत झोपलेला माझा मुलगा जागा होतो आणि आपण मोटार चालवणार असा जोरदार आग्रह धरतो. त्यामुळे आम्ही सगळीं हसतो. पण त्याने मोटार चालवली तरी त्यामुळे परिस्थितींत फारसा फरक पडणार नाही, असें माझ्या मनांत आल्यावाचून राहत नाही.

खिसमसनिमित्त परगावीं गेलेल्या एंका प्राध्यापकांच्या घरांत आम्ही तात्पुरते राहत आहोंत. चोहों बाजूंना काचेच्या भिंती असलेल्या ह्या यंत्रसज्ज घरांत मी सुखाने कोचावर लोळत पडलों आहे.

बाहेर थंडी आहे, पण तळघरांतलें एक यंत्र घरांतलें उष्णतामान सुखकारक पातळीवर ठेवण्याकरिता रात्रंदिवस रात्रत आहे. आपण दिलेल्या हुकुमानुसार

अन्न शिजविणारी आणि तें शिजलें की बंद पडणारी (आणि तरीही अन्न पुरेसें गरम ठेवणारी) भट्टी स्वयंपाकघरांत सेवेला सज आहे. अन्न शिजवायचें नसलें तर शीतपेटिकेंतले अन्नाचे डवे केव्हांही काढावे आणि डवे उबडण्याच्या यंत्राखाली धरावे. कपडे धुवायचें यंत्र आपलें काम करून आपोआप गप्प बसलें, की ते कपडे वाळवण्याचें काम करणाऱ्या यंत्राच्या स्वाधीन करायचे. जेवण झालें की खरकटीं भांडीं यंत्राच्या स्वाधीन करायचीं आणि दुसऱ्या जेवणाच्या वेळीं धुवूनपुसून तयार असलेल्या बशा यंत्रांतूनच बाहेर काढायच्या. करमणूक हवी असली तर पडल्यापडल्या हातांतले स्विच फिरवायचे, की दहा फूट अंतरावर असलेला टेलिव्हिजन सुरू होतो आणि रंगीत चित्रपट दिसूं लागतो.

बरे, दिवसभर जागच्या जागीं बसून आपण लड्ड होत आहोंत असें वाटूं लागलें, तर आणखी एका यंत्रावर स्वार व्हायचें; म्हणजे तें तुम्हांला पुरेसे हिसके देऊन सडपातळ करतें.

मी मुंबईहून आणलेलें एकमेव घरगुती यंत्र ह्या सर्व यंत्रांची हौसेने देखभाल करीत आहे. माझा मुलगा काचेच्या भिंतींतून पलीकडे जाण्याचा प्रयत्न करीत आहे. माझी मुलगी पियानो वाजवून मला इंग्रजी गाणें म्हणून दाखवते आहे आणि त्याच वेळेला “सुवराऽऽऽ स्वकुलतारक सुता” हें गाणें मी आपल्या मतें गळ्यावर म्हणतो आहे.

तेवढ्यांत स्वयंपाकघरांतून हाक येते. “बसून काय राहतां नेहमी आळशा-सारखे? जरा एवढें काम केलेंत तर कांही विघडायचें नाही.”—एवढा व्यापक आशय हाक मारतांना लावलेल्या स्वरांत असतो.

मी ‘किलोस्कर’ मासिकाच्या मुखपृष्ठावरील उत्साही तरुणाप्रमाणे हसतमुख राहण्याचा प्रयत्न करीत स्वयंपाकघरांत जातो. बायको माझ्या चेहऱ्यावरील हास्याकडे दुर्लक्ष करीत म्हणते,

“ह्यांचें इस्तरीचें टेबल कुठे आहे?”

“ह्या इथे कुठे तरी आहे, असें ते लोक म्हणाले होते.” मी एका नितळ भिंतीकडे बोट दाखवीत म्हणतो,

“इथे? ह्या भिंतींत?”

बायको अविश्वासाने माझ्याकडे पाहते आणि भिंत चाचपते. भिंतींतले इस्तरीचें टेबल फटदिशीं माझ्या डोक्यावर पडतें.

संसारनाटकांतील आपली भूमिका आपण व्यवस्थित पार पाडली असें समजून डोकें चोळीत मी बाहेर जाऊं लागतो. पण तेवढ्यांत एका यंत्राचा धडधडाट सुरू होतो.

मी मागे वळून पाहतों आणि संशयाने त्रायकोला विचारतो,

“तें कसलें यंत्र सुरू केलेंस ?”

“डिशवॉटर. कां ?” कामांत मग झालेली त्रायकोला त्रासिकपणें विचारते.

“डिशवॉटर !”

माझ्या कपाळाला आठ्या पडतात. कारण यंत्रांतून येणारा आवाज ऐकून बशा विसळल्या जात नसून त्या भरडल्या जात आहेत असें मला वाटतें. क्षणभराने शंका बळावते आणि मी म्हणतो,

“अग, नक्की तें बशा धुवायचेंच यंत्र ना ? मला वाटतें की तें कचऱ्याची विल्हेवाट लावायचें यंत्र असावें.”

यंत्रांतून येणारा घडमघडम असा आवाज ऐकून घरमालकाच्या बशांचा एव्हाना चुराडा झाला असेल अशी मला खात्री वाटूं लागते आणि मी किंचाळतो,

“अग, अग—बघ तरी जरा. दोनचार बशा शिल्क राहिल्या असल्या तर तेवढ्या तरी काढ.”

माझी त्रायकोला शांतपणें मला विचारते,

“परमेश्वराने मला कांहीच अक्कल दिली नाही असें का वाटतें तुम्हांला ?”

तिचा अपमान करायचा माझा हेतू नसतो. पण बशांचा चुरा पिशवींत घालून घरमालकाच्या स्वाधीन करायचा प्रसंग आपल्यावर येऊं नये असेंही मला तीव्रपणें वाटत असतें. त्यामुळे तें यंत्र उघडून आंत काय चाललें आहे तें मी पाहूं लागतो. आंतलें दृश्य फारच समाधानकारक असतें. सावणाचें पांढरेंशुभ्र फेसाळ पाणी बशांच्या पोटांना खेळकरपणें गुदगुल्या करीत असतें. मी सुटकेचा निःश्वास सोडतो. पण तेवढ्यांत यंत्रांतलें तें फेसाळलेलें पाणी भराभर नाहीसें होत आहे असें माझ्या दृष्टोत्पत्तीस येतें आणि त्याच वेळेला पायांना कांही तरी ओलेंओलें लागतें. मी चटकन यंत्र बंद करून खाली पाहतों. स्वयंपाकघरांत सर्वत्र सावणाचें पाणी अवखळपणें वाहत असतें.

त्रायकोली नजर माझ्या अंगाला आरपार भोक पाडीत असलेली दिसते, आणि तिला बोलायची संधी न देतां मी हातांत स्पंज घेऊन आज्ञाधारक अमेरिकन नवऱ्याप्रमाणे स्वयंपाकघर पुसूं लागतो.

स्वयंपाकघर पुसून झाल्यावर मी निमूटपणें बाहेर जाऊं लागतो. तेवढ्यांत त्रायकोला म्हणते,

“आता काम करणार का थोडेंसें ?”

‘मग इतका वेळ काय करीत होतां ?’ असे उद्गार अगदी माझ्या तोंडावर

येतात. पण आपली बाजू कशी लंगडी आहे तें ध्यानांत आल्यामुळे गप्प राहतों आणि तिच्याकडे प्रश्नार्थक मुद्रेने पाहतों.

“जरा पाव आणि दूध घेऊन या.”

आपण कांही तरी मामुली काम सांगत आहोंत अशा स्वरांत बायको सांगते. पण मला मात्र विजेचा धक्का वसल्यासारखें होतें. कारण प्राध्यापकमहाशयांनी शहराच्या गजबजाटापासून शक्य तितकें दूर राहायचें ह्या भूमिकेने घर बांधलेलें असतें, आणि अगदी जवळचें सुपरमार्केट तेथून दीड मैल अंतरावर असतें. घर आणि बाजार ह्यांना जोडणारें मोटारगाडी नामक यंत्र या गरीब हिंदुवासिया-जवळ नसतें.

“पण चांगलें आठवड्याचें सामान आणून ठेव, असें सांगितलें होतें ना मीं तुला ?” मी तावातावाने विचारतो.

“बाकीचें सगळें आणलें आहे. पण आठ दिवस काय शिळा पावच खायचा की काय ?” बायको पृच्छा करते.

मी आपल्याशींच पुटपुटत बाहेर जाऊं लागतो, तेव्हा बायको कनवाळूपणाने म्हणते,

“बस वगैरे असेल इथे एखादी. पुण्यांतसुद्धा बसेस आहेत. मग अमेरिकेंत नाहीत असें कसें होईल ?”

मी आपल्याशींच पुटपुटत खरेदी करण्याच्या तयारीने बाहेर पडतो. मी बाहेर पडतो आहे असें पाहून सामानाची यादी फुगूं लागते. शेवटीं मला मणभर सामान आणावें लागणार, असें माझ्या ध्यानांत येतें.

मी बाहेर पडतो. येथून एखादी बस गावांत जाते का, असें रस्त्यांत कोणाला तरी विचारायचा माझा इरादा असतो. पण रस्त्याच्या कडेला उड्या मारीत कांही तरी टिपणारी एक कोंबडी सोडल्यास दोन पायांवर चालणारा एकही प्राणी मला तेथे दिसत नाही. चार चाकांवरून भरधाव जाणाऱ्या माणसांशीं संभाषण करणें अंमळ अवघड असल्यामुळे मी मुकाट्याने चालूं लागतो. थोडा वेळ चालल्यावर मोटार उभी करून कोणाच्या तरी पेटींत पत्रें टाकणारा पोस्टमन मला दिसतो. आनंदाने धावत त्याच्याजवळ जाऊन मी विचारतो,

“येथे एखादी बस आहे का गावाकडे जाणारी ?”

“बस ? कॅलिफोर्नियांत बस नाही. येथे सगळ्यांच्या गाड्या असतात.” तो सांगतो.

“तर मग मला चालतच जायला हवें.” मी चेहरा पाडून म्हणतो.

“ चालत ? येथून तूं गावापर्यंत चालत जाणार ? ”

‘ चालत ’ हा शब्द उच्चारतांना त्याचा आवाज दोन्ही वेळां चिरकतो. मी अश्मयुगांतला रानटी मनुष्य आहे, असें मला वाटायला लागतें.

“ तूं जातो आहेस त्या दिशेने मी जात असतो तर मी तुला माझ्या गाडींतून नेलें असतें.” पोस्टमन दिलगिरीपूर्वक म्हणतो आणि आपली मोटार सुरू करतो.

मी मुकाट्याने चालूं लागतो. ‘ घोडा घोडा म्हणतात तो हाच ’ असें आश्चर्याने उद्गारणाऱ्या ऋषिकुमारांप्रमाणे माझ्याकडे पाहत चार चाकांवर स्वार झालेले अमेरिकन भरधाव पुढे जात असतात.

सुपरमार्केटमध्ये विक्रेते नसतात. फळ्यांवर आणि शीतपेठ्यांत सगळे पदार्थ ठेवलेले असतात. पदार्थांच्या डोक्यांवर त्यांच्या नावांच्या व किंमतींच्या पाट्या असतात. तेथे मिळणारी एक ढकलगाडी घेऊन आपण दुकानांत हिंडायचें आणि हवे असतील ते जिन्नस ढकलगाडींत टाकीत राहायचें. सरतेशेवटीं काउंटरजवळ जिन्नस पिशवींत घालून मिळतात आणि अर्थांत विलही मिळतें.

मी ढकलगाडी घेतों आणि हातांतली यादी सरसावतो. ‘ दूध ’ असें मी मनाशीं म्हणतो आणि फळ्यांवरचे जिन्नस व त्यांच्या नावांच्या पाट्या पाहत सुपरमार्केटला प्रदक्षिणा घालतो. मथुरेच्या देवळाला प्रदक्षिणा घातल्यासारखें वाटतें. शेवटीं ह्या सुपरमार्केटमध्ये दूध नाही असा निर्णय मी घेऊं लागतो, तेवढ्यांत मी जेथून निघालों तेथे येऊन पोहोचतो आणि शीतपेटींत बसलेले दुधाचे कागदी डबे मला दिसतात.

मला हवे असतात तितके डबे ढकलगाडींत टाकून मीं खिशांतली यादी पुन्हा बाहेर काढतो आणि ‘ पाव ’ असें मनाशीं म्हणत सुपरमार्केटला पुन्हा प्रदक्षिणा घालतो.

अशा रीतीने सगळीं खरेदी करायला मला अर्थांतच तास-दीड तास लागतो. आणि पाचसहा मैलांचा फेरफटकाही होतो. माझ्या मागून आलेले लोक गाड्या भरभरून खरेदी करून माझ्या आधी कसे जात आहेत याचें मला आश्चर्य वाटतें. आणि काउंटरवरचा मनुष्य माझ्याकडे पाहून गालांतल्या गालांत कां हसत आहे त्याचा विचार करीतच मी विलाची वाट पाहतों.

“ हवा छान पडली आहे. ” तो म्हणतो.

“ वा ! फारच छान. ” मी म्हणतो.

“वाईट इतकेंच की रात्रीं वादळ होणार आहे. हवामानखात्याने जाहीर केलें आहे.”

तो बिल तयार होईपर्यंत संभाषण लांबवतो. असल्या फालतू संभाषणांत लक्ष घालण्याच्या मनःस्थितींत मी नसतां. त्यामुळे औपचारिकपणें हसून मी बाहेर सरकतां.

धापा टाकीत घरीं पोहोचल्यावर बायको काम केल्याबद्दल माझें उपरोधपूर्ण कौतुक करते. मी तिकडे दुर्लक्ष करतां आणि म्हणतां,

“चहा कर बरें आधी.”

“अय्या. चहा आणायला सांगायला मी अजिबात विसरलें.” बायको वावभर जीभ बाहेर काढते.

मी कावतां, आणि ओरडतां,

“हें पाहा. मी साफ सांगतां की मी आता चहा आणणार नाही. आणि तरोसुद्धा आत्ताच्या आत्ता चहा पाहिजे. जा तूं आता मार्केटांत आणि घेऊन ये चहा. आत्ताच्या आत्ता.”

हिची आता चागली धिंड निघणार याचा आनंद त्या रागाच्या भरांतदेखील मला झाल्यावाचून राहत नाही.

“मी आता जाणारच आहे नाही तरी. आपली शेजारीण नेणार आहे मला आपल्या मोटारींतून.” बायको शांतपणें म्हणते.

“शेजारीण ? कोण शेजारीण ? तिची कधी ओळख झाली तुझ्याशीं ?” मी गोंधळून विचारतां.

“मघाशीं येऊन तिनेच ओळख करून घेतली. तिच्याकडे कोणी तरी दिलेली एक साडी आहे. ती नेसायला शिकायचें आहे तिला.” बायको पदर सावरीत स्पष्टीकरण करते.

तेवढ्यांत शेजारीण मोटार घेऊन येते आणि मुलांना माझ्या स्वाधीन करून बायको सुरदिशीं तिच्या मोटारींतून जाते.

मी हिरमुसला होऊन मुलांना संभाळीत बसतां. आपणही धोतर नेसून अमेरिकेंत हिंडावें असा धाडसी विचार माझ्या मनांत येत राहतो.

संध्याकाळ झाली आहे. आम्ही सगळीं टेलिव्हिजनला चिकटून बसलों आहांत. एकोणिसाव्या शतकांतल्या कॅलिफोर्नियांतील जीवनावर आधारलेली कथा

टेलिव्हिजनवर चित्रित होत आहे. घोडे दौडत आहेत. तडाखेवंद गोळीबार चाललेला आहे.

मुलें आनंदाने हा प्रकार पाहत आहेत. मी टेलिव्हिजनवरच्या कार्यक्रमांच्या हीन अभिरुचीवद्दल नाक उडवीत नापसंतीचे उद्गार काढतो आहे. पण टेलिव्हिजन पाहायचा सोडून उच्च अभिरुचीचा एखादा ग्रंथ वाचत बसण्याचें सत्कृत्य माझ्या हातून घडत नाही. वायकोही सुखाने बसली आहे. फक्त स्वयंपाक करायला उठायला हवें याचीच तिला चिंता वाटत असते.

एवढ्यांत धडाडधुडुम असा आवाज कानांवर येतो. मी बाहेर पाहतो. आकाश भरून आलेलें असतें. झाडें पिळवटत असतात. विजा कडकडत असतात. वादळ सुरू झालेलें असतें. आधुनिक सुखसोयींनी सुसज्ज अशा घरांत सुरक्षितपणें बसून बाहेरचें वादळ पाहण्यांत फार गंमत असते. त्यामुळे टेलिव्हिजन पाहतांपाहतां आम्ही मधूनमधून वादळाची गंमत पाहत असतो. वादळाचा जोर सारखा वाढत राहतो.

टेलिव्हिजनवरचा कार्यक्रम संपून 'कॅलिफोर्निया—कॅलिफोर्निया' असें गाणें चालू असतें. तेवढ्यांत पडद्यावरचें चित्र अदृश्य होतें. आम्ही आश्चर्याने इकडेतिकडे पाहतो आणि विजेचे दिवे गेले आहेत असें आमच्या ध्यानांत येतें.

—बरोबर ओळखलेंत ! विजेच्या प्रवाहांत वादळामुळे विघाड झालेला असतो.

सिगारेट ओढीत असल्यामुळे सुदैवाने जवळ असलेल्या काडीपेटींतली काडी मी शिलगावतो आणि त्या यंत्रसज्ज घरांत विजेशिवाय चालवतां येईल असें एक तरी यंत्र आहे का तें चाचपडत पाहूं लागतो. दुदैवाने फळांचे डबे फोडायचें यंत्रदेखील विजेवर चालणारें असतें.

मी दहादा ठेचकळून आणि बरोचशी शोधशोध करून एक जुना स्कू-ड्रायव्हर मिळवतो आणि त्याच्या साहाय्याने अननसाचा डबा फोडूं लागतो.

कॅलिफोर्नियांतील कांही प्राणी

खिसमसनिमित्त वाहेरगावीं गेलेल्या एका प्राध्यापकांच्या प्रशस्त आणि यंत्रसज्ज घरांत मी तात्पुरता राहतों आहे. सकाळची वेळ आहे आणि मी कोचावर लोळत पडलों आहे. रस्त्यावरच्या पेटींत टाकलेला ताजा पेपर आणायचा आळस करून आदल्या दिवशींचाच पेपर मी चाळतां आहे. पेपरांत येथील पोस्ट ऑफिसाने कुत्र्यांच्या मालकांना (म्हणजे आम अमेरिकन जनतेला) दिलेला इषारा वाचून मला गंमत वाटते आहे. तो इषारा असा :

“घरमालकाचा कुत्रा पोस्टमनच्या अंगावर भुंकत धावून आल्यास, कुत्रा आवरण्याविषयीं पोस्टखातें त्याला एकदा सूचना देईल. ह्या सूचनेनंतरदेखील जर पोस्टमनच्या अंगावर कुत्रा धावून आला, तर त्या घरीं पत्रे देणें ताबडतोब बंद करण्यांत येईल. कुत्रा पोस्टमनला चावल्यास ताबडतोब पूर्वसूचनेशिवाय पत्रे देणें बंद करण्यांत येईल.”

आपल्या नवऱ्यापेक्षा अगर बायकोपेक्षादेखील जेथे माणसें कुत्र्यावर अधिक प्रेम करतात अशा या अमेरिकेंतल्या पोस्टखात्याने कुत्र्यांविषयीं इतकी चिडखोर भूमिका कां घ्यावी तें मला कळत नाही. कुत्रा जवळ आला की डोळे मिटून किंचाळी मारणाऱ्या माझ्या बायकोशीं या विषयावर चर्चा करावी अशा हेतूने मी स्वयंपाक-घरांत जातो तोंच तेथे शेजारची एक मुलगी येते. त्यामुळे मी लगबगीने माघार घेतों आणि आंत जाऊन पायजमा बदलून शर्ट-पाटलोणींत स्वतःला अडकवतो.

मी ज्यांच्या घरीं राहतों आहे त्या प्राध्यापकांचे वरेच पाळीव प्राणी आहेत. दोन कुत्रीं, एक घोडा, सहा बंदकें आणि चार कोंबड्या इतका त्यांचा परिवार आहे. पण त्यांच्या पश्चात आम्हांला तसदी पडूं नये म्हणून त्यांनी ह्या परिवाराला खुराड्यांत व तबेल्यांत बंद करून ठेवलें आहे, आणि त्यांच्या खाण्या-पिण्याची व्यवस्था करण्याचें काम त्यांनी ह्या शेजारच्या मुलीवर सोपवलें आहे.

ही तेराचौदा वर्षांची मुलगी नेहमी आपल्या घोड्यावर स्वार होऊन हिंडत असते. घोड्याची तिला ही जी विलक्षण आवड आहे त्याविषयी तिच्या वडिलां-जवळ मीं परवाच कौतुक व्यक्त केले. तेव्हा मीदेखील दोन मुलांचा बाप आहे हें लक्षांत घेऊन ते म्हणाले,

“त्याचें असें आहे, ह्या आडनिड्या वयांत मुलींना घोड्यांचा तरी नाद लागतो, नाही तर तरुण मुलांचा तरी. आणि घोडे हे तरुण मुलांपेक्षा कमी त्रासदायक असल्यामुळे आम्हीं तिला घोडा घेऊन दिला आहे.”

त्यांची भूमिका मला तेव्हा एकदम मान्य झाली होती. पण नंतर मात्र आसपासच्या त्या वयाच्या सर्वच मुलींचे घोडे आहेत असें दिसून आल्यामुळे मला अमेरिकेंतल्या तरुण मुलांविषयीं अंमळ सहानुभूती वाटली.

घोडा, कुत्रीं, बदकें आदि प्राण्यांच्या भोजनाचा कार्यक्रम व्यवस्थित पार पडतो, आणि एवीतेवी कपडे चढविले असल्यामुळे मी पेपर आणण्याकरिता म्हणून बाहेर पडतो. तेवढ्यांत कुत्र्यांच्या भुंकण्याचा जोरदार आवाज ऐकूं येतो.

घोड्यावर बसून जातांना ती मुलगी माझ्याकडे वळून हसत म्हणते,

“तुमचे दुसरे शेजारी बाहेरगावाहून परत आलेले दिसतात.”

तिच्या विधानाचा विशेष मार्मिकपणें विचार न करतां मी रस्त्यापर्यंत जातो आणि पेपर हस्तगत करून परत येऊं लागतो.

आणि एकाएकी कमरेइतक्या उंचीचे दोन दांडगे कुत्रे मला घेरतात आणि भुंकत माझ्या अंगावर तुटून पडतात. त्यांतला एक सिनेमांतल्या सात्त्विक लॅसीच्या जातीचा असतो; पण त्याच्या मुद्रेवर सात्त्विकतेचा इवलासा अंशदेखील मला दिसत नाही. मी हसून त्यांना चुचकारण्याचा प्रयत्न करतो. पण हास्यविनोद करण्याच्या मनःस्थितींत आपण मुळीच नाही असें ते स्पष्ट करतात, आणि एकाने माझ्या पाठीकडून लचका तोडायचा व दुसऱ्याने पोटाकडून तोडायचा, अशी ते माझी आपापसांत वाटणी करतात. हातांतला पेपर हलवून त्यांना “चले जाव” असें सांगण्याचा प्रयत्न करीत मी मदतीच्या आशेने घराकडे पाहतो. माझी बायको व मुलें तटस्थ कौतुकाने काचेच्या खिडकींतून माझ्याकडे पाहत आहेत असें मला आढळून येतें. एवढ्यांत त्या दोघांतला दांडगा कुत्रा एकदम धावत येतो आणि माझी पोटरी आपल्याबरोबर घेऊन जाण्याचा प्रयत्न करतो.

दोन्ही हात वर करून उड्या मारीत मोठ्याने ओरडावें अशी प्रेरणा मला होते. पण तसें करणें भित्रेपणाचें ठरेल असें वाटल्यामुळे मी एकच हात वर करतो आणि उडी न मारतां नुसता चवड्यांवर उभा राहत ओरडतो,

“Hullo there ! Hey there !”

मी कांही वेळ असें ओरडल्यावर कुत्रांचा मालक बाहेर येतो आणि ओरडून कुत्र्यांना “मागे फिरा ” असें फर्मावितो. एव्हाना दुसऱ्या कुत्र्याने माझी दुसरी पोटरी आपल्यात्रोत्र घेऊन जाण्याचा प्रयत्न केलेला असतो.

मालकाचा हुकूम ऐकून कुत्रे नाइलाजाने मागे फिरतात. मात्र जातांजातां एक कुत्रा भुंकून म्हणतो, “आम्हांला तुझ्याविषयी अजून चांगलाच संशय आहे.” दुसरा गुरगुरत म्हणतो, “हें प्रकरण एवढ्यावरच संपलेलें नाही. लक्षांत ठेव.”

कुत्र्यांनी माघार घेतल्यावर मी त्यांच्या मालकाला हसून ऐटीने म्हणतो,

“कुत्रा चावला तर त्यांत कांही नाही मोठेंसें. पण नंतर चौदा इंजेक्शन घ्यावीं लागतात ही मोठी कटकट असते.”

मालक हसून म्हणतो,

“एवढेंच ना? त्याची नको काळजी. इथल्या सगळ्या कुत्र्यांना इंजेक्शन दिलेलीं आहेत. त्यामुळे ते चावले तरी तसली धास्ती नाही.”

“हो हो ! मग हरकत नाही.”

असें बेफिकीरपणें हसून म्हणत मी घराकडे जातो. मात्र शेजाऱ्याने आपल्या कुत्र्यांना त्यांच्या घरांत अडकवून ठेवलेलें नाही ह्या गोष्टीची नोंद माझी नजर साक्षेपाने करते.

मी घरीं पोचतो तेव्हा अमेरिकन पोस्टखात्याची भूमिका मला पूर्णपणें पटलेली असते. त्याच्याही पुढे जाऊन आता माझे असें म्हणणें असतें की, अमेरिकेंतल्या प्रत्येक पोस्टमनने आपल्याजवळ बंदूक बाळगावी आणि कुत्रा भुंकला रे भुंकला की त्याला ताबडतोब गोळी घालून ठार करावें.

ह्या प्रसंगानंतर घराबाहेर पडण्याचा मला फारसा उत्साह वाटत नाही. कांही तरी वाचीत मी कोचावर लोळत पडतो. दुपारचे बारा वाजतात तेव्हा बायको म्हणते,

“चला, आता जेवूं या.”

“चला चला !”

मी उत्साहाने उडी मारून उठत म्हणतो. कारण इतका वेळ कोचावर लोळून मला चांगलीच भूक लागलेली असते.

“आणि तुमचा मुलगा बाहेर खेळतो आहे, त्याला जरा घेऊन या जेवायला.”

—एवढें तरी काम करा आता, अशी व्यंजना बायकोच्या बोलण्यांत असते. मी दाराबाहेर जातो आणि मुलगा हाक मारतो.

“मी नाही.”

माझा अडीच वर्षांचा मुलगा अपेक्षित उत्तर देतो आणि त्यामुळे तो कोठे आहे तें माझ्या ध्यानांत येतें. मी त्या दिशेला पाहतों आणि चांगलाच दचकतो. माझा मुलगा खेळांतलें पावडें घेऊन जमीन उकरतो आहे आणि त्याच्या शेजारी त्या दांडग्या कुत्र्यांपैकी एक पुढल्या पायांत मुंडी खुपसून बसला आहे असें दृश्य मला दिसतें.

“चल, चल. चावेल तो कुत्रा. चल लौकर.” मी दाराच्या दिशेने मागे सरकत घाईने म्हणतो.

“मीऽ नाहीऽ” माझा मुलगा लडिवाळपणें म्हणतो. आणि मागे कलंडून त्या कुत्र्याच्या अंगावर चक्रे झोपतो.

मी डोळे झाकून घेतों. किंकाळ्यावर किंकाळ्या आता ऐकूं येतील, अशी माझी भयानक अपेक्षा असते. पण त्यांतला कांहीच प्रकार होत नाही. म्हणून मी डोळे उघडून पाहतों, तों तो दांडगा कुत्रा पोट वर करून तंगड्या हलवीत माझ्या मुलाशीं खेळतांना मला दिसतो.

“अरे चल. किती हाका मारायच्या तुला ?” मी त्रासिकपणें म्हणतो.

“मीऽ नाही.” माझा मुलगा निर्धाराने पाय आपटतो आणि मूठभर माती माझ्या दिशेला फेकतो.

आता मात्र मी डोळे वटारतो, आवाज चढवतो, आणि त्याचें बकोट धरून त्याला घरांत नेण्याच्या तयारीने एक पाऊल पुढे टाकतो.

“गुर्रर—भुक—गुर्रर !” माझा चढलेला आवाज ऐकून कुत्रा माझ्याकडे न बघतांच नापसंती व्यक्त करतो, आणि मी घाईघाईने दरवाजा गाठतो.

“हें काय ?” बायको विचारते.

“अग, ऐकत नाही तो. न कां जेवीना आज. भूक लागली म्हणजे येईल आपसुख.” मी रागारागाने म्हणतो आणि जेवायला सुरुवात करतो.

बायको मला ऐकूं येईल असें अपमानकारक स्वगत पुटपुटते आणि मुलीला त्या कामगिरीवर पाठवते. अर्ध्या मिनिटांत ती आपल्या भावाला घेऊन येते.

जेवण झाल्यावर मी पुन्हा कोचावर लोळत पडतो. जरा वेळाने टेलिफोन येतो. त्रासिकपणें उठून रिसीव्हर कानाला लावीत मी म्हणतो,

“हॅलो.”

“तुमचा घोडा...”

“आमचा घोडा!”

मी कांहीशा आश्चर्याने उद्गारतो आणि मग सत्य परिस्थितीची मला आठवण होते.

“हं हं—” मी म्हणतो.

“तुमचा घोडा तबेल्यांतून सुटला आहे आणि आमच्या मागल्या दारीं आला आहे.”

“पण तबेल्याचें दार तर पक्कें लावलेलें होतें.”

“तीं त्या तिकडचीं दोन टारगट पोरे आहेत, त्यांनी उघडलें असेल. तीं नेहमी असले कांही तरी उद्योग करीत असतात.”

“असें, असें. वरें, मी करतो त्या घोड्याचा बंदोबस्त.”

अविचाराने मी असें आश्वासन देतो आणि फोन खाली ठेवतो.

नंतर मात्र परिस्थितीचें गांभीर्य माझ्या ध्यानांत येतें. घोड्याच्या तोंडाजवळ गेलें तर तो चावतो आणि शेपटीजवळ गेलें तर तो लाथ मारतो हें मला माहित आहे. त्यामुळे घोड्याला पकडायचें झाल्यास त्याच्या पोटाला मिठी मारणें श्रेयस्कर, असा निष्कर्षही मीं ह्या माहितीवरून काढून ठेवलेला आहे. पण ह्यापलीकडे घोड्यांच्या मानसशास्त्राचा सूक्ष्म अभ्यास मीं केलेला नाही. त्यामुळे अहिंसात्मक मार्गाने घोड्याचें मन कसें वळवायचें तें मला कळत नाही.

कुत्र्यांच्या गुरगुरण्याकडे धीरोदात्तपणें दुर्लक्ष करून मी आमच्या घराच्या कुंपणापर्यंत जातो आणि हातवारे करून घोड्याला प्रेमळपणें हाक मारतो. जमिनीवरचें थोडेंसें गवत उपटून त्याला लालूच दाखवतो. घोडा एकवार माझ्याकडे पाहून मान वेळावत फुर्र असो आवाज करतो आणि आपल्या समोर पसरलेला गवताचा गालीचा तोंडाने ओरवाडू लागतो.

हा प्रकार दोनतीनदा झाल्यावर माझी मुद्रा उग्र होते आणि मी निश्चयीपणाने एक पाय कुंपणाच्या पलीकडे टाकतो. त्यासरशी इतका वेळ नुसतेच गुरगुरणारे कुत्रे कच्चकन दात विचकतात आणि अंगावर येतात. मी घाईने माझा पाय मागे घेतो आणि मग तो अजून शाबूत आहे याची खात्री करून घेतो.

नंतर कुंपणाच्या अलीकडे राहून घोड्याशीं संभाषण करीत राहण्यापलीकडे अधिक कांही करणें मला अशक्य असतें. तबेल्यांतून सुटलेल्या घोड्याला पकडण्याचें एकही यंत्र या अमेरिकन लोकांनी शोधून काढलेलें नसावें, याचा मला अचंब्रां घाटतो. खरें पाहिलें तर घोड्यांच्या कानांत एखादा रेडिओ बसविण्याची

कल्पना यांना सुचायला हवी होती. घोड्याच्या डोक्यावर हेलिकॉप्टरमध्ये बसून तरंगत राहायचें आणि वरून दोरी सोडून ती अलगद त्याच्या गळ्यांत अडकवायची, हा तबेल्यांतून सुटलेल्या घोड्यांना पकडण्याचा मार्ग जर मला सुचू शकतो, तर ह्या हुन्नरी अमेरिकन लोकांना कां सुचूं नये असा प्रश्न मला पडतो.

एवढ्यांत पलीकडच्या घरांतून एक मुलगी बाहेर येते आणि घोड्याच्या अंगावर ओरडते. त्यासरशी घोडा मागे फिरतो आणि तबेल्याच्या दिशेने चालू लागतो.

अमेरिकन पुरुषांइतकेच तेथील घोडेदेखील अमेरिकन स्त्रियांना धावरतात हें पाहून मला सखेद आश्चर्य वाटतें. ज्या देशांत स्त्रियांचें इतकें वर्चस्व आहे त्याची अधोगती व्हायला फारसा वेळ लागणार नाही, असें माझे भारतीय मन मला सांगतें.

तेवढ्यांत ती अमेरिकन मुलगी हात वर करून मला इशारा देते. त्यासरशी लगवणीने धावत जाऊन मी तबेल्याचें दार सताड उघडून जवळच दबा धरून बसतो आणि घोडा आंत जातांच तबेल्याचें दार शिताफीने लावून घेतों. घोड्याकडे एक विजयी दृष्टिक्षेप टाकून आणि त्या मुलीचे आभार मानून मी घरांत जातो. “फर्स्ट क्लासपैकी चहा कर” असें बायकोला फर्मावतो.

तेवढ्यांत माझी मुलगी धावत येते आणि ओरडते,

“डॅडी ! डॅडी !”

“हां, मला डॅडीफिडी असलें कांही म्हणायचें नाही. चांगलें शुद्ध मराठी ‘बाबा’ म्हणायचें.”

भीमथडी तटांवर बसून अटकेपार जाणाऱ्या पूर्वजांविषयीचा अभिमान माझ्या मनांत जागृत झालेला असतो.

“वरेंऽ. बाबा ! ती काळी कोंबडी आहे ना—”

“हें पाहा, तुझ्या पुस्तकांतल्या काळ्या कोंबड्या आणि पांढरीं बंदकें आणि जाकीट घालणारे ससे यांचा आता मला कंटाळा आला आहे. तेव्हा उगीच माझे डोकें उठवूं नको. मी जरा स्वस्थ पडणार आहे आता...”

“अहो, पुस्तकांतली नव्हे. खरी...”

“खरी ?”

“हो. तिकडे खुराड्यांत नाही आहेत का कोंबड्या ?”

“होय, होय, मग काय झालें त्यांचें ?” मी दुपकन उठून बसत म्हणतो.

“तिथे एक काळी कोंबडी नव्हती कासंकाळी ? आता ती तिथे नाही आहे.”

“च. असं कसें होईल ? आंत आपल्या लाकडी घरांत जाऊन बसली असेल ती.”

मी खुराड्याच्या दिशेने तुरुतुरु धावू लागतो. मुलगी माझ्या मागून धावते. खुराड्याजवळ जाऊन मी कोंबड्या आणि बंदकें मोजतो. मग जमिनीवर झोपून लाकडी घरांत पाहतो. काळी कोंबडी नव्हतीच इथे, असं आत्मविश्वासपूर्वक विधान करतां. पण खुराड्यांतली एक काळी कोंबडी अदृश्य झाली आहे हें मला पटलेलें असतें. म्हणून गुप्त पोलिसी नजरेने टेहळणी करीत मी खुराड्याभोवती प्रदक्षिणा घालतो. ‘क्लक, क्लक’ करीत कोंबडीं आणि ‘क्क, क्क’ करीत बंदकें वात्रट पोरंसारखीं खुराड्याच्या आंतल्या वाजूने माझ्या मागून हिंडतात. प्रदक्षिणा घालतांना खुराड्याच्या जाळीला पडलेलें एक लहानसें भोक मला दिसतें. त्याच्या कडेला एक काळें पीस अडकलेलें असतें.

मी निःश्वास सोडून भकास नजरेने भोवतालीं पाहतो. माझ्यावर पाळत ठेवणाऱ्या त्या दांडग्या कुत्र्यांपैकी एक जांभई देतो आणि आपला जबडा किती मोठा आहे तें दाखवतो. ह्या चांडाळाने त्या कोंबडीला खाली असावी असा विचार माझ्या मनांत येतो आणि माझी कंवर खचते.

तेवढ्यांत आमची शेजारीण मोटार घेऊन दाराशीं येते आणि मला पाहून हात वर करून ‘Hi’ असं म्हणते. मीदेखील निर्जीवपणें हात वर करून ‘Hi’ असं उद्गारतो.

जेमतेम ढोपराखाली येणारी मळखाऊ पाटलोण तिने पेहरलेली असते. वर कोकणांतले बाल्ये घालतात तसलें जाकिट असतें. तुरुतुरु चालत ती माझ्याकडे येते आणि विचारते,

“तुम्हांला बाजारांत वगैरे जायचें आहे का ? मी आमच्या ल्यूसीचे केस कापवून व्यायला चाललें आहे.”

मी पायीं बाजारांत जातां असं कळल्यापासून तिने भयंकर धास्ती घेतली आहे. मी इतका चाललां तर हिंदुस्थानांत परत जाईपर्यंत माझे पाय ढोपरांपर्यंत झिजून जातील असं तिचें मत आहे. त्यामुळे ती बाहेर निघाली की आमच्या-पैकी कोणाला बाहेर जायचें आहे का अशी आस्थेने चौकशी करीत असते.

“ल्यूसी कुठे आहे ? ” तिच्या लहान मुलीचें नांव ल्यूसी असावें अशा कल्पनेने मी विचारतो.

“ही काय ? ” आपल्यामागून लडिवाळपणें धावणाऱ्या केसाळ कुत्रीकडे बोट दाखवून ती म्हणते.

मी थक होऊन तिच्याकडे पाहत राहतों.

“दर वेळेला हिचे केस कापून घ्यायला मला पाच डॉलर खर्च करावे लागतात.” ती प्रेमळ तक्रार करते.

“पण लांब केसांची कुत्री पाळून तिचे केस कापण्यापेक्षा आखूड केसांची कुत्री कां वाळगू नये?” तिला पाहून बाहेर आलेली माझी बायको प्रांजळ शंका उपस्थित करते.

“हाऽहाऽ ! तुम्हांला विनोदबुद्धी आहे बरें का !”

ती बाई मनमोकळेपणाने हसून म्हणते. आपल्याला विनोदबुद्धी आहे हें पटून माझी बायकोदेखील हसते.

एव्हाना हिशेब करून हिंदुस्थानात पाच डॉलरमध्ये आपली निदान दोन वर्षे तरी हजामत होऊं शकेल असा निष्कर्ष मी काढलेला असतो.

तेवढ्यांत कोंबड्या ‘क्लक क्लक’ करतात आणि बंदकें ‘क्क कक्क’ असें छद्मीपणाने उद्गारतात. तेव्हा हरवलेल्या काळ्या कोंबडीची मला आठवण होते. आणि मी कोणत्या गंभीर पेचप्रसंगांत सांपडलों आहे तें त्या बाईला सांगतों.

त्या उत्साही बाईला प्रसंगाचें गांभीर्य उमजतें आणि उत्साहाने ती आणखी एका बाईला आणि तिच्या मुलीला बोलावून आणते. आम्ही सगळीं जणें कोंबडीचा शोध करीत डोंगराच्या उतारावर हिंडूं लागतों. दर झाडावर मी निरखून पाहतों आणि मग वर कोंबडी असली तर तिने खाली यावें या उद्देशाने झाड हलवतों.

पंधरावीस मिनिटें जारीने तपास करूनदेखील काळी कोंबडी आम्हांला सापडत नाही. तेव्हा त्या दांडग्या कुत्र्यानेच तिला मटकावली असावी ही माझ्या मनांतली दुष्ट शंका बलवत्तर होते.

तेवढ्यांत कोंबड्याबंदकांना खाऊं घालणारी आमच्या शेजारणीची मुलगी नेहमीप्रमाणे घोड्यावर बसून तेथे हजर होते. घोड्यावर बसून तिने काळ्या कोंबडीचा शोध करावा असें मी तिला सुचवतों.

“हां ! हां ! काळी कोंबडी होय ? तिची नका करूं काळजी. रोज जेवण झालें की ती फिरायला जाते. संध्याकाळ झाली की परत येते. तिला फिरायला जायला मिळारवें म्हणून तर खुराड्याला तें भोक पाडून ठेवलेलें आहे.” ती मुलगी हसत स्पष्टीकरण करते.

“क्लक् क्लक्. मी तरी मघापासून ह्या खुळ्या माणसाला तेंच सांगत होतें.” एक पोक्त कोंबडी चोच तुकावीत म्हणते.

आपण गाढव आहोंत अशी मनोमन कबुली देत मी माझ्या उत्साही

सहकाऱ्यांना शोध थांबवायला सांगतो आणि घराकडे परततो.

स्वातंत्र्यप्रिय अमेरिकन स्त्रीचा आदर्श ह्या कोंवडीने आपल्यापुढे ठेवलेला असावा, असें मी मनाशीं म्हणतो. सकाळीं नवरा न्याहारी करून बाहेर पडला की त्याच्या मागोमाग मोटार घेऊन बाहेर पडतांना तिने आपल्या मालकिणीला पाहिलें असावें, आणि तें पाहून आपणही मालकिणीचें अनुकरण करावें असें त्या कोंवडीला वाटलें असल्यास त्यांत अयोग्य तें काय ? माझे म्हणणें इतकेंच, की फिरायला जाण्यापूर्वी हिंदी पद्धतीने तिने मला सांगितलें असतें तर बरें झालें असतें.

कोचावर लोळून मी अंमळ विश्रांती घेतों. डोक्यांत तिडबिडणाऱ्या कोंवड्यांचे पाय बांधून त्यांना वळचणीला उलट्या टांगून ठेवतो. तेवढ्यांत प्राध्यापक गेव्हार्ट येतात. त्यांच्याबरोबर मला दुसऱ्या एका प्राध्यापकांना भेटायला जायचें असतें. त्यांच्या चेहऱ्यावर मोठाले ओरखडे उठलेले दिसतात. चेहऱ्यावर नित्याचा अमेरिकन उत्साह दिसत नाही.

त्यांना पाहून माझा मुलगा मुंबईला झालेल्या सवयीनुसार 'काका' म्हणून हसत त्यांच्या गळ्यांत पडण्याचा प्रयत्न करतो. त्यांच्या मांडीवर चढून बसत त्यांच्या खिशांतलें फाउंटनपेन काढून घेऊं लागतो.

पाश्चिमात्य लोक जरी रस्त्यांतदेखील बायकोला बिलगून चालत असले, तरी मुलांवर चार फूट अंतरावरूनच प्रेम करतात हें माहित असल्यामुळे मी त्याला बाजूला घेण्याचा प्रयत्न करतो.

“असूं दे, असूं दे.” प्राध्यापकमहाशय हसून म्हणतात. माझ्या मुद्रेवरचा अविश्वासाचा भाव पाहून ते पुढे म्हणतात,

“मी हिंदुस्थानांत होतो वर्षभर. माझा हिंदुस्थानांत जन्माला आलेला मुलगा चार वर्षांचा झाला तरी अजून 'कडेवर घे' असा आईजवळ हट्ट धरून बसतो.”

हिंदी संस्कृतीचा असा विजय झालेला पाहून मला संतोष वाटतो. तरी पण मी मुलाला उचलून बाजूला घेतोंच. मग प्राध्यापकमहाशयांच्या चेहऱ्यावरील ओरखड्यांकडे पाहत विचारतो,

“आज तुमचें दाढी करायचें यंत्र बिघडलें वाटतें ?”

मी अजून तसलें यंत्र घेतलेलें नाही याचा मला संतोष वाटतो.

“नाही नाही. आज आमच्या मांजराचें आणि शेजाऱ्यांच्या मांजराचें भांडण झालें.”

“म्हणजे तुम्ही झोपलेले असतां त्यांनी तुमच्या बिछान्यांत भांडण केलें की काय ?”

“नाही. त्यांचें भांडण चाललें होतें आमच्या दाराजवळ. मी तें सोडवायला गेलों तेव्हा तीं दोघें माझ्यावर उलटलीं आणि त्यांनी माझें तोंड ओरबाडलें.”

मला हसूं येतें. मी विचारतां,

“म्हणजे त्यांच्याजवळ बसून, ममतेने त्यांच्या पाठीवरून हात फिरवून, तुम्ही त्यांचे एकमेकांत गुंतलेले पंजे हलक्या हाताने सोडवण्याचा प्रयत्न केलात की काय ?”

“नाही नाही.” ते चाचरत म्हणतात आणि मग हसून कबुली देतात, “मी जवळजवळ तसेंच कांही तरी करीत होतो असें म्हणायला हरकत नाही.”

“हिंदुस्थानांत आम्हां मांजरांचीं भांडणें जरा निराळ्या प्रकारें सोडवतां. तेथे प्रत्येकाच्या घरीं धुण्याची काठी नामक एक वस्तू असते. मांजरें भांडायला लागलीं की आम्ही ती काठी उगारून मांजरांच्या अंगावर धावून जातां. म्हणजे मांजरें पळून जातात. आमची ही मांजरांचीं भांडणें सोडवायची पद्धत तुमच्या पद्धतीइतकी सुसंस्कृत नसेल; पण ती पद्धत वापरली म्हणजे मांजराकडून तोंड ओरबाडलें जायची फारशी शक्यता नसते.”

मी नम्रपणें हिंदी संस्कृतीचें त्यांना दर्शन घडवतां. हिंदी संस्कृतीचें श्रेष्ठत्व ते कबूल करतात. थोडा हास्यविनोद होतो. पण नित्याचा अमेरिकन उत्साह त्यांच्या चेहऱ्यावर दिसत नाही. म्हणून मी त्यांच्या उदासीनतेचें कारण विचारतां.

ते म्हणतात,

“Well ! आजचा दिवस एकंदर वाईटच आहे. सकाळींच ही मांजरांची मारामारी झाली. (येथे ते आपल्या गालावरच्या ओरखड्यांवरून हळुवारपणें हात फिरवतात.) तेवढ्यांत माझी मुलगी हुंदके देत आली. म्हणाली, ‘आपल्या पांढऱ्या उंदराने काय केलें आहे तें बघा.’”

“म्हणजे तुमच्याकडे पांढरा उंदीरदेखील आहे वाटतें ?” मी भुवया उंचावून विचारतां.

“उंदीर नाही, उंदरांची जोडी आहे. चार दिवसांपूर्वी त्यांना आठ पिल्लें झालीं. त्यांतलें एक ताबडतोब मेलें. म्हणून आम्ही बाकीच्यांची विशेष काळजी घेत होतो...”

“साहजिकच आहे.” मी सहानुभूतिपूर्वक म्हणतां. प्रसंगविशेषीं डोळ्यांत अश्रू आणायची तयारी करतां.

“पण आज सकाळीं मुलगी पाहते तर आपलीं बाबाउंदराने सात पिल्लांपैकी तीन मटकावून टाकलेलीं होतीं.”

प्राध्यापक गेव्हार्ट बाबाउंदराच्या क्रौर्याचें अंगावर शहारे आणणारें वर्णन करतात. मी त्या क्रूरकर्म्या उंदिराधमाची योग्य शब्दांत निर्भर्त्सना करतां.

“ त्यामुळे माझ्या मुली रडायला लागल्या. माझा मुलगा उंदराला गोळी घालून ठार मारायला निघाला. माझ्या बायकोलादेखील वाईट वाटलें. मग मीं बाजारांत जाऊन चार डॉलरचा नवा पिंजरा आणला आणि त्यांत आम्हीं तीं शिल्क राहिलेलीं पिल्लें ठेवलीं. ”

प्राध्यापक गेव्हार्ट आपल्या दुर्दैवाची करुण कथा पुरी करतात. निदान मला तसें वाटतें. पण तेवढ्यांत आपल्या मुलाने पाळलेल्या सशाची हकीकत सांगायला ते सुरुवात करतात. ह्या चतुर सशाने त्याच दिवशीं आपला पाय मोडून घेतल्यामुळे त्याला हॉस्पिटलमध्ये पाठवावें लागलेलें असतें.

ह्या करुण कथा ऐकतऐकतच आम्हीं त्यांच्या मोटारीकडे जातो. करुण कथांची मालिका संपल्यावर ते म्हणतात,

“ आता माझी कुत्री व्यायला झाली आहे. तिचें सगळें व्यवस्थित झालें म्हणजे मिळवली. ”

“ कुत्री व्यायला झाली म्हणजे येथे तिला हॉस्पिटलमध्ये पाठवतात ना ? ”

“ हो. कांही लोक पाठवतात. पण ते फार खर्चाचें पडतें म्हणून आम्ही आमच्या कुत्रीचें बाळंतपण घरींच करणार आहोंत. ” प्रा. गेव्हार्ट मोटार सुरू करीत स्पष्टीकरण करतात.

“ आमच्या देशांतही कुत्र्यांचीं बाळंतपणें घरींच होतात. ”

मी भारताविषयींची माहिती अमेरिकन जनतेला पुरवायची संधी वाया दवडत नाही.

मोटार चालवतांचालवतां प्रा. गेव्हार्टना कुठल्या तरी महत्त्वाच्या कागदांची आठवण होते. ते घेण्याकरिता म्हणून ते मोटार आपल्या घराच्या दिशेला वळवतात.

त्यांच्या घरापाशी आम्ही मोटारींतून उतरतो, तेव्हा प्रा. गेव्हार्टचीं मुलें उत्साहाने त्यांच्या घराचा पाया खणत आहेत असें दृश्य आम्हांला दिसतें. मी अंमळ वावचळूनच जातो. पण प्राध्यापक गेव्हार्ट अमेरिकन बापाच्या सहनशीलतेने म्हणतात,

“ मुलांनो, तुम्ही काय करीत आहांत ? ”

“ आपली कुत्री व्यायली. ” मुलें घराचा पाया खणणें थांबवून उत्साहाने ओरडतात.

प्रा. गेव्हार्ट यांची कुलुंगी कुत्री त्यांच्या पायांत घोटाळून वातमी खरी

असल्याचा निर्वाळा देते. कुत्री व्यायल्याचा कितीही आनंद झाला तरी त्यामुळे कोणीही आपल्या घराचा पाया खणायला कां उद्युक्त व्हावे तें मला कळत नाही. त्यामुळे मी गोंधळून जागच्या जागीं उभा राहतों.

आनंदप्रदर्शन संपल्यावर प्रा. गेव्हार्ट आपल्या मुलांना तीच शंका शांतपणें विचारतात.

“पण कुत्रीने पिळें या घराखालच्या भोकांत घातलीं आहेत. आणि तेथे आमचा हात पुरत नाही.”

मुलें स्पष्टीकरण करतात आणि प्रा. गेव्हार्ट यांचा मुलगा त्या भोकांत जाणें कसें अशक्य आहे त्याचें प्रात्यक्षिक देण्याकरता पोटावर झोपून भोकांत सरकत जातो. तो बाहेर आल्यावर खात्री करून घेण्याकरिता म्हणून रेनकोट अंगांत घालून प्रा. गेव्हार्ट पोटावर झोपतात आणि हातांत वीजवृत्ती घेऊन त्या भोकांत सरकत जातात. त्यांच्यानंतर मी सरपटत त्या भोकांत जाणें हा अमेरिकन शिष्टाचाराचा भाग आहे की काय, अशी शंका माझ्या मनांत येते. पण अमेरिकन शिष्टाचार कांहींही असले तरी ह्या प्रसंगीं आपण हिंदी शिष्टाचारच पाळायचे असा निर्णय मी ताबडतोब घेतों.

प्रा. गेव्हार्ट भोकांतून बाहेर येतात आणि आंत एक वाकण असल्यामुळे त्या पिळ्यापर्यंत आपला हात पोचणें कसें अशक्य आहे तें मला गंभीरपणें समजावून सांगतात. मीदेखील तितक्याच गंभीरपणें मान हलवून एकंदर परिस्थिती माझ्या ध्यानांत आली असें दर्शवितों.

नंतर प्रा. गेव्हार्ट ‘तुझीं पिळें कृपा करून बाहेर आण’ अशी नम्र विनंती आपल्या कुत्रीला करतात. पण कुत्री लडिवाळपणें कान उडवीत मुरके मारते आणि तसें करायला नकार देते. मग आम्ही सगळींच त्या कुत्रीच्या विनवण्या करतो. पण स्त्रीजातीचा चमत्कारिक हद्दीपणा त्या कुत्रीच्याही अंगीं आहे असें आमच्या निदर्शनास येतें.

“राहीनात कां तीं पिळें तेथे ? डोळे उघडले म्हणजे येतील बाहेर.”

असें म्हणण्याचा मला अनिवार मोह होतो. पण अशी कठोर भूमिका घेणें या सुसंस्कृत पाश्चिमात्य देशांत रानटीपणाचें ठरेल असें वाटल्यामुळे मी गप्प राहतों.

कुत्री आपला हड्ड सोडीत नाही असें पाहून प्रा. गेव्हार्ट आपल्या मुलांसमवेत उत्साहाने घराचा पाया खणूं लागतात.

ती कुत्री आणि मी तटस्थपणें उभीं राहून त्यांच्याकडे कौतुकाने पाहत राहतों.

डि स्ने लँ ड

रंगीबेरंगी पोशाख केलेल्या, उल्हसित प्रवेशद्वारांतून आम्ही या आवारांत शिरलों आणि रोजचें जीवन दारावाहेरच थक्कून मागे राहिलें.

आत एक निराळेंच जग आहे. कालचक्रांतून मुक्त झालेलें. परीकथेंतल्या राजपुत्रासारखें. मृत्यूच्या लांबलचक गारगार वोट्यांच्या आवाक्यापलीकडचें. यक्षांच्या अपार्थिव शरीरांतून रक्ताच्याऐवजी जो पान्यासारखा चमकता आणि कापरासारखा भपकन पेटणारा द्रव वाहत असेल त्यावर पोसलेलें. मनावर चंदेरी चेटूक करणारें.

भूतकाळांत ज्यांचीं पाळेंमुळें खोलवर गेलीं आहेत अशा सांस्कृतिक स्मृतींवर येथे कधी न कोमेजणाऱ्या स्वप्नांचे गेंद फुलले आहेत. इतिहासाच्या दमदार घोड्यावर मांड ठोकून अद्भुत येथे दौडतें आहे. वस्तुस्थिती साहसाला चिरंतन आव्हान देते आहे. भविष्याचा तळपता अग्नित्राण चंद्रावर जायला सज्ज आहे. माणसाच्या आकांक्षांना पडलेल्या आकाशाच्या मर्यादेचा तो भंग करणार आहे.

पण आधी जाणिवेचा प्रादुर्भाव होतो आणि त्या जाणिवेंतून हें सगळें निर्माण होतें. जाणिवेच्या त्या निरागस प्रातःकालीं अर्थ नसतो, नुसते आकारच असतात. संवेदनांचे बुडबुडे फुटत असतात. त्यांच्या पोटांतल्या इंद्रधनुष्याचे रंग सर्वत्र उधळत असतात. जाणिवेच्या यक्षभूमींत तेव्हा प्रत्यक्षाला मजाव असतो. अद्भुताची हिमवृष्टी तेथे सारखी झिमझिमत असते. अनुभवविश्वावर रुपेरी जादू करीत असते. जादूने भारलेली ती सृष्टी येथे अवतरली आहे.

आवारांत सुरवातीलाच आगगाडीचें स्टेशन आहे. पलीकडे गाव पसरला आहे.

आगगाडीचें स्टेशन दगड-विटांचें अगदी खरेंखुरें आहे. स्टेशनाचा

सारा गद्यपणा तेथे आहे. तरी अशी शंका येते, की एखाद्या परीने आपली जादूची कांडी फिरवून हें आत्ता ह्या क्षणीं येथे निर्माण केलें आहे. आणि केव्हाही बघतांबघतां तें अदृश्य होऊं शकेल. तें आकाशांत उडून जाईल आणि त्याचा एक पांडुरका ढग होईल.

आणि त्या स्टेशनाचें नाव आहे मुळी 'Santa Fe' ! आता असें सांगा की 'Santa Fe' हें नाव असलेल्या स्टेशानाने गद्यपणाचा कितीही आव आणला तरी त्यावर विश्वास कोण ठेवील ?

शिवाय आगगाडीचा प्रवास म्हटला म्हणजेच मुळीं माणसाचें चित्त अस्थिर होतें. रोजच्या चाकोरींतून तें बाहेर पडतें. नव्या प्रदेशांची त्याला ओढ लागते. उत्सुकता पुरेशी तापल्यावर मग अवजड चाकांवर बसून अगडबंद एंजिन फासफूस करीत गाडी ओढीत येतें. उच्छ्वासागणीक आश्वासनें देत येतें. सारेंच गतिमान होतें. जगण्याचें स्पंदन ऐकूं येतें—वृत्ती थरारून सोडतें.

आणि अमेरिकेच्या इतिहासांत तर आगगाडीला वेगळेंच महत्त्व आहे. अमेरिकन माणसें कांही आगगाडींत बसून पुण्याला गेलीं नाहीत ! त्यांना जायचें होतें पश्चिमेला. अमेरिकन मनुष्य नित्याच्या जीवनाला विटला की उठून पश्चिमेला जायचा. तेथे विस्तार होता, विपुलता होती, साहसाला आव्हान होतें, स्वातंत्र्याला फक्त हिमतीचें आणि क्षितिजाचें बंधन होतें. रक्तांतल्या अस्वस्थतेचें आव्हान स्वीकारीत माणसांच्या लाटांच्या लाटा अमेरिकेच्या किनाऱ्यावर थडकल्या. तेथून पुन्हा उफाळून पश्चिमेकडे गेल्या. तीन हजार मैलांचा प्रचंड भूखंड पादाक्रांत करीत पुढेपुढे जातच राहिल्या. पॅसिफिक महासागराने अडवले तेव्हाच हीं माणसें थांबलीं.

पण पश्चिमेचा हा प्रवास संपला तरी अमेरिकन माणसाच्या रक्तांतली अस्वस्थता अजून संपलेली नाही. पश्चिम-प्रवासाच्या त्या पराक्रमाची स्मृती हें आता अमेरिकनाचें एक सांस्कृतिक संचित झालेलें आहे. त्या पराक्रमाला जन्म देणारी ती अस्वस्थता त्याच्या रक्तांत कायमची रुजली आहे. आणि म्हणून की काय आगगाडींत बसला की अमेरिकन मनुष्य एकदम अंतर्मुख होतो—वेगळाच होतो.

सांता फे स्टेशनावर आगगाडींत बसलें की पश्चिमेकडचा हा प्रवास आपल्याला घडतो. तीं जंगले, तीं वाळवंटे—माणसापुढे अजून न नमलेला तो निसर्ग. हिंस्र श्वापदे आणि रेड इंडियन लोकांच्या टोळ्या. त्या टोळ्यांशीं उडालेल्या अमेरिकन लोकांच्या चकमकी. कधी न संपणारें एक आव्हान.

आणि ग्रँड कॅनियन ! सांता फेवरून सुटणारी गाडी कृत्रिम ग्रँड कॅनियनमधून

जाते. आणि त्या वेळीं आव्हान, अस्वस्थता ह्या सगळ्याच गोष्टी अप्रस्तुत ठरतात. तेव्हा अफाटपणाचा, भव्यतेचा साक्षात्कार घडतो. तोच फक्त मन व्यापून राहतो.

स्टेशनाबाहेर गाव सुरू होतें. स्टेशनामुळेच निर्माण झालेलें. त्या दोन लोखंडी रुळांवर पोसलेलें. एकोणिसाव्या शतकांतलें. विसाव्या शतकाचा आत्मविश्वासाने पाया घालणारें.

गावांतल्या मोठ्या रस्त्याच्या सुरुवातीलाच शेरिफचें ऑफिस आहे. शेरिफच्या कमरेला पिस्तूल आहे. त्या पिस्तुलाच्या जोरावर गावांत कायदा आणि सुव्यवस्था यांचा अंमल चालतो.

अमेरिकन संस्कृतीने अवघ्या दोन-तीनशे वर्षांत आपलीं पुराणें आणि आपलीं दैवतें निर्माण केलीं आहेत. शेरिफ हें त्या संस्कृतीचें एक दैवत आहे. तें एक सांस्कृतिक प्रतीक आहे.

स्वातंत्र्यप्रिय, साहसी, महत्वाकांक्षी माणसें या देशांत आलीं; पश्चिमेला धावलीं. प्रकृतीशीं झगडून स्वतःचें जीवन निर्माण करूं लागलीं. हीं माणसें एकमेकांशीं जोडलीं जाणें, त्यांचा समाज होणें आवश्यक होतें. नीतिनियमांच्या धाग्यांत ही ओवडधोवड, अणकुचीदार रुद्राक्षें ओवायचीं होती. सरकार तिकडे दूर कोठे तरी राजधानींत होतें, कायदा पुस्तकांत होता. गावांत फक्त एक शेरिफ होता. बऱ्यावाइटाचा निर्णय त्यानेच करायचा, त्याची अंमलबजावणी त्यानेच करायची, अशी पुष्कळदा परिस्थिती असे.

ह्या शेरिफने, त्याच्या अस्तित्वामागच्या तत्त्वावर अमेरिकन समाजाची उभारणी केली. न्यायाच्या आधारेने स्वातंत्र्य अबाधित राहिलें, विकास पावलें आणि म्हणून अमेरिकन पुराणकथांचा हा नायक झाला आहे.

या लुटूपुटीच्या विश्वाच्या दाराशीं हा आपली कचेरी थाडून बसला आहे. कचेरीच्या बाहेर त्याने पाटी लटकावली आहे :

“Lost parents should report here.”

ती पाटी सांगते की येथे नुसता कायदा नाही; येथे माणुसकी आहे. आधी माणुसकी आणि मग कायदा !

ती पाटी असेंही सांगते आहे की, हें जग मुलांचें आहे. ज्यांचीं स्वप्नें अजून तार्जी आहेत, तीं पाहायला लागणारी निरागसता अजून ज्यांच्याजवळ आहे, आणि त्यांच्या सत्याविषयी शंका घ्यायला लावणारें मनोदारिद्र्य ज्यांना अजून प्राप्त झालेलें नाही, अशांकरिता हें जग आहे. या जगांत मुलें हरवूंच

शकत नाहीत. हरवतील त्यांचे आई-बाप मग वेडेपणाने चिंतातुर होतील. त्यांची काळजी येथे घेतली जाईल.

शेरिफच्या ऑफिसवरून पुढे गेलं की Main Street लागतो. दगड बसवून तयार केलेला. खडबडीत, पण मजबूत. घोड्याच्या गाड्या या रस्त्यावरून खडखडत जातात. घोड्यांच्या टापांचा येथे कलदार नाण्यांसारखा खणखणीत आवाज होतो.

मेन स्ट्रीटच्या दुतर्फा जुन्या वळणाचीं दगडी घरे आहेत. हें सगळें बांधकाम मजबूत आणि टिकाऊ आहे. घरांचे आकार ओवडधोवड पण ठसठशीत आहेत. आधुनिक अमेरिकेंतल्या नितळ, गुळगुळीत आकारांना येथे स्थान नाही. ही प्लास्टिकची दुनिया अजून अस्तित्वांत यायची आहे. युरोपांतली कलाकुसर पण या घरांत नाही. अमेरिकेच्या प्युरिटन परंपरेंत तें फारसें बसत नाही. शिवाय तेवढें स्वास्थ्य आणि तसला ऐषआराम यांना अजून पश्चिमेकडच्या या गावांतल्या जीवनांत स्थान नाही.

सारे साधेच आहे. पण या साधेपणांत जोम आहे, कणखरपणा आहे, भूतकाळाची ओशाळगत येथे नाही. पुढलीं शंभर वर्षे हें सगळें असेच राहणार आहे अशी भावनाही नाही. सगळें बांधकाम मजबूत आहे; पण त्यांत एक प्रकारचा जुजबीपणा आहे, तात्पुरतेपणा आहे. हा जुजबीपणा, तात्पुरतेपणा, अमेरिकेंत अनेक बाबतींत आढळतो. या भविष्याभिमुख संस्कृतीचें हें एक वैशिष्ट्य आहे.

या मेन स्ट्रीटवरून असंख्य मुलें चाललीं आहेत. इवलींशीं मुलें, मोठीं मुलें, लाजरीं मुलें, धटिंगण मुलें. त्या सगळ्यांच्या डोळ्यांत औत्सुक्य आहे. चेहऱ्यांवर टवटवी आहे.

ह्या सगळ्यांनी काउ बॉयचा पोषाख केला आहे. पायांत जाड्याभरड्या कापडाच्या जीन्स आहेत. अंगांत तोकडे, कमरेला फिट बसणारे जॅकेट आहे. छातीवर शेरिफचा विल्हा आहे. कमरेच्या जाडजूड पट्ट्याला पिस्तूल लटकावलेलें आहे.

गन हें अमेरिकन संस्कृतीच्या केंद्रस्थानी असलेलें एक प्रतीक आहे. तें प्रतीक पराक्रमाचें आहे, स्वातंत्र्याचें आहे, पौरुषाचें आहे, एकलेपणाचें आहे. अमेरिकेंत आलेल्या माणसाच्या डोळ्यांसमोर स्वप्न होती. त्याच्या हृदयांत स्वातंत्र्याची ऊर्मी होती, छातींत खंबीर हिंमत होती आणि कमरेला गन होती. त्या गनवर हात ठेवून तो एकटाच बाहेर पडला. प्रकृतीशीं झगडला. दैवाशीं त्याने

जुगार खेळला. कमरेची गन तो वेडरपणें चालवूं शकत होता; म्हणूनच स्त्रीचें प्रेम त्याला मिळूं शकलें. आणि तरी तो एकटाच होता. त्याच्या कमरेला गन होती आणि तो एकटा होता. कदाचित म्हणूनच तो एकटा होता.

माणसाने गन बाळगण्यावर कोणी बंदी घालावी हें अमेरिकन माणसाला पट्टेच शकणार नाही. गन बाळगण्यावर निर्बंध नसल्यामुळे येथे अनेक खून होतात, गुन्हे होतात. पौगंडावस्थेंतलीं मुलें गन झाडून आपल्या मनांत कोंडलेली अस्वस्थता रिती करतात. पण म्हणून माणसाने गन बाळगूं नये हें अमेरिकन माणसाला पटत नाही. हातांतली गन गेली तर अमेरिकन माणसाला आपलें स्वत्व आणि पौरुष हिरावून घेतलें गेलें असें वाटेल. अमेरिकन संस्कृतीला नपुंसकत्व येईल.

तलवारीचें अमेरिकन माणसाला कधी प्रेम वाटलें नाही. ह्याचें एक कारण असें की, अमेरिकेंत माणसें वसाहत करीत होतीं, तेव्हा तलवार मागे पडली होती. तिची जागा गनने घेतली होती. पण अमेरिकन माणसाला गनवद्दल प्रेम वाटतें त्याचीं आणखीही कारणें आहेत. तलवार म्हटली म्हणजे नोकझोक आला, ऐटवाज पवित्रे आले, कौशल्याची कलाकुसर आली. तलवार चालवतांना माणसें एकमेकांशीं मिडतात. त्यांच्या भावनांच्या क्रिया-प्रतिक्रिया चालतात. अमेरिकन वृत्तीला हें सगळें मानवत नाही. जें करायचें ते रोखठोकपणें, फापटपसारा न मांडतां करायचें, हा अमेरिकन खाक्या आहे. माणसांच्या भावना एकमेकांत गुंताव्या हें अमेरिकन माणसांना आवडत नाही. माणसांत अंतर असणें त्यांना आवडतें. निदान, पहिल्याने अमेरिकेंत येऊन ज्यांनी तें खंड पादाक्रांत केलें त्यांची अशी वृत्ती होती.

रुंद कडांच्या हॅट्स घालून आणि कमरेला पिस्तुलें लटकावून मुलें मेन स्ट्रीटवरून चाललीं आहेत. त्यांना असें वाटतें आहे की कुठल्याही क्षणीं माणसें घोड्यां-वरून दौडत येतील, बंदुकांचे बार निघतील, आणि चकमकीला सुरुवात होईल.

मेन स्ट्रीटच्या दुसऱ्या टोकाला मोठा चौक आहे आणि त्याच्या पलीकडे परीकथेंतला रुपेरी किल्ला आहे—उंचच्या उंच. बर्फाच्या राशीसारखा पांढराशुभ्र. उंच निमुळते मिनार. त्यांचीं निर्ळीं शिखरें. चिमुकले झरोके. जादूचे दरवाजे. तटांआडची गूढता. राजकन्येच्या चंदेरी प्रीतिकथेला रंगमंच हवा म्हणून उभारलेले ते बुरुज.

किल्ल्यासमोरचा पाण्याने भरलेला खंदक. त्यांत फुललेले राजहंस आणि झोपलेलीं लिलीचीं फुलें. राजपुत्र आणि राजकन्या बुरुजावर येऊन उभीं राहिलीं

की पाण्यांत आणखी दोन लिलीचीं फुलें फुलतील.

खंदकावरचा छोटासा पूल ओलांडला आणि किल्ल्याच्या दिंडीदरवाजांतून आंत गेलें, की परीकथांच्या विश्वांत आपण एकाएकी जाऊन पोहोंचतो.

मध्यभागीं मॅक हॅटरची टी-पार्टी चाललेली असते. मल्यामोठ्या कपत्रशा स्वतःभोवती फिरत असतात. एकमेकींच्या भोवती फिरत असतात. त्यांत आपण वसायचें आणि गरागरा फिरायचें. पार्टीला आलेले सगळेच पाहुणे असे गरागरा फिरत असतात आणि पार्टी संपली तरी त्यांचीं डोकीं गरगरतच राहतात.

पलीकडे पीटर पॅनची रंगीवेरंगी होडी आहे. होडींत बसलें की ती धावायला लागते. मग ती एकदम उडते. अंधाराच्या पोटांत शिरते. अगदी हातभर अंतरावर तारे अंधारांत तरंगत असतात आणि खाली पृथ्वीवरचे दिवे लुकलुकत असतात. वाटें की, आपण पण होडींतून उडी मारावी आणि अंधारांतला एक चिमुकला तारा व्हावें.

मग कॅप्टन हुकचें तें जहाज दिसतें. तो शार्क मासा दिसतो. भराभर इतक्या गोष्टी घडतात की आपण त्या कथेचा एक भागच होऊन जातो. आणि मग घडामोडींच्या या धुमश्चक्रींत आपण गुरफटून गेलेले असतां एकदम होडी जमिनीवर उतरते. साध्यासुध्या सूर्यप्रकाशांत येऊन आपण थांबलों आहोंत असें आढळून येतें.

परीकथेच्या या विश्वांतून इतक्या लवकर बाहेर पडायला माणूस तयार नसतो. तो पलीकडच्या एका गाडींत बसतो. स्नोव्हाइटच्या कथेंत रमतो. अंधारांत लाकडी दरवाजे करर करून उघडतात. कोयत्याच्या पात्यासारखें नाक असलेली जखीण किंकाळी फोडून अंगावर येते. सर्व ठेंगूजी गाणें म्हणूं लागतात. स्नोव्हाइट अंधारांत वितळते.

मानवी प्रेरणांचे आणि अनुभवांचे प्राथमिक, स्वर्गीय आकार गूढ अंधकारांत आपल्या नजरेसमोरून सरकतात. आपल्या अंगावर धावून येतात. आपल्यावर स्निग्धतेची हिमवृष्टी करतात.

परीकथेच्या या विश्वापलीकडे 'Adventure Land' आहे. अद्भुताचे पंख आता गळून पडले आहेत. नाजूकपणाच्या पिसांच्या घरट्यांत बसून राहायची आता आवश्यकता राहिलेली नाही. प्रत्यक्ष जीवनाशीं आता ओळख करून घ्यायची आहे. भीतीचा जवडा उघडून त्यांतले दात मोजायचे आहेत.

अरण्यांतून रस्ता काढायचा आहे. सुसरींनी भरलेल्या अज्ञात नदीच्या पात्रांत होडी लोटायची आहे. वेदरकारपणें प्रवाहाबरोबर वाहत जायचें आहे. संपत्तीने भरलेल्या चोरांच्या अंधान्या गुहांत हिमतीने शिरायचें आहे.

हें सगळें करायला अँडव्हेंचर लँडमध्ये संधी आहे. वास्तवता तेथे अक्राळ-विक्राळ झाली आहे. नाटकांतल्या पात्रांसारखीं तोंडें रंगवून संकटें नाट्यपूर्ण झालीं आहेत. गूढता अधिक रम्यभीषण होऊन गुहांत दडून बसली आहे.

नदी वाहते आहे. वळण घेऊन अरण्यांत हरवली आहे. पलीकडच्या वाजूला रानटी लोकांच्या झोपड्या आहेत. तेथे माणसांचीं मुंडकीं खांबांवर बसवलेलीं आहेत. झाडांच्या बुंध्यांवर अचकट-विचकट मुखवटे रंगवलेले आहेत. भाले रोवलेले आहेत. एखादा विषारी बाण पलीकडून केव्हा सणाणत येईल त्याचा नेम नाही.

चार फळकुटें बांधून उभ्या केलेल्या जुजबी धक्क्यावर आपण होडीची वाट पाहत उभे आहोंत. धक्क्यावर लाकडी पिंपें आणि खोकीं पडलेलीं आहेत. बाण नाही तर भाला आल्यास त्यांच्या आड लपतां येईल. शिवाय कमरेला पिस्तूल आहेच म्हणा. नजरदेखील टेहळणी करण्यांत आता वाकबगार झाली आहे.

होडी येते आणि आपण उडी मारून होडींत बसतो. नावाडी इशारा देतो, “डोकीं वर काढूं नका. पिस्तूलें सज ठेवा.”

होडी सुरू होते.

ती पाहिलीत मगर? केवढा जत्रडा पसरला तिने! होडीला शेपटीचा एखादा तडाखा तिने दिला, तर होडी सहज उलटेल. तिचें लक्षण कांही ठीक दिसत नाही. पाहा कशी आ वासून पुढे येते आहे. पिस्तूल झाडावें काय? पण तेवढ्यांत नावाडीच पिस्तूल झाडतो. मगरीचा जत्रडा लटका पडल्यासारखा बंद होतो आणि तें निर्जीव धूड पाण्याखाली बुडतें.

अरे बाप रे! हा हिप्पो की काय? एकदम पाण्यांतून कसा वर आला तें पाहिलेंत ना? होडी पाठीवर घेतलीन् नाही म्हणून बरें. घाबरायचें वगैरे नाही बरें का! पिस्तूल सरसावून तयार राहायचें.

आणि पाण्याकडेच काय पाहत राहिलांत बावळटासारखे? ते पाहिलेत लांडगे? हरणाच्या पाडसाचे कसे लचके तोडताहेत ते! “अयाई!” काय? हा जंगलाचा न्याय आहे. येथे दुबळ्यांना स्थान नाही. आणि रडूवाईनी खरें म्हणजे हा प्रवास करायला निघायचें नाही.

बसा! खाली बसा! कसे बावळट लोक तुम्ही! किनाऱ्यावरच्या गवतांत

लपून बसलेला तो रानटी मनुष्य दिसला नाही तुम्हांला ? त्याचे पाच-पंधरा मित्र मागे उंच गवतांत दबा धरून बसलेले आहेत. आपण गाफील राहिलों, तर त्यांचे भाले सुटतील. आणि...

येथे गाफीलपणाला जागा नाही. डोळे, कान कसे टकटकीत उघडे पाहिजेत. जरा चुकलें तर इथे कोणी दयामाया करणार नाही. दिलेपणाची किंमत येथे जिवानिशी द्यावी लागते.

अरे बाप रे ! हा कसला आवाज ? रेड इंडियन लोकांची टोळीच्या टोळी भाले घेऊन आरडतओरडत आपल्या अंगावर धावून येत आहे. वळवा, वळवा होडी. अगदी पलीकडच्या किनाऱ्याच्या कडेने चालवा. तरच आपण त्यांच्या भाल्यांच्या फेकीच्या टप्प्याबाहेर राहूं. बचावलों. बचावलों बरें का !

अरे, पण हें काय ? समोर पाहा, केवढा धबधबा नदीच्या प्रवाहांत कोसळतो आहे तो. नदीच्या पात्राच्या ह्या बाजूने होडी चालत राहिली तर थेट धबधब्याच्या धारेंत सापडेल की ! फुटून तुकडे होतील. तिकडे घ्या—तिकडे घ्या होडी. नको, नको. ते पाहा त्या इंडियन लोकांनी भाले सरसावले.

डरतां काय ? हिंमत सोडली तर शिल्लक काय राहणार आहे आपल्याजवळ ? धबधब्याच्या धारेच्या अगदी जवळून होडी नेली आणि मग एकदम वळवली तर अजूनही आपण बचावूं. पण त्याला नजर एकटक हवी. हात स्थिर हवेत. डोकें थंड ठेवलें पाहिजे.

पाहिलीत कशी सफाईने होडी वळवली तें ? बचावलों. आपण पुढल्या संकटांना तोंड द्यायला बचावलों...

टॉम सॉयर ! अमेरिकेच्या लाडक्या मार्क ट्वेनने निर्माण केलेला बालनायक. उनाड, ब्रात्य, उफाळणाऱ्या व्यक्तिमत्त्वाचें अफाट काटें. ह्याच्या अंगांत जीवना-विषयीचा अदम्य उत्साह आहे. तो कोणाला जुमानत नाही. कशानेही दडपून जात नाही. धाडसाचा जळता पलिता हातांत घेऊन हा जीवन जगायला निघाला आहे. मागचापुढचा विचार न करतां एकटाच निघाला आहे. चांगल्या आणि वाइटाचा तो फारसा विचार करीत नाही. मोकळ्या मनाच्या माणसांच्या अंगीं जो सरळपणा असतो तो त्याच्याजवळ आहे. तेवढा त्याला बस आहे. जगण्यांतल्या मौजेत तो रंगला आहे. ती मौज त्याला जिकडे ओढत नेईल तिकडे तो निःशंकपणें जाणार आहे. दुःख त्याच्या वाऱ्याला येईल. पण त्याच्या अदम्य उत्साहांतून

निर्माण झालेली त्याची विनोदबुद्धी त्याला कधीच दुर्मुखलेला राहू देणार नाही.

टॉम सॉयर पूर्णपणे अमेरिकन आहे. त्या प्रचंड खंडावरून जीवनाचा जो एक प्रचंड खळाळता ओघ वाहत गेला, त्याचें एक प्रतीक आहे. आणि म्हणून अँडव्हेंचर लँडमध्ये त्याच्या कथेला स्थान आहे. ज्या पार्श्वभूमीवर त्याच्या साहसी जीवनाची कथा घडते ती इथे हुवेहूब निर्माण केलेली आहे.

ती नदी. नदीतलें तें बेट. त्या बेटावर जाण्याकरिता वेडींवाकडीं ओंडकीं जोडून केलेला रॅफ्ट. त्या बेटावरची ती गुहा. हें सगळें येथे आहे. त्यामुळे तुम्हांला टॉम सॉयर होता येतें. त्याचें तें खळाळतें, उफाळतें जीवन जगतां येतें.

हकलवरी फिनचेंदेखील जीवन तुम्हांला जगतां येतें.

अमेरिकन संस्कृतीने अवघ्या अडीचशे वर्षांत जीं रोमांचकारी पुराणें आणि दैवतें निर्माण केलीं आहेत त्यांचें आणखी एक दर्शन तुम्हांला घडतें.

अँडव्हेंचर लँडच्या पलीकडे 'Frontier Land' आहे. सतत पश्चिमेला सरकणाऱ्या अमेरिकन संस्कृतीच्या सीमारेषेचें हें चित्र आहे. प्रत्यक्षाचा गद्यपण येथे आहे. पण त्या गद्यपणांत जें कणखर नाट्य आहे, जो रांगडा जोम आहे, त्याला कडक मद्याची लज्जत आहे.

लाकडाच्या ओंडक्यांचीं ओबडधोबड घरें. लाकडी कुंपणांमागचीं आवारें. घोड्यांच्या पायाखाली मळलेले धुळीचे रस्ते. फळकुटें जोडून उभ्या केलेल्या टेवलांवर रांगड्या अन्नाच्या शिगोशीग भरलेल्या बशा ठेवून तुमचें स्वागत करणारीं सार्धीं आहारगृहें.

येथलें जीवन साधें आहे. संपत्तीचा संचय येथे अजून झालेला नाही. पण दैन्याचा येथे मागमूसही नाही. येथे माणसें ताठ उभीं राहतात. कोणाच्याही नजरेला नजर देतात. त्यांच्या नजरेंत पारा आहे. जोखडासारख्या मजबूत खांद्यांत रग आहे.

साहसाच्या टापांचा आवाज येथे सारखा कानांवर येतो. बंदुकीच्या चापावर बोट ठेवून हें जग सज्ज आहे असें सारखें वाटतें.

कष्ट करून संपत्तीचा संचय करणारीं, स्वास्थ्य शोधणारीं, समाजाच्या चौकटींत चपखल बसणारीं माणसें अजून येथे यायचीं आहेत. तीं आलीं की नजरेंत पारा असलेलीं हीं माणसें जंगल हटवीत आणखी पुढे सरकतील.

कारण हीं माणसें संस्कृतीच्या सीमारेषेवर वावरणारीं आहेत. यांच्या रक्ताला

जंगलाची ओढ आहे. समाजाशीं हीं नेहमी फटकून असतात. आपला कायदा आपणच करावा आणि मनगटाच्या जोरावर अंमलांत आणावा असा त्यांचा खाक्या असतो. अशीं हीं माणसें अमेरिकेने आपल्याकडे ओढलीं. काम झाल्यावर वाऱ्यावर सोडून दिलीं.

फ्रंटियर लँडमध्ये हीं माणसें नाहीत. पण त्यांचें अस्तित्व जाणवावें असें वातावरण तेथे निर्माण केलेलें आहे. हीं माणसें आणि त्यांचें जीवन हें अमेरिकेचें आणखी एक सांस्कृतिक प्रतीक आहे. ज्या गूढ प्रेरणांनी त्या संस्कृतीला गती मिळाली आहे आणि आकार दिला आहे, त्यांपैकी कांहींचें हें सगुण दर्शन आहे.

फ्रंटियर लँडच्या एका बाजूला रेड इंडियन लोकांचें एक गाव आहे. पाचपंधरा तंबू तेथे दाटीवाटीने बसले आहेत. एकमेकांपासून अलग राहायचें ही अमेरिकन घरांची रीत त्यांना मान्य नाही. सगळा व्यवहार येथे जमिनीवर—आपल्यासारखाच. मातीचीं भांडीं कुंडीं, दगडाची चक्री.

ती संस्कृतीच वेगळी आहे. तिच्यांतलीं माणसें घट्ट कोंडाळें करून जगतात. जीवनाचा तोच किता पिढ्यान् पिढ्या बिनचूक गिरवीत बसतात. कठोर व्रतासारखी आपली परंपरा चालवीत असतात.

आदर वाटावा असें ह्या संस्कृतींत पुष्कळ आहे. पण हीं घरे पाहिलीं, राहणीचें हें चित्र पाहिलें, की कांही तरी उणेपणा जाणवतो. विकासाची ऊर्मी, कसलें तरी एक गूढ प्रेरक बीज येथे नाही, हें ध्यानांत येतें. ह्या चिमुकल्या गावांतल्या बंदिस्त, स्वयंपूर्ण जीवनाला मृत्यूचा शाप मिळाला आहे हें स्पष्ट होतें.

अमेरिकन लोकांनी ह्या रेड इंडियनांचा निर्दयपणें नायनाट करून माणसांहून त्यांना कमी लेखलें, आणि तरी अमेरिकन लोकांना ह्या रेड इंडियनांविषयी विलक्षण आकर्षण वाटतें. त्यांच्या जीवनांत प्राकृतिक असें कांही होतें. एक प्रकारचा निष्पापपणा होता. स्वातंत्र्याच्या शोधाकरिता बाहेर पडलेल्या अमेरिकन माणसाला ह्या गोष्टी साहजिकच हव्याहव्याशा वाटल्या—अजून वाटतात. जंगलांच्या प्रकृतीचा त्याने पराभव केला. पण तसें करतांना आपण कांही तरी गमावले असें त्यांना वाटतें. त्यांनी हें जें गमावले त्याचें प्रतीक म्हणजे फ्रंटियर लँडच्या सीमारेषेवर बसलेलें हें गाव.

फ्रंटियर लँडच्या समोर दुसऱ्या टोकाला 'टुमॅरो लँड' आहे. एका परीने हीदेखील फ्रंटियर लँड आहे. भविष्याच्या सीमेवर आपल्याला घेऊन जाणारी.

पश्चिम पादाक्रांत करण्याचा काळ संपला असला, तरी अमेरिकन मनुष्याच्या रक्तांतली ती ओढ संपलेली नाही. आपलें सध्याचें जीवन त्याला जुजवी, तात्पुरतें वाटतें. जीवनाचें हें घरकुल मोडून त्याला पुढे जायचें आहे. नवे मुख्य पादाक्रांत करायचे आहेत. ह्या त्याच्या स्वप्नांतून 'टुमॅरो लँड' निर्माण झाली आहे.

उद्याच्या जीवनांत ज्या विपुल सुखसोयी अमेरिकन माणसाला मिळणार आहेत त्या सगळ्या येथे तुम्हांला पाहायला मिळतात. काँक्रीटच्या देठांवर कमळासारखें फुललेलें उद्याचें घर तेथे आहे. पाण्याच्या लहानशा तलावांतच मुळीं हें कमळ फुललेलें आहे. उद्याचा रेफ्रिजरेटर, उद्याची कुकिंग रँज, उद्याचा टेलिव्हिजन हें सगळें येथे आहे.

इथल्या सगळ्या सजावटींत नवचित्रकलेने निर्माण केलेल्या विशुद्ध आकारांचा उपयोग केलेला आहे. आकारांवर जीं कांही बंधनें होतीं त्यांतून प्रत्यक्षांतल्या वस्तू आणि कला ह्या दोन्ही गोष्टी आता मुक्त झाल्या आहेत—अधिकाधिक प्रमाणांत त्या मुक्त होणार आहेत.

पण सुखसोयी हें कांही टुमॅरो लँडचे मध्यवर्ती आकर्षण नव्हे. टुमॅरो लँडच्या मध्यभागीं एक प्रचंड रॉकेट आहे. चंद्रावर जायला तें सज्ज आहे, आकाशाचा भेद करून मानवी कर्तृत्वाला नवीं विशाल क्षेत्रें तें उपलब्ध करणार आहे.

रॉकेटमध्ये जाऊन बसलें की थोड्या वेळाने खुर्चीला अडकवलेला पट्टा कमरे-भोवती घट्ट बांधायचा हुकूम सुटतो. दारें बंद होतात. दिव्यांची उघडमीट होते. प्रचंड थरथराट होतो आणि रॉकेट आकाशगामी होतें. रॉकेटमधल्या बसायच्या जागेंत जमिनीवर टेलिव्हिजनचा एक पडदा आहे. छतांत दुसरा आहे. खालच्या पडद्यावर दूर जाणाऱ्या पृथ्वीचें चित्र तुम्हांला दिसतें. पहिल्याने सपाट जमीन आणि जमिनीवरचीं घरे वगैरे दिसतात. मग विस्तृत भूभाग एखाद्या उंचसखलपणा दाखवणाऱ्या नकाशासारखा दिसूं लागतो. कांही वेळाने हेंदेखील दिसेनासें होतें. आणि पृथ्वीच्या पृष्ठभागाचा वक्रपणा नजरेसमोर येतो. नंतर सबंध पृथ्वीचा गोलच तुम्हांला दिसायला लागतो. तो लांब लांब जातो. लहान होतो. आपण चंद्रावर पोहोचतां, तेव्हा तो गोल मोठ्या चंद्रासारखा आकाशांत तरंगतांना आपल्याला दिसतो.

आणि पृथ्वी अशी लांब जात असतांना चंद्र जवळ येत असतो. पहिल्याने गोल दिसत असतो. मग वक्र पृष्ठभाग दिसतो आणि त्यानंतर उजाड भूप्रदेश दिसूं लागतो.

चंद्र पाहून झाला की रॉकेट पुन्हा पृथ्वीवर येतें.'

लुट्टुपुटीचा हा प्रवास एका परीने पोरखेळ आहे. मुलांच्याकरिताच मुळी प्रवासाचा हा आभास निर्माण केलेला आहे.

पण हा नुसता खेळ नाही—नुसता आकर्षक आभास नाही. अस्वस्थ रक्ताच्या आणि विजिगीषू संस्कृतीच्या भवितव्याचा हा धाडसी आलेख आहे. मुलांनी तो पाहायचा आहे आणि मग प्रत्यक्षांत आणायचा आहे.

प्रत्येक संस्कृतीच्या इतिहासांतून आणि स्वप्नांतून तिचीं पुराणें आणि दैवतें निर्माण होतात. श्रेष्ठ कलावंतांच्या प्रतिभेच्या मुशींत तीं घडवलीं जातात. हिंदू संस्कृतीच्या परंपरेतून आणि स्वप्नांतून राम आणि कृष्ण निर्माण झाले. द्रौपदी, उर्वशी, राधा ह्या साऱ्या अशाच निर्माण झाल्या. अमेरिकन संस्कृतीनेदेखील अवघ्या दोन-अडीचशे वर्षांच्या इतिहासांत आपलीं पुराणें आणि दैवतें निर्माण केलीं आहेत. त्या दैवतांचीं देवालये आणि स्मारकेदेखील तेथे उभारण्यांत आलीं आहेत.

डिस्नेलॅंड हें नुसतें एक उद्यान नाही. स्वातंत्र्याचीं स्वप्ने पाहत, वैभव मिळवण्याची उमेद बाळगीत, देवाला आव्हान देत, अस्वस्थ रक्ताचीं शेकडों-हजारों माणसें अमेरिकेच्या सुवर्णभूमींत आलीं. त्यांनी एक नवा समाज आणि नवी संस्कृती निर्माण केली. ह्या विजिगीषू संस्कृतीचें डिस्नेलॅंड हें एक श्रद्धास्थान आहे.

ही सांस्कृतिक श्रद्धा कर्मठपणांतून, जगण्याला दिलेल्या नकारांतून निर्माण झालेली नाही. ती आकंठ जगण्याच्या मोकळ्या आनंदांतून निर्माण झाली आहे. म्हणून डिस्नेलॅंड हें एक उद्यान आहे. जगण्याचा तो मोकळा आनंद ज्यांच्या रक्तांत थुईथुई नाचत असतो अशा मुलांचें उद्यान आहे.

माझी अमेरिकन सायकल

सगळे व्यावहारिक प्रश्न तडकाफडकी सोडवून टाकायचे अशी माझी पद्धत आहे. त्यामुळे स्टॅनफर्डला आल्यावर मी तानडतोत्र राहायला एक जागा मुक्रर केली. जागा तशी उत्तम ! पण तिथे राहायला गेल्यावर बायकोने आपल्या खजाळ स्वभावानुसार माझ्या असें दृष्टोत्पत्तीस आणलें की, तेथून सुपरमार्केट एका मैलावर आहे आणि युनिव्हर्सिटी पाचसहा मैल दूर आहे. बायकोने असें म्हणतांच मी जें जें करीन त्याला नावें ठेवायच्या सवयीबद्दल मी तिची चांगलीच खरडपट्टी काढली. माझे मित्र प्रा. गेव्हार्ट यांनी मला सांगितलें होतें की, त्या जागेपासून सुपरमार्केट दोन मिनिटांच्या अंतरावर आहे, आणि युनिव्हर्सिटी दहा मिनिटांच्या अंतरावर आहे. तेंच मीं बायकोला खडसावून सांगितलें. आणि हिंदुस्थानांतल्या प्राध्यापकांच्या बायकांना जरी लंब्याचौड्या बाता मारायची संवय असली, तरी अमेरिकेंतल्या प्राध्यापकांना आणि त्यांच्या बायकांना अशा वाईट सवयी नसतात याची तिला बोचकपणें आठवण करून दिली.

“पण अमेरिकेंत अंतर मोजतात तें मोटारींतून जायला किती वेळ लागतो त्यावरून. इथून मोटारीने गेलें तर सुपरमार्केटांत दोन मिनिटांत पोचतां येतें. आता आपली तुम्ही मोटार घेणार असलांत, तर गोष्ट वेगळी !” बायकोने थंडपणें स्पष्टीकरण केलें.

“बरें बरें. मग हें आधी सांगायला काय झालें होतें ?” आपलें अवसान दासळलें आहे असें मुळींच न दाखवतां मी खेकसलों.

“विचारलें तर सांगणार ना !” बायकोने हनुवटी तुकवली.

ह्यावर मी गप्प थोडाच बसतो ? मीं तिला चांगलेंच तिखट उत्तर दिलें. पण तें सुचायला मला दोनतीन दिवस लागले. त्यामुळे तेव्हा तरी तें बोलणें तेवढेंच राहिलें.

परिस्थिती कितीही विकट असली तरी डगमगायचें नाही, असा माझा स्वभाव आहे. नव्हे, मराठी माणसांचाच हा स्वभावविशेष आहे, असें मी अमेरिकन माणसांना सतत सांगत असतो. त्यामुळे माझ्याकरिता एक आणि माझ्या बायकोकरिता एक, अशा दोन सायकली विकत घ्यायचा मीं निश्चय केला, आणि जेवतांना तो जाहीर करून टाकला. त्यामुळे तोंडाकडे जाणारा बायकोचा हात तागच्या जागीं थांबला आणि क्षणभर स्फोटक शांतता पसरली.

मग बायको फिस्कारली,

“हें पाहा. प्राण गेला तरी कांही मी सायकलीवर बसायची नाहीं. आणि आपल्या मुलाबाळांची काळजी असली तर तुम्हीदेखील त्या फंदांत पडूं नका.”

“लोकांच्या मोटारींतून हिंडायला तूं चटावली आहेस. पण हा परधार्जिणेपणा मला मंजूर नाही. मी सायकल घेणार आणि सायकलीवरून रोज युनिव्हर्सिटींत जाणार.”

मी बाणेदारपणें म्हणालो आणि आपण अमेरिकेंत आहोंत हें विसरून आमटीचा पल्लेदार भुरका मारला.

माझे मित्र प्रा. गेबहार्ट यांना जेव्हा माझा हा निश्चय मीं सांगितला, तेव्हा त्यांनीही मला त्यापासून परावृत्त करायचा प्रयत्न केला. “मी रोज युनिव्हर्सिटींत जातोच; तेव्हा माझ्याबरोबर तुम्हीही येत चला.” असें त्यांनी मला सुचविलें. पण मीं बाणेदारपणें माझा निश्चय सोडला नाही आणि त्यांच्या मोटारींत बसून सायकल खरेदी करायला निघालों.

वस्तू घ्यायची ती मजबूत आणि टिकाऊ घ्यायची असा माझा नेहमीचा खाक्या आहे. मुंबईतदेखील मी रेनकोट घेतों तो मणभर वजनाचा असतो. हिशेब असा की, तो चारपाच वर्षें तरी टिकावा. मग रेनकोट घातल्यामुळे थोडाफार घाम आला, किंवा गुदमरल्यासारखें झालें, तरी त्याची मला पर्वा वाटत नाही. मीं सायकल घेतली ती अशीच मजबूत.

अमेरिकन आरमाराने आडगिऱ्हाइकी काढून टाकलेल्या सायकलीपैकी एक मीं स्वतःकरिता निवडली. तिच्या सांगाड्याच्या लोखंडी नळ्या माझ्या मनगटाएवढाल्या मोठ्या आहेत. तिचीं चाकें जरा मोठीं असतीं तर मोटार-सायकलीकरितां खात्रीने वापरतां आलीं असतीं. दिसायला जरा ओबडधोबडच. आणि तारा पोचवणाऱ्या पोस्टमनच्या सायकलीसारखा तिचा रंग लाल आहे.

त्या सायकलीकडे आता पाहिलें की, तिच्यावर मी त्या वेळीं इतका कां भाळलों याचें मला आश्चर्य वाटतें. पण त्या वेळीं माझ्या मनांत कुठल्याच शंकाकुशंका

आल्या नाहीत. मीं प्रा. गेव्हार्टना म्हटलें,

“सायकल कशी मजबूत आहे, नाही ? शिवाय किंमत फक्त पंधरा डॉलर.”

प्रा. गेव्हार्ट सायकलीवरून एक चक्र मारून आले आणि धापा टाकीत म्हणाले,

“वाः ! फारच मजबूत आहे.”

“तर मग घेऊनच टाकू या.”

मीं म्हटलें आणि तावडतोव पंधरा डॉलर काढून दुकानदाराच्या हातावर टिकवले. मग सायकलीला पुस्तकें वगैरे ठेवायचा एक ट्रे बसवून घेतला, त्याचे अडीच डॉलर झाले. दिव्यांत घालायला सेल्स घेतलीं, त्यांचे पन्नास सेंट झाले. पैसे देऊन मोकळा झाल्यावर सायकल कांही तितकी स्वस्तांत पडली नाही अशी मनांत येणारी शंका झटकून टाकीत मी म्हणालों,

“चला, आता कुलूप घेऊन टाकलें म्हणजे झालें.”

“कुलुपाची आवश्यकता आहे म्हणतां ?” प्रा. गेव्हार्ट सायकलीकडे न्याहाळून पाहत म्हणाले.

“अमेरिकन माणसांच्या प्रामाणिकपणाविषयीं मला शंका वाटते अशांतला भाग नाही. पण आपल्या वस्तूची आपण काळजी घेतलेली बरी !”

अमेरिकन माणसांप्रमाणे मलाही आपलें म्हणणें सौजन्यांत घेऊन मांडतां येतें असें मीं दाखवून दिलें. ।

दुकानांत दोन प्रकारचीं कुलुपें होतीं. किल्लीचीं आणि कोड्याचीं. दुकानदाराने मला किल्लीचें कुलूप देऊं केलें. दुकानदार जी वस्तू देऊं करील ती घ्यायची नाही हा नियम मी मातृभूमींत शिकलों होतो. त्यामुळे मी हसून मान हलवीत म्हणालों,

“अंऽहं. किल्ल्या विसरायची आणि हरवायची मला फार सवय आहे.”

“मग हें कोड्याचें कुलूप घ्या. अर्थात ह्या कुलुपाचें कॉम्बिनेशन विसरायची-देखील शक्यता आहेच !” दुकानदार म्हणाला.

“त्याची नको काळजी. माझी स्मरणशक्ती तशी पक्की आहे.” मीं चतुरपणें दुकानदाराला निरुत्तर केलें.

ह्यावर दुकानदार गद्गदून हसला. प्रा. गेव्हार्टनी स्मित केलें आणि मी साभिप्राय त्यांच्याकडे पाहत म्हणालों,

“आम्हां भारतीयांनादेखील थोडीफार विनोदबुद्धी असते वरें का !”

कोड्याच्या कुलुपाचा दीड डॉलर दिल्यावर मीं सायकल ताब्यांत घेतली आणि

तिच्यावर स्वार होण्याकरिता म्हणून पुढे सरसावलों. तेवढ्यांत प्रा. गेव्हार्ट म्हणाले,

“माझ्या स्टेशनवॅगनमधून आपल्याला सायकल नेतां येईल. तेवढ्याकरता तर मीं स्टेशनवॅगन आणली.”

“हा: हा: ! हें चांगलें आहे बुवा ! सायकल मोटारींतून न्यायची काय ? ग मोटार आगगाडींतून कां न्यायची नाही ?”

प्राध्यापकमहाशयांच्या सूचनेची मला खूपच गंमत वाटली.

नंतर मीं व प्रा. गेव्हार्ट यांनी सायकल खांद्यावर घेतली आणि मोटारींत कोंबली. ह्या प्रयत्नांत प्रा. गेव्हार्ट यांच्या सुटाला ग्रीजचे काळे डाग पडले. अमेरिकेंत सूट धुवायला तीन डॉलर खर्च येतो हें माहित असल्यामुळे खरें म्हणजे मीं त्यांना सहानुभूती दाखवायला हवी होती. पण पुढचें चाक वाकडें केल्यामुळे मान मुरगळल्यासारखी माझ्या सायकलची अवस्था झाली होती. आणि त्यामुळे मला तिचीच अधिक काळजी वाटत होती. म्हणून मीं म्हटलें,

“कांही मोडतोड होईल अशी मला भीती वाटते आहे.”

“माझी मोटार म्हणजे जुना खटाराच आहे. तिची मोडतोड ती काय व्हायची ?” माझ्या बोलण्याचा रोख लक्षांत न आल्यामुळे प्रा. गेव्हार्ट उदारपणें म्हणाले.

“नाही, तसं नाही—”

मला काय म्हणायचें होतें तें स्पष्ट करण्याकरिता म्हणून मीं तोंड उघडलें आणि मग फट्शिं बंद केलें.

“माफ करा. काय म्हणत होतां आपण ?” प्रा. गेव्हार्टनी मोटार सुरू करीत विचारलें.

“मी म्हणत होतो की, आपण माझ्याकरता फारच तसदी घेतां आहांत.”

मी सुहास्यवदनाने म्हणालों आणि अमेरिकन रीतिरिवाजांत आपण रुळलां असल्याचें सिद्ध केलें.

घरीं पोहोचल्यावर माझी सायकल मीं हळूवारपणें उतरवून घेतली. तें करतांना त्या वेळीं माझ्या सुटावर डाग पडले. पण प्रा. गेव्हार्ट यांचा सूट खराब झाला याचें कांहीच वाटायचें नाही आणि आपल्या सुटाला डाग पडले म्हणजे मात्र आरडाओरड करायची अशी माझी दुटप्पी मनोवृत्ती नसल्यामुळे मीं निःशंकपणें सायकल घरांत नेली, आणि मग कपडे बदलून मीं ती साफ केली. माझ्या मुलांनी अर्थातच उत्साहाने माझ्या कामांत मला मदत केली. आणि

आमच्या कपड्यांना व अंगांना लागलेला काळा रंग लक्षांत घेतां, सायकल चांगली स्वच्छ झाली असावी असें वाटायला तेव्हा तरी प्रत्यवाय नव्हता.

माझी बायको आमच्या अंगावर खेकसायला लागली, तेव्हा मीं तिला हेंच समजावून सांगण्याचा प्रयत्न केला. पण नेहमीप्रमाणेच तिला माझा युक्तिवाद पटला नाही. आणि अमेरिकेत मुळीच न शोभणारा खडा सूर लावून तिने आपल्या नवन्याविषयी आणि मुलांविषयी आपल्याला काय वाटतें तें जाहीर केलें.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं मीं घाईघाईने 'ब्रेकफास्ट' उरकलें आणि सायकलीवरून मोठ्या उत्साहाने निघालों. माझ्या घरापासून युनिव्हर्सिटीपर्यंत सगळा उतारच आहे. त्यामुळे माझी सायकल जी सूसाट पळत सुटली ती थेट युनिव्हर्सिटींत येऊन दाखल झाली.

अर्थात याचा अर्थ असा नव्हे की, वाटेंत कांही घडलेंच नाही. बरेंच घडलें. उदाहरणार्थ, त्रिअर प्याल्यामुळे अधिकच खेळकर झालेल्या एका अमेरिकन माणसाने मोटारींतून जातांजातां त्रिअरचा रिकामा डबा बाहेर फेकला आणि तो नेमका माझ्या पाठीच्या पाचव्या मणक्यावर बसला. अर्थात त्या अमेरिकन माणसाने हें मुद्दाम केलें असें मला मुळीच म्हणायचें नाही, किंवा त्रिअरचा भरलेला अगर रिकामा डबा या वस्तूविषयीदेखील मला अनुदार उद्गार काढायचे नाहीत. मला इतकेंच म्हणायचें आहे की, माणसाच्या पाठीचा पाचवा मणका ही त्रिअरचे डबे फेकायला योग्य जागा नव्हे.

त्रिअरच्या डब्याविरुद्ध जसें मला कांही म्हणायचें नाही, तसेंच अमेरिकन कॉलेजविद्यार्थ्यांविरुद्धही मला कांही म्हणायचें नाही. पाचपाच-सहासहा जणांचीं टोळकीं करून उघड्या मोटारींतून हिंडायची त्यांना हौस असली तर त्यांनी खुशाल हिंडावें. मोटारींतून जातांना युद्धावर निघालेल्या रेड इंडियन्ससारख्या भीषण आरोळ्या त्यांना ठोक्याच्या असल्या तर त्याविरुद्ध आक्षेप घेणारा मी कोण ? मला फक्त इतकेंच म्हणायचें आहे की, अनेक वर्षांनी सायकलस्वार झाल्यामुळे लटपटत्या गतीने पुढे जाणाऱ्या आणि पन्नास मैल वेगाने धावणाऱ्या मोटारींचा वारा सतत कानशिलाला लागल्यामुळे अंमळ धास्तावलेल्या माणसाचा मोटारींत बसलेले रेड इंडियन भीषण घोषणा करीत पाठलाग करूं लागले, तर त्याचा तोल जाणें साहजिकच आहे. अशा प्रसंगीं त्याने सायकलीवर स्वार होण्याऐवजी सायकल त्याच्यावर स्वार झाली, तर त्याला 'खीः खीः' करून हसण्याचें कारण नाही आणि 'हू-हू-हू' करून हसण्याचेंही कारण नाही.

तसेंच मोटारींतून जाणाऱ्या अमेरिकन स्त्रियांना रस्ता चुकायची जर हौस

असेल तर त्याबद्दल तक्रार करायची मला काय गरज? वाटल्यास अमेरिकन नवऱ्यांनी त्या वावतींत उठाव करावा आणि काँग्रेसला ह्या प्रकाराला कायद्याने बंदी करायला सांगावे, किंवा अमेरिकन पद्धतीने एक National Convention of Husbands भरवून, हा प्रकार बंद झाला नाही तर अमेरिकन नवरे रोज रात्रीं बशा धुणार नाहीत आणि रविवारीं lawn-mowers चालवणार नाहीत, असा ठराव पास करावा. पण कांही झालें तरी तो प्रश्न त्यांचा आहे. माझ्यापुरतें म्हणाल तर माझें म्हणणें इतकेंच की, सायकलीवर स्वतःचा तेल कसावसा सांभाळणाऱ्या माणसाला जर दर पाच मिनिटांनी “हा रस्ता कोठे जातो?” असा प्रश्न अमेरिकन स्त्रिया विचारूं लागल्या, तर त्या प्रश्नाला सहास्यवदनाने आणि सौजन्यपूर्वक उत्तर देणें त्याला शक्य नसतें. आणि सौजन्य दाखवण्याच्या प्रयत्नांत जर एकवार त्याने परीटघडीच्या अमेरिकन रस्त्यावर लोटांगण घातलें असलें तर पुढे त्याची वृत्ती अंमळ चिडखोर होणें साहजिक आहे.

युनिव्हर्सिटींत पोहोचल्यावर सायकलीला मीं कोड्याचें कुलूप लावलें आणि लायब्ररींत कांही वेळ काम केल्यावर परकीय विद्यार्थ्यांच्या क्लबमध्ये कॉफी घ्यायला गेलों. मला पाहतांच पन्नाशीच्या आसपास असलेल्या एका अमेरिकन स्त्रीने (पन्नाशीच्या आसपासची अमेरिकन स्त्री हा एक जबरदस्त प्राणी असतो.) माझ्यावर झडप घातली. सामाजिक कार्यकर्त्यांच्या प्रसन्न क्रूरपणाने ती विचारपूस करूं लागली.

“राहायला जागा मिळाली ना?” तिने विचारलें.

“हो.”

“फारच उत्तम.”

आपल्या मुलीचें लग्न ठरल्यावर हिंदू स्त्रीला जितका आनंद होतो तितका मला जागा मिळाल्यामुळे ह्या बाईला झाला असावा, असें तिच्या चेहऱ्यावरून दिसलें.

“कुठे मिळाली जागा?” तिने पुढे प्रश्न विचारला.

“आहे इथून पाचसहा मैलांवर.”

“असें, म्हणजे तुझी कार आहे म्हणायची?”

“छे: छे: ! मीं सायकल घेतली आहे.”

“काय? सायकल?” अंगावर शहारे आणीत ती उद्गारली.

“हो. कां?”

“Young man! आमच्या देशांत तूं पाहुणा म्हणून आला आहेस. तेव्हा तूं जिवंत आणि धडधाकट स्थितींत परत आपल्या देशाला जावेंस अशी

आमची मनापासून इच्छा आहे. म्हणून माझी तुला अशी आग्रहाची सूचना आहे की, अमेरिकन रस्त्यांवरून सायकलने प्रवास करायचा आपला हट्ट तू सोडून दे.”

हें सगळें तिने अगदी निर्वाणीच्या स्वरांत सांगितलें.

“पण—पण तें मला शक्य नाही.”

मी चाचरत म्हणालों. तिने माझ्याकडे खेदपूर्ण दृष्टिक्षेप टाकला आणि मग खांदे उडवून ती म्हणाली,

“तर मग निदान एवढें कर. सोळा ते बावीस वर्षे वयाचा अमेरिकेंतला कुणीही तरुण प्राणी भरधाव मोटार हाकीत आपल्या दिशेने येतो आहे असें दिसलें, की रस्त्याच्या कडेला जाऊन तू तावडतोव झाडावर चढ. असें केलेंस तरच तुझा यदाकदाचित निभाव लागेल.”

“पण मला नुसतेंदेखील झाडावर चढतां येत नाही, मग सायकल घेऊन कसें झाडावर चढतां येणार ?” मीं बाबरटपणाने शंका उपस्थित केली.

ह्यावर त्या बाईने डोळे विस्फारून माझ्याकडे पाहिलें आणि मग ती नुसती मान हलवीत राहिली. मी उठून जाऊं लागलों, तरी ती मान हलवीतच होती.

त्या बाईने दिलेल्या इषान्यामुळे मी चांगला दिवसाउजेडींच लायब्ररींतलें काम संपवून घरीं जायला निघालों. किल्ली सापडावी म्हणून बराच वेळ खिसे चाचपल्यावर माझ्या सायकलचें कुलूप कोड्याचें आहे असें माझ्या ध्यानांत आलें. तेव्हा मी पाकिटांत जपून ठेवलेलें कार्ड काढलें आणि त्यावर लिहिलेलें ‘काँबिनेशन’ समजून घेण्याचा प्रयत्न करूं लागलों. काँबिनेशन अगदीच सोपें होतें. काँबिनेशनची चकती दोनदा डाव्या बाजूला फिरवून विसाव्या आकड्यावर थांबायचें. मग तीनदा उजव्या बाजूला फिरवून वत्तिसाच्या आकड्यावर थांबायचें. मग उजव्या बाजूला एक पुरा वळसा घायचा, आणि मग...

हें सगळें लक्षांत ठेवायचें म्हणजे अंमळ वेळ लागेल हें लक्षांत यायला मला दहापंधरा मिनिटांहून अधिक वेळ लागला नाही. म्हणून मीं पहिली सूचना तेवढी लक्षांत ठेवली आणि कार्ड पुन्हा जपून पाकिटांत ठेवलें. पाकीट खिशांत ठेवून कोटाचीं बटनें व्यवस्थित लावलीं आणि गुडघे टेकून कुलपाजवळ आपलें नाक नेलें. पहिल्याने मला माझे नाक दिसलें आणि नंतर नाकाच्या पलीकडचें कुलूप दिसलें. कुलपाच्या चकतीचें तोंड दुर्दैवाने जमिनीकडे होतें. त्यामुळे तिच्यावरचे आकडे मला दिसत नव्हते. शिवाय डावी बाजू कुठची आणि उजवी बाजू कुठची या बाबतींतदेखील घोटाला उडत होता. म्हणून अखेर मी उताणा

झोपून माझे नाक कुलपाखाली आणलें. काँबिनेशनची चकती दोनदा डाव्या बाजूला फिरवली. मग कुलपाला धक्का लागू नये म्हणून अगदी जपून उठलों. खिशांतून पाकीट काढलें, पाकिटांतून कार्ड काढलें, काँबिनेशनची दुसरी सूचना पाठ केली. आणि पुन्हा उताणा झोपून नाक कुलपाच्या चकतीखाली नेलें.

एव्हांना माझ्याभोवती बरीच गर्दी जमली होती. एक अमेरिकन विद्यार्थी काँबिनेशनचें कार्ड हातांत घेऊन मला पुढल्या सूचना सांगत होता. दुसरा डावी बाजू कुठची आणि उजवी बाजू कुठची याचा माझ्या मनांत उडणारा गोंधळ दूर करीत होता. तिसरा माझे फोटो घेत होता आणि हिंदुस्थानांतले सगळे लोक सायकलींचीं कुलुपें अशींच काढतात की काय, असा प्रश्न मला विचारीत होता.

“हिंदुस्थानांत सायकली कुठल्या आल्या आहेत? तिथे सगळे लोक हत्तीवरूनच हिंडतात.”

मी उत्तर देण्यापूर्वी दुसऱ्या एकाने त्याचें अज्ञान दूर केलें.

“My goodness! हत्तीच्या पायाला घातलेलें कुलूप असें झोपून काढणें फारच धोक्याचें असलें पाहिजे. समजा, त्याने पाय उचलला आणि आपल्या नाकावर ठेवला तर?”

“मलायांत हत्ती फार. त्यामुळेच तिथल्या लोकांचीं नाकें सपाट झालीं असावीत!”

त्यांचें आपापसांतलें संभाषण असें रंगांत आलें असतांना माझ्या सायकलचें कुलूप निघालें आणि मी तिथून चपळार्डेने बाहेर निसटण्याचा यत्न केला!

पण अमेरिकन तरुण हा जात्याच मोठा जिज्ञासू असतो. त्यामुळे माझी भेट पुन्हा घेण्याच्या उद्देशाने त्या तरुणांनी माझा पत्ता व टेलिफोन-नंबर घेतला आणि आपलीं कार्डें मला दिलीं. ते तिथे युनिव्हर्सिटीच्या वृत्तपत्राच्या संपादक-मंडळाचे सभासद होते.

मी लगबगीने सायकलवर स्वार झालों आणि सायकल जोरांत मारली. पण सायकलीचा वेग वाढेना. येतांना पिसासारखी हलकी वाटणारी सायकल आताच इतकी जड भासू लागली की, मी सायकलवर बसण्याऐवजी चुकून खडी दावायच्या रुळावर तर बसलों नाही ना, अशी मला शंका येऊ लागली. आणि सहा मैलांच्या चढणीवरून आपल्याला सायकल रेटीत न्यायची आहे असें माझ्या ध्यानांत आलें तेव्हा माझ्या हृदयावरून कुणी तसला रूळ फिरवीत आहे असें मला वाटू लागलें.

सहा मैलांच्या चढणीवरून सायकल नेणें हें अवघड खरेंच. पण तसें करीत

असतांना मधूनमधून सायकलीवरून उतरून झाडावर चढणें हें येरागत्राळाचें काम नव्हे. कच्ची डाळ खाऊन जगणाऱ्या आणि मध्यान्हीच्या सूर्याकडे एकटक बघून तपश्चर्या करणाऱ्या माणसालाच तें जमलें तर यदाकदाचित जमेल. त्यामुळे त्या हितचिंतक अमेरिकन स्त्रीची सूचना अमलांत आणण्याच्या बाबतींत मीं टाळाटाळच केली. पण ब्रेक्सचे कर्कश आवाज करीत आणि भयसूचक भोंगा वाजवीत जेव्हा एक मोटार भरधाव माझ्या दिशेने येतांना मला दिसली, तेव्हा मी आपोआपच सायकलीवरून उतरलों आणि सायकल बरोबर व्यायचें विसरून एकटाच झाडावर चढण्याचा निष्फळ प्रयत्न करूं लागलों.

पण तेवढ्यांत ती मोटार माझ्याजवळ थांबली आणि कुणी तरी ओरडलें,

“Hi bud ! तूं त्या झाडावर कशाला चढतो आहेस ?”

मीं मागे वळून पाहिलें तेव्हा एक अमेरिकन पोलीस पिस्तूल सरसावून माझ्याकडे संशयाने पाहत आहे असें मला आढळून आलें. आपल्यावर बंदूक रोखली म्हणजे दोन्ही हात वर करायचे आणि बंदूक झाडली की खाली कोसळून पडायचें हें मला टेलिव्हिजन पाहून चांगलेंच माहित झालेलें होतें म्हणून मी पटकन हात वर केले.

ह्यावर तो पोलीस मोठ्याने हसला आणि मग मीदेखील मोकळेपणाने, झाडावर चढायचा प्रयत्न कां करीत होतां तें त्याला सांगितलें. तेव्हा तो म्हणाला,

“Look here bud ! अमेरिकेंत पोलीसाला पाहून जर कुणी झाडावर चढू लागला, तर पोलीस त्याच्यावर पहिल्याने गोळी झाडतो आणि मग त्याला त्याच्या विचित्र वागणुकीचें कारण विचारतो. कारण इथे सगळ्या गुन्हेगारांजवळ पिस्तूल असतात आणि म्हणून पोलीस कोणताही धोका पत्करायला तयार नसतात.”

“एकंदरींत सायकलीवरून जाणाऱ्या माणसाने जिवंत राहूं नये अशी इतं तुमच्या देशांत उत्तम व्यवस्था केलेली दिसते.” असें उद्गारून मी सायकलीवर स्वार झालों आणि पॅडल रेटूं लागलों.

अखेर मीं घरीं पोहोचलों तेव्हा सायकल भिंतीला टेकून उभी केली आणि लटक्या पडलेल्या पायांनी कसाबसा घरांत प्रवेश केला. त्यानंतर संभाषण झालें तें असें :

“आज उशीरसा झाला ?”—इति बायको.

“हाफ्—हाफ्—हाफ्.”

“सायकलीवरून आलांत ना ? मग इतकें दमायला काय झालें ?” बायको सहानुभूतिशून्य स्वरांत विचारलें.

“अगऽऽऽफाफ्-हूफ्-हाह-हाह.”

माझ्या श्वासोच्छ्वासांतून माझी चीड स्पष्टपणे व्यक्त होत होती. मी अंगांतला कोट काढून रागाने फेकला. त्यासरशीं कोटाच्या खिशांतलें कुलूप खाली पडलें. बायकोने ताबडतोब तें उचललें आणि ती उद्गारली,

“ म्हणजे ? सायकलीला कुलूप लावलेंच नाहीत वाटतें ? ”

“ हुह—हूह—हूह— ” हातवारे करून मला तो विषय अप्रिय आहे असें मी स्पष्ट केले.

“ असें काय खुळचटासारखें करतांय ? ” असें म्हणून बायको बाहेर गेली. थोड्या वेळाने ती आंत आली आणि म्हणाली, “ सोपें आहे कुलूप लावणें. चकती फिरवली की लागतें ! ”

“ अरे देवा ! म्हणजे हऽऽतूं सायकलीला हाऽऽऽह कुलूप लावलंस हऽऽफी फाय ? ”

मी कपाळावर हात मारीत बाहेर गेलों. हो, तिने सायकलीला कुलूप लावलेलें होतें आणि त्याचें तोंड पुन्हा खालच्या बाजूलाच होतें !

बऱ्याच वेळाने माझा श्वास माझ्या काबूंत आला. त्यानंतर कांही वेळाने माझा रागही काबूंत आला. जेवण झाल्यावर तर मी गाणेंदेखील गुणगुणूं लागलों. तेवढ्यांत बाहेरून कसला तरी संशयास्पद आवाज माझ्या कानांवर येऊं लागला. मीं कान टवकारले आणि ओरडलों,

“ म्हणजे ? बाहेर पाऊस पडतो आहे की काय ? ”

“ हो, मघांपासून पडतो आहे. ” बायको निर्विकारपणें म्हणाली.

“ कमाल आहे बुवा ! माझी सायकल भिजते आहे त्याची तुला कांहीच पर्वा वाटत नाही ? ”

“ इश ! सायकल भिजली तर तिला काय तापवीप थोडाच येणार आहे ? ”

“ हें पाहा— ”

पुढे काय म्हणायचें तें आविर्भावानेच व्यक्त करून मी बाहेर जायला निघालों. आणि मग एकदम मागे फिरून ओरडलों,

“ तें कांही नाही ! मीं एवढी सहा मैल सायकल रेटीत आणली. आता एवढीं चार पावलें आणायची ती तूंच आणली पाहिजेस ! ”

“ बरें बाई. ”

बायको म्हणाली आणि डोक्यावरून पदर घेऊन सायकल आणायला बाहेर पावसांत गेली.

तेवढ्यांत मोटारीच्या हेडलाइट्सचा फवारा आमच्या दारासमोर पडला आणि आमची शेजारीण मोटारींतून बाहेर पडली. त्यानंतर माझ्या कानांवर संभाषण पडलें तें असें :

“गुड इन्विनिंग ब्रशान्ती! पावसांत अशी भिजतेस कां तूं?”—शेजारीण.

“काय करणार? माझ्या नवऱ्याची सायकल बाहेर भिजते आहे. ती आत आणायला हवी आहे.”—आमची सौ.

“सायकल भिजली तर काय बिघडलें?”

“सायकलला तापत्रीप नाही का यायचा?”

“हा: हा: ब्रशान्ती! You are a dear! आणि तूं भिजलीस तर तुला नाही का ताप यायचा?”

“सायकलीइतकी मी थोडीच महत्त्वाची आहे? हिंदुस्थानांत बायको मिळवणें हें सायकल मिळवण्याइतकें अवघड नसतें.”

“तुम्ही इंडियन बायकांनी नवऱ्यांविरुद्ध वंड केले पाहिजे. बरें, मी तुला सायकल न्यायला मदत करतें.”

आणि मग दोघी सायकल खांद्यावर घेऊन घरांत आल्या. आमची शेजारीण निघून गेल्यावर मीं डोळे मोठे करीत म्हटलें,

“एक वेळ माझी बदनामी केलीस तरी चालेल; पण परदेशांत आपल्या संबंध देशाची बदनामी करायची म्हणजे काय?”

“खरें बोललें म्हणजे बदनामी होते वाटतें?”

बायको निरपराधी मुद्रेने म्हणाली आणि घरांत निघून गेली.

यानंतर आमच्या शेजाऱ्यांशीं बोलतांना हिंदी नवऱ्यांविषयींचा गैरसमज त्यांच्या मनांतून काढून टाकायचा मीं अनेकदा प्रयत्न केला. पण हिंदी नवरे सहानुभूति-शून्य असतात ही आमच्या शेजारणीची कल्पना अजून ठाम आहे. आणि म्हणून कधी माझी सायकल बाहेर भिजतांना दिसली, तर ती स्वतः धावत बाहेर येऊन सायकल आमच्या घरांत आणून ठेवते. अशा रीतीने आपल्या मतें ती माझ्या बायकोचे होणारे हाल अंशतः तरी कमी करते.

दुसऱ्या दिवशीं सायकलीवरून युनिव्हर्सिटींत जातांना मला जीं दृश्ये दिसलीं, त्यांमुळे सायकलीवर बसायचा माझा उत्साह बराच कमी झाला. कारण दोन घोडे मोटारींत बसून मजेंत कुठे तरी जातांना मला दिसले, आणि थोडें पुढे गेल्यावर कुरणांत चरण्याकरिता आलेल्या गाई मोटारींतून खाली उतरतांना मला दिसल्या. मोटारींतून जाणारीं कुत्रीं सर्रास माझ्या अंगावर भुंकत होतीं, आणि ट्रकमधून

फॅक्टरींत चाललेल्या कोंबड्या माझ्याकडे पाहून पंख फडफडावीत होत्या.

त्या दिवशीं संध्याकाळीं परत यायच्या वेळीं प्रा. गेबहार्ट यांच्याकडे माझे कांही काम निघालें. म्हणून मी त्यांना भेटायला गेलों. थोड्या वेळाने ते म्हणाले,

“चला, बरोबरच घरीं जाऊं या आपण.”

“नको. कशाला? माझी सायकल आहे.” शिष्टाचाराला अनुसरून मी आढेवेढे घेतले.

“सायकल? राहील की माझ्या मोटारीच्या मागल्या बाजूला ती.”

“बरे बुवा! पण खरें म्हणजे आपल्याला त्रास देणें मला योग्य वाटत नाही.”

खाली येऊन सायकल मोटारीच्या मागल्या कप्प्यांत दडपण्याचा आम्हीं बराच प्रयत्न केला; पण तें जमेना. अखेर प्रा. गेबहार्ट म्हणाले,

“एखादी दोरी असली तर काम होईल.”

“दोरी? दोरी? हा माझा कमरेचा पट्टा नाही का चालायचा?”

प्रसंग पडला म्हणजे मी किती समयसूचकता दाखवूं शकतो याचें मला प्रत्यंतर आलें.

“उत्तम! फारच छान!” प्रा. गेबहार्ट कौतुकाने माझ्याकडे पाहत म्हणाले.

आणि मग अमेरिकेंतल्या गाईप्रमाणेच माझी सायकलदेखील मोटारींत बसून घरीं आली. त्यानंतर रोज संध्याकाळीं घरीं यायच्या वेळीं माझी व प्रा. गेबहार्ट यांची भेट होऊं लागली, आणि माझी सायकल रोज मोटारींतून घरीं येऊं लागली. कांही दिवसांनी प्रा. गेबहार्ट मोटारीऐवजी स्टेशनवॅगन घेऊन युनिव्हर्सिटींत येऊं लागले. त्यामुळे सायकल मोटारींतून नेणें अधिक सोपें झालें आणि कमरेचा पट्टा सोडल्यामुळे होणारी माझी गैरसोय दूर झाली.

असें कांही दिवस चाललें आणि मग माझ्या सुखांत मिठाचा खडा टाकायच्या आपल्या सवयीनुसार बायको एक दिवस दुष्टपणाने म्हणाली,

“अहो, तुम्ही त्यांच्या मोटारींतून येतां ते येतां, आणि बरोबर वर ती सायकल कशाला? तें सांग तुम्ही आता घरींच ठेवत चला. रोज सकाळीं त्यांच्याबरोबर जावें आणि संध्याकाळीं परत यावें.”

ह्यावर मी रागारागाने म्हटलें,

“हें पाहा, कुणावर अवलंबून राहणें मला आवडत नाही. माझ्या सायकलीवरून मी युनिव्हर्सिटींत जातो, आणि माझ्या सायकलीवरून मी परत यायला तयार असतो. आता आपलें रोज मला कुणी तरी भेटतें आणि बरोबर यायचा आग्रह करतें त्याला मी तरी काय करणार?”

ह्यावर बायकोने 'फार शहाणे आहांत' अशा अर्थाने जरी मान हलवली तरी कांही अधिकउणें बोलण्याची प्राज्ञा तिला झाली नाही. आणि मला सायकलीसकट घरीं घेऊन जाण्याची कुणीं इच्छा व्यक्त केली, तर ती अमान्य करण्याचा असभ्यपणा मींदेखील अजूनपावेतो दाखवलेला नाही. त्यामुळे माझी सायकल रोज संध्याकाळीं मोटारींत बसून येत असते.

सायकल झाली तरी ती अमेरिकेसारख्या श्रीमंत देशांतली सायकल आहे !

ज पान

लहानखोऱ्या माणसांचा चिमुकला देश ! आशिया खंड लिंगून झाल्यावर परमेश्वराने हात झटकले आणि पाचपन्नास वेटे पॅसिफिक महासागरांत शितडलीं गेलीं. माणसें वनविण्याकरिता मळलेल्या शाडूच्या निपटीशिपटींतून अपुऱ्या उंचीचा आणि अपुऱ्या नाकाचा जपानी मनुष्य निर्माण झाला. भूकंपाचे हादरे, ज्वालामुखीचे स्फोट आणि पॅसिफिक महासागरांतल्या वावटळी या सर्वांना तोंड देत तग धरून राहिला. जमीन अपुरी म्हणून पॅसिफिक महासागराचें शेत करून त्यांतून माशांचें अमाप पीक काढूं लागला. साधेपणालाच त्याने सौंदर्याचा घाट दिला. संयमांतून संस्कृती घडवली. सामुराईच्या पसरट पात्यांच्या तोकड्या तरवारींनी जग जिंकण्याचीं स्वप्ने पाहिलीं. पृथ्वीवरच्या भूमीच्या चार शितकणांएवढ्या आपल्या देशाला त्याने सरळ सूर्याचा लाडका ठरवले.

परमेश्वरी नकारांतल्या 'न'च्या गाठींत त्याने आपला चिमुकला पण प्रभावी 'हो'कार भरला.

चिमुकल्या मोटारी, चिमुकलें फर्निचर, हात पुसायचे कागदी रुमालदेखील अगदी चिमुकले ! इमारतीमागच्या अपुऱ्या जागेंत—जेथे आम्ही मुंबईतलीं माणसें कचरा टाकून उत्तमपैकी उकिरडा तयार करतो—चिमखडी बाग फुललेली असते. टॅक्टरइतकीदेखील रुंदी नसलेल्या शेतांत एक बैलाचा हलका नांगर इवल्याशा रेषा आखीत असतो. औरसचौरस वावभर विस्ताराच्या वाफ्यांत चहाचीं रोपटीं उभीं असतात. हातभर रुंदीच्या पायरस्त्यावरून सायकलींवर स्वार झालेलीं माणसें त्वरेने येजा करीत असतात. चिमुकलेपणाच्या चौकटींत दारिद्र्य साजरे होते.)

अमेरिकेंत सगळेंच मोठें, ऐसपैस, विपुल ! तीन हजार मैल प्रवास करावा, तेव्हा देशाचें दुसरें टोक दिसतें. मानेचा काटा मोडायलां आला तरी एंपायर स्टेट बिल्डिंगचें छप्पर दिसत नाही. माणसाने सहा फूट उंच असावें याची कोणाला नवलई वाटत नाही. अमेरिकन मोटारी इतक्या मोठ्या असतात की चिमुकल्या काडेपेटीएवढी जपानी मोटार त्यांच्या सामान ठेवायच्या कप्प्यांत सहज मावेल असें वाटतें. कॉफी पितांना माणसाने दोनचार कागदी हातरुमाल सहज चुरगळून टाकले, तरी कोणाला त्याचें कांही वाटत नाही.

ह्या गोष्टींना सरावलेला मनुष्य जपानमध्ये आला की त्याला सारखें अवघडल्या-सारखें वाटतें. बसतांउठतांना, टॅक्सींत शिरतांना टोपरें-कोपरें सारखीं आवरावीं, सांभाळावीं लागतात. चार लोकांत बसलें तर कपांतला घोटभर चहा एवढेएवढे घुटके घेत प्यावा लागतो. खिशांत हात घालून सिगरेटचें पाकीट धुंडाळूं लागलें की, बऱ्याच वेळाने आपल्या हाताला काडेपेटीसारखी भासणारी वस्तूच सिगरेटची पेटी आहे याची आठवण होते. हलक्या आवाजांत बोलणारी जपानी आगगाडींतली परिचारिका आपल्याला तिचें बोलणें ऐकूं जावें म्हणून चवड्यावर उभी राहूं लागली की आपल्यावर पोक काढून अवघडून उभें राहण्याची जबाबदारी पडते. दरवाजांतून जातांना वाक्याचें विसरल्यामुळे माझ्यासारख्या ठेंगू माणसाला कांही इजा होत नाही हें खरें. पण ह्या चूकभुलीमुळे अनेक अमेरिकन माणसांचीं नाकें चपटीं झाल्याचें मीं पाहिलेलें आहे. अनेकांनी आपलीं नाकें गोंजारीत हा दुःखद अनुभव मला सांगितला आहे.

मुळांत जरी हा चिमुकलेपणा जपानी माणसाच्या लहानखोऱ्या बांध्यामुळे निर्माण झाला असला, तरी गेल्या अनेक शतकांत त्याला सांस्कृतिक मूल्य प्राप्त झालें आहे. ह्यामुळेच जपान्यांनी आपल्या स्त्रियांचीं पावलें जोड्यांत जखडून खुरटवून टाकलीं. हा अमानुष अत्याचार जरी आता बंद झाला असला, तरी अजून जपानी थाटाच्या हॉटेलांतल्या परिचारिका तोटकीं पावलें टाकीत पायांची जुडी बांधल्यासारख्या धावतात. आणि तें पाहिलें की आपलेच हातपाय कोणें बांधून ठेवले आहेत असें वाटतें; कोंडल्यासारखें, गुदमरल्यासारखें होतें.

जपानी मनुष्य स्त्रियांवरच असा अत्याचार करून थांबलेला नाही. सुरुच्या मोठ्या झाडाला खुरटवून कुंडींतल्या रोपट्याएवढें करणें ही तेथली एक कलाकुसर आहे. जपान पाहायला आलेल्या अनेकांना ह्या गोष्टींचें मोठें कौतुक वाटतें. मला मात्र उबग आली. वाटलें की चिमुकलेपणाच्या ह्या खोड्यांतून आपले हातपाय मोकळे करून घ्यावे आणि अमेरिकेच्या मोकळ्या वातावरणांत जावें.

जपानी माणसाची दृष्टी मात्र अर्थातच वेगळी असते. एक जपानी मनुष्य मला नापसंतीच्या स्वरांत एकदा म्हणाला,

“ हे अमेरिकन लोक ! केवढे ताडमाड मोठे असतात ! ”

मी एका जपानी हॉटेलांत राहतों आहे. आंत शिरलें की, दरवाजाशींच येथे बूट काढून ठेवावे लागतात. काढून ठेवलेले बूट जपानी परिचारिका आदब-शीरपणे फळीवर ठेवते आणि जुडी केलेल्या पायांनी धावत मऊ गुत्रगुबीत सपाता पुढे ठेवते. त्या पायांत घालून खोलीकडे जायचें. खोलींत प्रवेश केला की सपाता काढून ठेवायच्या. खोलींत आपल्या इकडल्यासारखें अनवाणी वावरायचें.

सगळीकडे गवताच्या मऊमऊ चट्या अंथरलेल्या असतात. स्वच्छता इतकी की पापणीच्या केसांनी चटई झाडली तर डोळ्यांत केर जायचा नाही. लाकडी सरकदरवाजे, कागदाचीं तावदानें, भिंती,—सगळें साधें, नाजूक आणि टापटिपीचें. खोलीभर साधेपणा अंथरलेला. पाश्चिमात्य राहणीची सवय असलेल्या पाहुण्यांची अगदीच गैरसोय होऊं नये म्हणून दोन कलत्या पाठीच्या खुर्च्या तेथे ठेवलेल्या होत्या. पण ऊठवस सगळी जमिनीवर करायची हाच खरा रिवाज. बसायला मऊ उशा. जेवायला बैठें काळेंभोर टेबल. एका कोपऱ्यांत जरा उंचावलेल्या चौथऱ्यावर पूजासाहित्यासारखें दिसणारें एक लहानसें तबक. तो चौथरा म्हणजे देव्हारा असावा अशी आपली मीं कल्पना करून घेतली.

खोलींत दोनच चित्रें. नाजूक रेषांचीं. फिकऱ्या रंगांचीं. आणि फुलदाणी. ती हवीच. पुष्परचनेच्या खास जपानी कलेचें दर्शन इवल्याशा फुलदाणींत रचलेल्या त्या फुलांत घडतें.

हॉटेलमधला कारभार सगळा स्त्रियांच्या हातांत. मॅनेजर स्त्री, पैशाचा व्यवहार करणारी स्त्री आणि परिचारिकादेखील सगळ्या मुलीच. टॅक्सी प्रवेशद्वाराशीं आली की टॅक्सीचें दार उघडायला धावतात. हातांतलें सामान घेतात. हात जुळवून हसतमुखाने स्वागताला उभ्या राहतात. कांही काम सांगायला बोलावले, तर गुडघे मोडून बसतात, आणि आपलें म्हणणें आदबशीरपणें ऐकून घेतात. सगळीं कामें इतक्या चपळीने करतात की त्यामुळे पुष्कळदा आपलीच धांदल उडते. आपल्या अगदी बारीकसारीक गरजादेखील लक्षांत ठेवतात, आणि अगदी घरच्या माणसासारखी आपली मर्जी सांभाळतात. हॉटेल सोडून जातांना सगळ्या

जणी जमून इतक्या प्रेमाने निरोप देतात की जणू पाहुण्याचा आणि त्यांचा अनेक वर्षांचा ऋणानुबंध आहे असें वाटावे.

तुम्हांला वाटेल की हें सगळें 'टिप' करता असावे. पण जपानमध्ये कोणी कधीही बक्षिशी घेत नाही. दिली तर ती परत करतात. बक्षिशी टेबलावर ठेवून जर तुम्ही उपाहारगृहाच्या बाहेर पडलांत, तर ते पैसे वेगळे ठेवले जातात. चार दिवसांनी तुम्ही पुन्हा उपाहारगृहांत गेलांत तर आठवणीने ते पैसे तुम्हांला परत केले जातात.

~~अशाच्या~~ पाठीवर असा हा एकच अद्भुत देश मला आढळला की जेथे बक्षिशी नाकारली जाते. इटलींत बक्षिशी उकळतात. फ्रान्समध्ये उर्मटपणें तिची अपेक्षा करतात. इंग्लिश टॅक्सीवाला अगर हॉटेलवाला नोकर आपल्याला बक्षिशी द्यायची असतें याची प्रसंग पडला तर आठवण करून देतो. स्वतःच्या मोटारींतून कामावर येणारी अमेरिकन रेस्टॉरंटमधली परिचारिका दहावीस सेंटांची बक्षिशी अगत्यपूर्वक स्वीकारते. पण एरवी अत्यंत लीनतेने वागणारा जपानी मनुष्य बक्षिशी देऊं केली की निग्रहाने नकार देतो, आणि जगांतल्या इतर सर्व माणसांहून आपण उंच आहोंत असें दाखवून देतो. |

१ निरनिराळ्या देशांतल्या स्वागताच्या आणि आतिथ्याच्या पद्धती किती वेगवेगळ्या असतात. युरोपियन अगर अमेरिकन माणसाला टेलिफोन करून भेटायची इच्छा व्यक्त केली, तर तो अमक्या ठिकाणी, अमक्या वेळीं भेटायला या असें अगत्यपूर्वक सांगेल. पण जपानी माणसाला तुम्ही फोन केल्यात तर तो स्वतः उठून तुमच्या मुक्कामीं येईल आणि तुम्हांला आपल्याबरोबर कोठे तें घेऊन जाईल. | असें त्याने केले नाही तर आपण केलेल्या स्वागतांत काही तरी उणीव राहिली असें त्याला वाटेल. भेट झाल्यावर युरोप-अमेरिकेंत हस्तांदोलन होतें. अर्थात हस्तांदोलनाच्या तऱ्हा वेगवेगळ्या असूं शकतात. इटालियन माणसाने केलेलें हस्तांदोलन हें खरोखर हस्तांदोलन असतें. ह्याउलट इंग्रज माणसांचें हस्तांदोलन जितक्यास तितकें असतें. जपानी मनुष्य कमरेंतून तीनतीनदां वाकून तुमचें स्वागत करतो. | ह्या स्वागतांत अगत्य पुष्कळ असतें, पण तें दोन माणसांतलें अंतर बुजवीत नाही; कायम राखतें. | आपल्यांतलें आणि दुसऱ्यांतलें अंतर एकदम नाहीसें करण्याची ओढ जशी हिंदी माणसाला वाटते, तशी जपानी माणसाला वाटत नाही. | युरोपियन अगर अमेरिकन माणसाबरोबर

तुम्ही असलां तर कुठेही प्रवेश करतांना तो तुम्हांला पुढे घालून आपण मागे राहिल. 'After you' किंवा 'After you, sir' हे शब्द युरोप अगर अमेरिकेंत नेहमी तुमच्या कानावर येतात. पण जपानी मनुष्याला या गोष्टीचें महत्त्व वाटत नाही. तो कधी तुमच्या पुढे जाईल तर कधी मागे राहिल. ह्यामुळे अमेरिकन शिष्टाचारांत कांही काळ रुळलेल्या मला पहिल्यापहिल्यांदा गोंधळांत पडल्यासारखें होई.

अमेरिकन मनुष्य—विशेषतः कॅलिफोर्नियांतला अमेरिकन—तुम्हांला चटकन आपल्या घरीं जेवायला अगर मद्य प्यायला बोलावील. ह्याउलट युरोपियन माणसाच्या घरांत प्रवेश मिळणें अवघड असतें. बहुधा युरोपियन मनुष्य तुम्हांला रेस्टॉरंटमध्ये लंचला अगर डिनरला बोलावतो. जपानी माणूस कांहीसा युरोपियन माणसासारखा असतो. मात्र युरोपियन माणसाची बायको सतत त्याच्या हातावर लटकवलेली असते. जपानी माणसाची बायको त्याच्याबरोबर असेलच असें नाही.

जपानी समाजाची काय किंवा हिंदी, समाजाची काय, सारी धारणाच मुळीं उच्चनीचतेच्या तत्वावर झालेली आहे. युरोपियन समाजांतदेखील या तत्वाचीं पाळेंमुळें खूप खोलवर गेलेलीं आहेत. इंग्लंडमधला दुकानदार "May I help you, sir?" असें म्हणत जेव्हा तुमच्यासमोर येतो तेव्हा त्याने वापरलेल्या 'sir' या शब्दांत आणि व्यक्त केलेल्या आद्रींत ती सारी परंपरा अनुस्यूत असते.

〔 सगळ्या आदरातिथ्याच्या मुळाशीं पाहुण्याला महत्त्व देणें ही कल्पना असते. आणि उच्चनीचतेच्या तत्वावर आधारलेल्या समाजांत महत्त्व देणें म्हणजे आपल्यापेक्षा उच्च स्थान देणें असें समीकरण नकळत मांडलें जातें. आपल्या आदरातिथ्याच्या कल्पना तपासून पाहिल्या, तर हें समीकरण त्यांच्या मुळाशीं आहे असें चटकन ध्यानांत येतें. आणि जपानी माणसाच्या आदरातिथ्याच्या कल्पनांब्राबत हें अधिकच खरें आहे. पाहुण्याला यत्किंचितही तसदी पडूं न देणें, त्याच्या लहानसहान गरजा भागवायला सेवकाच्या तत्परतेने पुढे होणें हां जसा हिंदी शिष्टाचाराचा भाग आहे, तसाच जपानी शिष्टाचाराचाही आहे.]

उच्चनीचतेच्या तत्वावर आधारलेल्या समाजांत बायको नवऱ्याशीं वागतांना त्याला उच्च स्थान देत असते. पाहुण्याला जी वागणूक मिळते तीच कांही अंशीं नवऱ्याला नित्य मिळते. आपल्या इकडच्या सुशिक्षित, नोकरी करून स्वतःच्या पायावर उभ्या राहिलेल्या आणि स्त्रीस्वातंत्र्याचा पुरस्कार करणाऱ्या स्त्रियादेखील

नकळत नवऱ्याला असें महत्त्व देतांना पाहिल्या की गंमत वाटते. जपानी स्त्री ही हिंदी स्त्रीपेक्षादेखील अधिक महत्त्व नवऱ्याला देते. फार काय, इंग्लिश अगर जर्मन बाईदेखील नवऱ्याला कांहीशी उच्चासनावर बसवते.

अमेरिकेंत मात्र असें नाही. अमेरिकेला इतिहास नाही. आणि त्या इतिहासाला खोलवर पाळेंमुळें असलेली उच्चनीचतेची परंपरादेखील तेथे नाही. अमेरिकन समाजाची धारणा समतेच्या तत्त्वावर झालेली आहे. तेथे युनिव्हर्सिटीचा माळी युनिव्हर्सिटीच्या प्रेसिडेंटशी बरोबरीच्या नात्याने वागतो. पाहुणा आला तर त्याच्याविषयी जरूर अगत्य दाखविलें जातें; पण सेवकाने ठेवावी तशी त्याची बडदास्त ठेवणें अमेरिकन माणसाला आवश्यक वाटत नाही. अमेरिकन गृहिणी पाहुण्याकरिता दोनतीन तास खपून उत्तम जेवण जरूर तयार करील. पण टेबल साफ करायला अगर बशा धुवायला पाहुणा पुढे सरसावला, तर त्यांत कांही भयंकर अनुचित घडलें असें तिला वाटणार नाही. पाहुणा हा आपल्यासारखाच. आपण करतां तसें आपल्याबरोबर त्यानेदेखील थोडें काम करायला हरकत नाही अशी तिची भूमिका असते.

म्हणून अमेरिकेंतून जपानमध्ये गेलें की एका निराळ्याच जगांत प्रवेश केल्यासारखें वाटतें.

(एखाद्या देशाला इतिहास असला, एक दीर्घकालीन सामाजिक परंपरा असली, की तेथील आचारविचारांत एक विशेष सखोल असा अर्थ असतो. त्या देशांतल्या व्यक्तींच्या अनुभवांना एक प्रकारची घनता असते. पण त्याचबरोबर त्या देशांतलें जीवन दडपलेलें, अवघडलेलें आहे असेंही दिसून येतें. भूतकाळाचें लोढणें पायांत अडकवून तो देश प्रगतीच्या मार्गावर धावूं पाहत असतो.)

एका विशिष्ट मर्यादेपर्यंत परंपरा ही उपकारक ठरते, समाजाचें जीवन समृद्ध करते. पण त्यानंतर मुलाची नाळ तोडतात तशी परंपरा तोडून टाकणेंच हिताचें असतें. मग त्या परंपरेचा केवळ भूतकाळ व्हायला हवा; नव्या केंद्रबिंदूभोवती जीवनाची उभारणी व्हायला हवी. आणि मग भूतकाळाकडे त्रयस्थपणें बघून त्यांतलें आपल्याला काय हवें आणि काय नको तें ठरवायला हवें. जपानमध्ये काय किंवा भारतांत काय, हें असें करणें अत्यंत आवश्यक आहे. नव्हे, तसें करायला फार उशीर झाला आहे.

जपान हा बुद्धधर्मीयांचा देश आहे. या देशांत बुद्धाचीं देवालये आहेत. बुद्ध भिक्षू आहेत. त्यांचे मठ आहेत. म्हणून मला वाटलें होतें की ह्यांची संस्कृती भारतीय संस्कृतीसारखीच असेल. ह्यांच्या जीवनांत पुष्कळसें असें

असेल की तें आपल्याला परिचित वाटेल.

पण बुद्धाच्या रूपांत फरक पडून तो जपानमध्ये जसा चपट्या नाकाचा आणि चिंचोळ्या डोळ्यांचा झाला आहे, तशीच स्थिती बुद्धधर्माची झाली आहे. तो धर्म भारतांतून जपानकडे हस्तेंपरहस्तें गेला. आधी चिनी लोकांनी त्याचें स्वरूप आपल्या मनोवृत्तीनुसार बदललें. आणि मग बुद्धाला जपानी परंपरेची दीक्षा मिळाली. त्यामुळे जपानमधला बुद्धधर्म आणि विशेषतः त्याचें आचरण अगदी वेगळें आहे.

विश्वरचनेचें जें परात्पर तत्त्व त्याचा वेध घ्यायचा, त्याच्याशीं आत्ता, ह्या क्षणीं संबंध जोडायचा, त्याला स्पर्श करायचा, ही भारतीय मनाची एक आस आहे. आपल्या परंपरेचा तो एक केंद्रबिंदू आहे. आपल्या देशांत ज्यांनी यशस्वी राजकीय अगर सामाजिक चळवळी केल्या आणि जे आज करीत आहेत, त्यांना आपल्या चळवळींचा संबंध भारतीय मनाच्या या आसेशीं या ना त्या प्रकारें जोडावा लागला. असें त्यांनी केलें तेव्हाच ते भारतीयांचीं हृदयें हलवूं शकले.

पण मीं जें अल्पस्वल्प निरीक्षण केलें त्यावरून ही अनिवार्य ओढ जपानी संस्कृतीच्या केंद्रस्थानीं आहे असें मला तरी दिसलें नाही. त्यामुळे बुद्धधर्माचा आपल्या सर्वांच्या दृष्टीने जो महत्त्वाचा विशेष तो तेथे पुसला गेल्यासारखा वाटतो. आणि म्हणून तो धर्म अपुरा, थोटा वाटतो.

पूर्वजपूजा हा चिनी आणि त्याचप्रमाणे जपानी धर्मपरंपरेचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. माणसापासून माणूस निर्माण होतो आणि जीवनाची कधी न संपणारी साखळी घडवली जाते, या गोष्टीचें माणसाला नेहमीच मोठें महत्त्व वाटत आलें आहे. हें अद्भुत आहे, जीवनाचें गूढ यांत साठवलेलें आहे, असें साहजिकच त्याला संस्कृतीच्या बाल्यावस्थेंत वाटलें. म्हणून तो लिंगपूजा करूं लागला. आपल्याला संतती होऊन जीवनाचा प्रवाह अप्रतिहत चालावा अशी इच्छा धरूं लागला. आपल्या परंपरेंतदेखील या पूर्वजपूजेला स्थान आहे. पण तें दुय्यम स्वरूपाचें आहे. जपानमध्ये मात्र पूर्वजांना माणसाच्या जीवनांत मध्यवर्ती स्थान असतें—निदान दीर्घकालपर्यंत होतें. ह्या पूर्वजपूजेतूनच शिंटो स्मारक-मंदिरे निर्माण झालीं. ह्या पूर्वजपूजेची आणि बुद्धधर्माची सांगड जपानी लोकांनी कशी काय घातली आहे तें मला नीटसें कळलें नाही. पण अशी सांगड त्यांनी घातली आहे खरी, आणि त्यामुळे त्यांच्या धर्मभावनेने कांही वेगळाच आकार घेतला आहे.

बुद्धधर्म हस्तेंपरहस्तें जपानमध्ये गेल्यामुळे देवदेवतांची चमत्कारिक सरमिसळ

तेथे झाली आहे. 'विरूपाक्ष' ही हिंदु देवता आहे. जपानी लोकांनी तिला बुद्धधर्मीय देवतांपैकी एक करून टाकलं आहे. जपानी वेष आणि चेहरेपट्ट्या असलेल्या म्युझियममधल्या मूर्तींचीं संस्कृत नावं पाहून हिंदी माणसाला जपानमध्ये सारखें गोंधळायला होतं. आणि तीं दैवतं बुद्धधर्माच्या परंपरेंत समाविष्ट झालेलीं पाहिलीं की आणखीनच गोंधळ उडतो.

त्याचप्रमाणे पुराणांत आपले देव जरी खूप लांड्यालवाड्या करीत असले, तरी देव चांगले आणि राक्षस वाईट असा स्थूल भेद आपण नेहमीच मानतां. त्यामुळे नरसिंहासारखा एखादा अक्राळविक्राळ देव सोडला, तर सर्वसाधारणपणें देवांच्या मूर्तींच्या चेहऱ्यावर क्रूर, दुष्ट अगर अचकटविचकट वाटणारे भाव आपण दाखवीत नाही. पण टोकियोच्या म्युझियममधल्या मुळांत हिंदु धर्मातून उचललेल्या देवतांच्या चेहऱ्यावर असे विचकट भाव आढळतात. आणि मग असें वाटतं की देव आणि दानव हा निश्चित आणि महत्त्वाचा भेद जो आपल्या पूर्वजांनी केला तो तितक्या स्पष्टपणें जपानमध्ये पुष्कळ काळपर्यंत झाला नसावा. एकीकडे बुद्धधर्म स्वीकारला तरी नीतीअनीतीच्या कल्पनांचा विकास होण्यापूर्वी धर्माचें जें स्वरूप असतें तेंच जपानमध्ये कायम राहिलें असावें.

टोकियोच्या म्युझियममधल्या मूर्तींच्या चेहऱ्यांवर जे विचकट भाव मला दिसले, त्यावरून मला एकदम निग्रो लोकांच्या आणि दक्षिण अमेरिकेंतल्या लोकांच्या कलेची आठवण झाली. त्या लोकांनी निर्माण केलेल्या मूर्तींच्या चेहऱ्यांवरदेखील असे विचकट भाव अगदी सहजतेने दाखवलेले असतात. पण ग्रीक अगर हिंदू कलापरंपरेंत असले चेहरे आढळत नाहीत. संस्कृतीच्या विकासाच्या मार्गावर अशी एखादी लक्ष्मणरेषा आहे की काय, की ज्या रेषेच्या पलीकडे हे चेहरे येऊं शकत नाहीत ? ।

भारतीय समाजाची धारणा धर्माच्या आधाराने झाली. अनेक राजवटी आल्या आणि गेल्या; पण धर्म स्थिर राहिला, समाज स्थिर राहिला. व्यवहारांत नसला तरी आदर्शांत धर्म श्रेष्ठ होता. धर्माचें पालन करणें हें राजाचें कर्तव्य होतें. रामायण आणि महाभारत हे ग्रंथ ज्यांनी शतकानुशतकें वाचले, त्यांच्या मनांत ही कल्पना अपरिहार्यपणें स्पष्ट असली पाहिजे—बीजरूपाने सतत अस्तित्वांत असली पाहिजे. 'Rule of law' हें इंग्रजी राज्यघटनेचें जें मूलतत्त्व तें आपल्याकडेही कांहीशा निराळ्या स्वरूपांत आणि बीजरूपाने होतें॥ जपानच्या सांस्कृतिक परंपरेंत हें तत्त्व होतें का ? बुद्धधर्माचा स्वीकार केल्यावर ही कल्पना जपानी लोकांनी मान्य केली का ? की राजा हा परमेश्वराचा अंश आहे

(आपल्याकडेही ही कल्पना होती) ह्या कल्पनेचा पगडा त्यांच्या मनावर अधिक होता? ह्या प्रश्नांचीं उत्तरे मला माहित नाहीत. पण हे प्रश्न मला महत्वाचे वाटतात. जपानी लोकांचा अलीकडचा इतिहास समजून घेण्याच्या दृष्टीने महत्वाचे वाटतात. अनेक वर्षे त्यांनी जी आर्थिक आणि सामाजिक विषमता सहन केली, स्वतःच्या साम्राज्याकडे त्यांनी ज्या दृष्टीने पाहिले आणि युद्धांत त्यांनी जे पाशवी अत्याचार केले, त्यांचा उलगडा वरील प्रश्नांचीं उत्तरे मिळालीं तर अंशतः तरी होईल असें मला वाटते.

जपानी माणसाचे इंग्रजी बोलतांना जे हाल होतात ते पाहवत नाहीत. ते पाहून वाटते की संभाषण आवरते घ्यावे आणि त्या विचारांचा मोकळें करावे. शिवाय इंग्रजीच्या या फरफटींत विचारांची देवघेव करणे जवळजवळ अशक्यच असते. ह्यामुळे माझ्या प्रश्नांना उत्तरे मिळणे मला फार अवघड गेले. मात्र इंग्लंडमध्ये ज्यांचा जन्म झाला आणि बाळपण गेले, अशा एका जपानी गृहस्थांनी मात्र ह्या प्रश्नांवर थोडा प्रकाश पाडला.

\ ते म्हणाले की, आपल्यापुढे येणाऱ्या प्रश्नांकडे नैतिक प्रश्न म्हणून पाहणे ही जपानी माणसाची वृत्ती नव्हे. समाज काय म्हणेल, परंपरा काय आहे, ह्या गोष्टी विचारांत घेऊन काय करायचें तें तो करतो. अमकी एक गोष्ट करणे वाईट आहे म्हणून ती करायची नाही, असें जपानी माणसाच्या मनांत क्वचितच येते. त्याच्या निष्ठा (loyalties) मोजक्या असतात. त्यांची प्रतवारी ठरलेली असते. त्यामुळे निष्ठांचा आंतरिक संघर्ष निर्माण होण्याचीही शक्यता त्याच्या बाबतींत फार थोडी असते.।

जपानी मनुष्य हा नीतीअनीतीच्या क्षेत्राच्या अलीकडेच थांबतो हें जें त्यांनी म्हटलें, तें तसें पाहिलें तर बहुसंख्य माणसांच्या बाबतींत खरें आहे; पण असें असलें तरी युरोपियन अगर भारतीय माणसांच्या मनांत कांही एक नैतिक भूमिका असते. चांगलें आणि वाईट अशीं कांही अंतिम मूल्ये आहेत असें त्याला मनांत कोठे तरी वाटत असतें; आणि बऱ्यावाइटाचा निर्णय हा अखेर आपल्या सदसद्विवेकबुद्धीनुसार करायचा असतो—नव्हे, आपली सदसद्विवेकबुद्धी हेंच बऱ्यावाइटाचें अंतिम प्रमाण आहे—असेंही त्याला वाटत असतें. प्रश्न असा आहे की जपानी माणसाची मनोरचना अशा प्रकारची असते की अन्य स्वरूपाची असते? स्वतःच्या सदसद्विवेकबुद्धीला अंतिम प्रमाण मानण्याची व म्हणून आपल्या सर्व कृत्यांची जबाबदारी स्वतःच्या शिरावर घेण्याची त्याची वृत्ती असते की नाही?—ह्या प्रश्नांचें उत्तर माझ्या जपानी स्नेह्यांच्या बोलण्यांतून स्पष्ट झालें नाही.

जपानी सैनिकांनी युद्धकैद्यांशीं जें पाशवी वर्तन केलें त्यावर मात्र माझ्या ह्या स्नेह्यांनी महत्वाचा प्रकाश टाकला. शत्रूच्या हातांत जिवंत सापडायचें नाही ही कल्पना जपानी सैनिकांच्या मनावर सतत त्रिवली जात असे. अंगांत त्राण असेपर्यंत शत्रूशीं लढत राहायचें आणि शत्रूच्या हातांत पडल्यावाचून गत्यंतरच नसलें तर अखेर आत्महत्या करायची अशी त्याला शिकवण असे. त्यामुळे शत्रूचे सैनिक जिवंत हातीं सापडले की जपानी सैनिकाला त्यांच्याविषयीं तिरस्कार वाटत असे. आणि म्हणून त्यांना माणसांसारखें वागवायला तो तयारच नसे. कोल्ह्याकुऱ्यांहून त्याला त्यांची अधिक किंमत वाटत नसे.

जपानी सैनिकांच्या या भूमिकेंत जपानी नीतिविषयक कल्पनांचें सामर्थ्य आणि अपुरेपणा हीं दोन्ही आढळून येतात. ह्या कल्पना अगदी स्पष्ट आणि भूमितींतल्या रेषांसारख्या आहेत. येथे माणसाने परिस्थितीनुरूप स्वतःच्या विचाराने निर्णय घ्यायला वावच नाही. महाभारतांत आढळतात तशीं नीतिविषयक विचारांचीं सूक्ष्म आणि नागमोडी वळणें येथे नाहीत. स्वतःचें अस्तित्व पुरसून टाकायचें की नाही हा निर्णय घेण्याचा अधिकार युद्धांतदेखील त्या त्या व्यक्तीचा आहे असें मानलें पाहिजे. व्यावहारिक पातळीवर नाही, तरी निदान शुद्ध नैतिक विचारांच्या पातळीवर तरी ही भूमिका समाजाने मान्य केली पाहिजे. निदान इतकें महत्त्व कोठल्याही संस्कृतीने व्यक्तीला दिलें पाहिजे. पण जपानी संस्कृती व्यक्तीला इतकें महत्त्व द्यायला तयार नाही असें दिसतें. आणि म्हणूनच करुणा आणि सहानुभूती यांना जपानी सैनिकांच्या विचारांच्या चौकटींत स्थान मिळूं शकलें नाही. कारण व्यक्तीला व्यक्ती म्हणून एकदा महत्त्व दिलें की नीतिमत्तेच्या कल्पना भूमितींतल्या रेषांसारख्या असूं शकत नाहीत. करुणा आणि सहानुभूती यांना नीतिविचारांतून हद्दपार करतां येत नाही.

कदाचित माझा हा सारा युक्तिवाद म्हणजे सुतावरून स्वर्गाकडे जाण्याचा प्रकार असेल. सैनिकांच्या वागणुकीवरून साऱ्या संस्कृतीचें मूल्यमापन करण्याचा प्रयत्न अतिरेकीपणाचाच म्हटला पाहिजे. पण इतकें मात्र खरें की जपानविषयी आतापर्यंत मीं जें वाचलें आहे आणि जपानमध्ये मीं जें प्रत्यक्ष पाहिलें, त्यावरून जपानी समाजांत आणि संस्कृतींत कांही तरी कुठे तरी उणें आहे असें मला सारखें वाटत राहिलें आहे.

युद्धांत जपानचा पराभव झाला तेव्हा अनेक सामुराई योद्ध्यांनी हाराकिरी

केली. स्वतःच्या हाताने स्वतःचा कोथळा बाहेर काढला आणि मृत्यू पत्करला. ह्या योद्ध्यांविषयीं आदर कोणालाही वाटेल. मलाही वाटतो. त्यांनी जें असामान्य धैर्य दाखवलें तें दाखवण्याचें सामर्थ्य आपल्या अंगीं नाही याची खंत वाटते. आणि तरी जोहार करणारा रजपूत, सती जाणारी हिंदू स्त्री आणि हाराकिरी करणारा जपानी योद्धा हीं जीवनापासून पळून जात आहेत, असें मला नेहमीच वाटतें. मान-अपमान, नीर्घ्या-अनीति या सर्वांहून जगण्याची ईर्ष्या श्रेष्ठ आहे. श्रीकृष्णाला हें माहित होतें आणि म्हणूनच महाभारतांत त्याने वेळोवेळीं नीतिनियमांचें वेदरकारपणें उल्लंघन केलें. गांधींना हें माहित होतें, म्हणून ते रामाचें नांव घेत कृष्णाचें जीवन जगले. मृत्यू पत्करणें म्हणजे अस्तित्व पुसणें. अस्तित्वाच्या पलीकडे कांहीच नाही. सगळें अलीकडेच आहे.

समाजाच्या परंपरेंत जोहार करणारा रजपूत अगर हाराकिरी करणारा जपानी हे तेजस्वी, तळपते अपवाद म्हणून असावे—नव्हे, असतात. नियमांचें स्थान त्यांना कधीच प्राप्त होऊं शकत नाही.

सामुराई योद्ध्यांनी हाराकिरी केली. टोकियोंत नित्य अनेक आत्महत्या होत असतात. आत्महत्या जगांत सर्वत्रच होतात; पण टोकियोंत त्या किती तरी अधिक प्रमाणांत होतात. असें कां? जीवनांत अपयश आलें म्हणून जपानी माणसें अशी हाराकिरी करतात की काय?

टोकियो हें केवढें तरी अवाढव्य शहर आहे. जगांतल्या दुसऱ्या कोणत्याही शहरांत एवढी लोकवस्ती नाही. एवढ्या मोठ्या शहरांत गुन्हेगारीचें प्रमाण केवढें तरी मोठें असायला पाहिजे. टोकियोंत गुन्हेगारी आहे; पण शहराच्या विस्ताराच्या मानाने तिचें प्रमाण फार मर्यादित आहे. जपानी मनुष्य कायद्याला घाबरतो. नियमांचें उल्लंघन तो सहसा करीत नाही. शेकडों वर्षांची ही परंपरा आहे. जपानी सम्राटाला तेथल्या समाजव्यवस्थेने देव्हान्यांत वसविलेला आहे—निदान आतापर्यंत तशी परिस्थिती होती. त्याच्या शासनापुढे सगळेच माना वाकवतात. ह्याहून वेगळें कांही करतां येतें हें त्यांना माहितच नाही. म्हणून जपानी मनुष्य खून करीत नाही, आणि द्रवडे घालीत नाही. आणि त्यामुळेच की काय, तो आत्महत्या करतो.

संयम! जपानी संस्कृतीचें तें एक मूलभूत मूल्य आहे. जपानी चहापानाच्या समारंभांत कोणीही एक अक्षरदेखील बोलायचें नसतें. गप्प वसायचें! जपानमध्ये

कोणी राग-लोभ दाखवीत नाहीत, मर्यादेने वागतात. शिष्टाचार काटेकोरपणे पाळतात. त्या शिष्टाचारांत विनोदाला स्थान नाही. विनोद करतांना मनुष्य समाजव्यवस्थेच्या चौकटींतून क्षणभर बाहेर पडतो. स्वतःलाच प्रश्न विचारतो. स्वतःच्या बुद्धीला प्रमाण मानून त्या प्रश्नांचीं उत्तरे देतो. माणसें म्हणजे समाजाच्या चौकटींत चपखल वसणारे गुळगुळीत ठोकळे आहेत असें मानीत नाही. त्याला तीं ओवडधोवड वाकडींतिकडीं दिसतात, आणि म्हणून तो हसतो. जपानी मनुष्य खळखळून हसतांना मी पाहिलाच नाही.

संयमाच्या साच्यांत तो अवघडलेलें जीवन जगतो. म्हणूनच त्याने आपल्या समाजाच्या चौकटीच्या बाहेर पडल्यावर अत्याचार केले की काय? म्हणूनच तो आत्महत्या करायला प्रवृत्त होतो की काय? ह्या प्रश्नांचीं उत्तरे मला माहित नाहीत. पण जपानमध्ये वावरतांना हे प्रश्न सारखे मनांत उभे राहतात एवढें मात्र खरें...

विचारांची, भावनांची घडण, अनुभव घेण्याची सारी पद्धती आणि भाषा यांचें किती निकटचें नातें असतें! म्हणून जपानी भाषेविषयीं मला फार कुतूहल वाटतें. त्या भाषेविषयीं मी खूप प्रश्न विचारले.

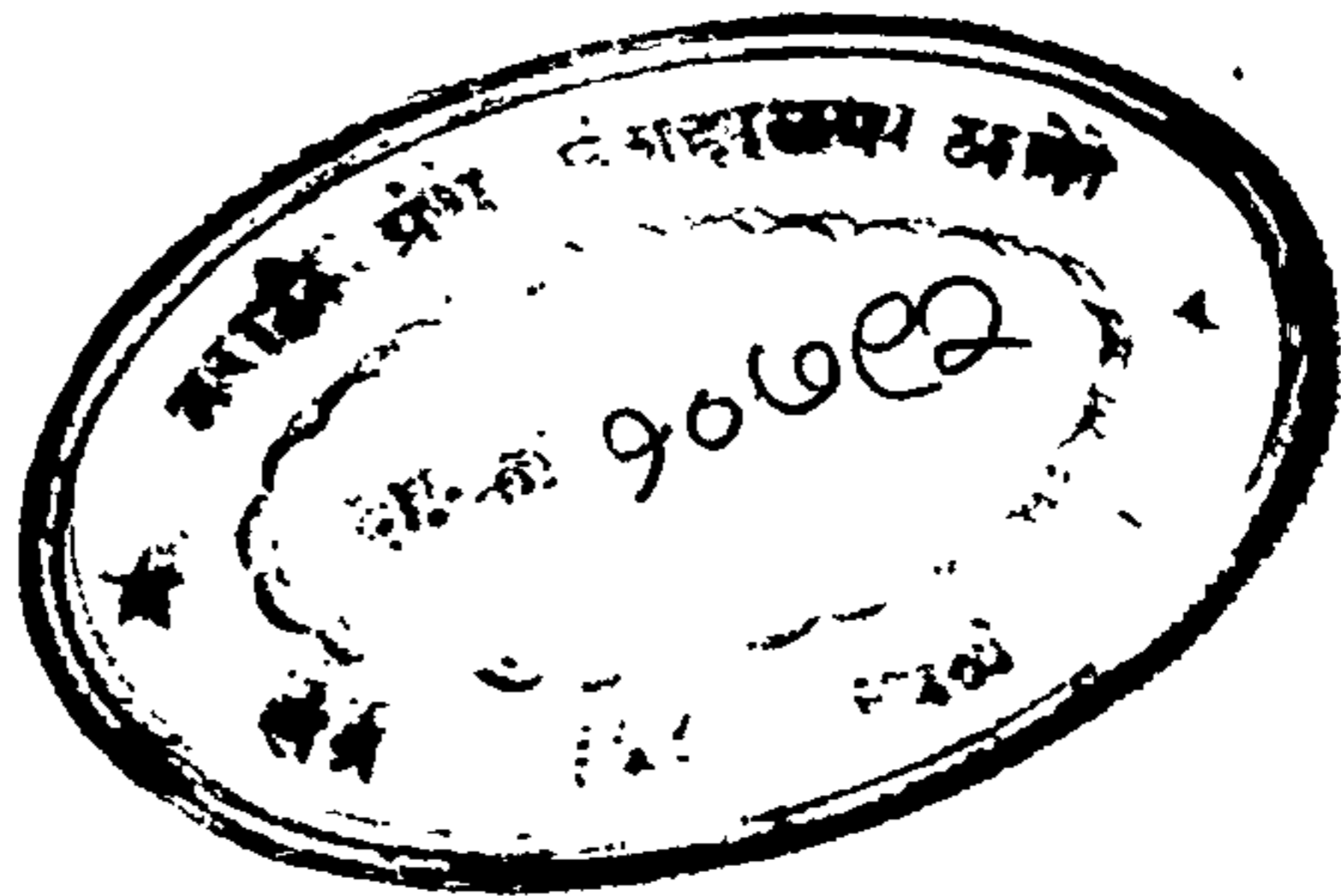
ती भाषा वेगळीच आहे. आपली भाषा आणि युरोपियन भाषा या अखेर एकाच गटांतल्या आहेत. त्यामुळे युरोपियन मनुष्याचें अनुभवविश्व आणि आपलें अनुभवविश्व यांच्या स्वरूपांत तसा मूलभूत फरक नाही. जपानी भाषेचें तसें नाही. साध्या गोष्टी एकमेकांना सांगतांनादेखील जपानी माणसें पाल्हाळिकपणे बोलत आहेत असें वाटतें. साध्या विचारांचेदेखील बारीकबारीक तुकडे करून मग त्यांना से एकत्रित आणावे लागतात. की काय? सगळ्या भावनांना आणि विचारांना त्या भाषेत चित्ररूप येतें की काय? लिंग आणि वचन त्या भाषेत संदर्भावरूनच कां ओळखावीं लागतात? विभक्तिप्रत्यय तरी त्या भाषेत लागतात की नाही? की हे सगळेच तुकडे-अलग-अलग ठेवावे लागतात? ह्या प्रश्नांचीं उत्तरे मला माहित नाहीत. पण एवढें मात्र माहित आहे की परभाषेत बोलतांना जपानी माणसाची फारच त्रेधातिरपीट उडते. कांही अंशीं हें उच्चार-पद्धतींतल्या भेदामुळे होतें. परभाषेची घडण वेगळी, तिच्या मागचा सामाजिक संदर्भच मुळीं वेगळा, ह्यामुळेदेखील तसें होत असेल.

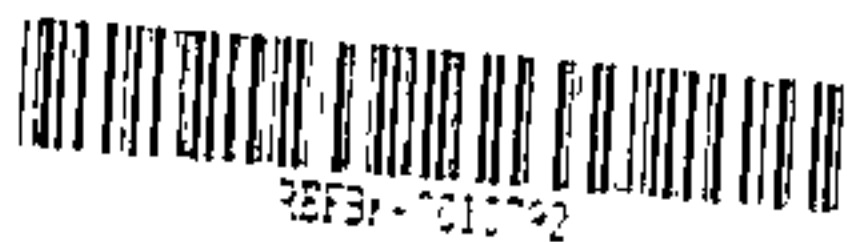
तें कांहीही असो. पण एवढें मात्र खरें की जपानी संस्कृतीच्या आत्म्याचें

दर्शन व्हायला हवें असेल तर स्वरान्त शब्दांचा भरणा असल्यामुळे कानाला गोड लागणाऱ्या जपानी भाषेचें गूढ उकललें पाहिजे. सर्वच संस्कृतींच्या बाबतींत हें खरें असतें. पण जपानी संस्कृतीच्या बाबतींत तें विशेष खरें आहे.

एक वेगळा समाज—वेगळी संस्कृती ! ती पाहून मनांत उमटलेले विचार हे येथे गुंफले. स्वतःच्या अनुभवांच्या आणि मूल्यांच्या झरोक्यांतून माणूस दुसऱ्या समाजाकडे पाहतो. आणि मग जें मोजायचें तें एक प्रकारचें आणि फूटपट्ट्या वेगळ्याच, असा प्रकार घडतो. एखाद्या संस्कृतीला जीं परिमाणेंच संमत नसतात, त्या परिमाणांनी तिचें मापन होतें. शिवाय परदेशांत गेलें की ज्या गोष्टी बघायला हव्या त्या पुष्कळदा दिसत नाहीत. ज्या दिसतात त्यांचे संदर्भ नजरेंतून निसटतात. म्हणून अशा इशारा द्यावासा वाटतो की एका संस्कृतीचें वस्तुनिष्ठ मूल्यमापन करायचा हा प्रयत्न नव्हे. जपानमध्ये असतांना मनावर झालेल्या संस्कारांचा हा अपुरा चित्रपट आहे.

मराठा ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थ
अनुक्रम... २४५०५... वि: ...
क्रमांक २४६०... नोंद दि:
१५

REFBK-0010792

REFBK-0010792